

بسم الله الرحمن الرحيم

فصلنامه علمی امام رضا (علیه السلام) و علوم روز

سال اول - شماره دوم - زمستان ۱۴۰۲

● صاحب امتیاز: دانشگاه بین المللی امام رضا علیه السلام

● مدیر مسئول: دکتر نعمت الله فیروزی

● سردبیر: دکتر جواد ایروانی

● اعضای تحریریه:

دکتر حسن بشیر (استاد دانشگاه امام صادق علیه السلام)

دکتر علی اصغر پورعزت (استاد دانشگاه تهران)

دکتر عادل پیغامی (دانشیار دانشگاه امام صادق علیه السلام)

دکتر محمود خدادوست (دانشیار دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی)

دکتر محمد علی خلیل زاده (دانشیار دانشگاه بین المللی امام رضا علیه السلام)

دکتر محمد رضا رضوان طلب (دانشیار دانشگاه تهران)

دکتر جمیله علم الهدی (دانشیار دانشگاه شهید بهشتی)

دکتر سید رضا مودب (استاد دانشگاه قم)

دکتر حسن نقی زاده (استاد دانشگاه فردوسی)

● دبیر اجرایی: اسماء خیری یزدی

● ویراستار: دکتر حمیدرضا نویدی مهر

● ویراستار انگلیسی: دکتر اکرم حسینی

● صفحه آرا: حامد همایونی، زهرا خانی زارع

● کارشناس نشریه: مهلا رحمتی

نحوه ارتباط با فصلنامه علمی امام رضا علیه السلام و علوم روز

پایگاه اینترنتی مجله: www.ijs.imamreza.ac.ir

ارتباط تلفنی: ۰۵۱۳۸۰۴۱ داخلی ۳۱۲۰

پست الکترونیکی مجله: science@imamreza.ac.ir

نشانی: مشهد مقدس، خیابان دانشگاه ۱۵، دانشگاه بین المللی امام رضا علیه السلام

«آرای نویسندگان مقالات لزوما دیدگاه مجله نیست»

«نقل مطالب مجله با ذکر مأخذ بلامانع است»

فهرست مطالب

۶

شبکه حمایت های اجتماعی در مواجهه با بحران های جامعه مبتنی بر
تعالیم امام رضا علیه السلام

مرضیه شریفی

۳۷

نقش نوروفیدبک و مفهوم الکتروانسفالوگرام در تجربه روحانی زیارت
درک بینارشته ای از علوم شناختی و نقشه مغزی (qEEG) در مقوله
زیارت بارگاه ملکوتی امام رضا علیه السلام

یونس یونسیان، محمدرضا وصفی، حکیمه شهنا

۶۷

راهبردهای معنوی و فیزیولوژیک دوران بارداری مبتنی بر سیره و
تعالیم امام رضا علیه السلام

مریم صبور پارسا، فضل الله خانی نوذری

۹۶

بررسی ابعاد هنری و مفهومی شعر رضوی در عصر صفوی

مریم جعفرزاده

۱۱۹

بررسی تأثیر تشیع بر فرهنگ و مدنیت خراسان بزرگ مبتنی بر جایگاه
و نقش راهبردی امام رضا علیه السلام

میلاذ دهقانی، مرضیه فردوسی

۱۴۷

روش های تربیت جنسی در دوره کودکی مبتنی بر سیره و سنت رضوی

سید علی الموسوی، مهدی جهانی

فصلنامه علمی «امام رضا (ع) و علوم روز»

بی شک یکی از مهم ترین راهبردهای دینی و نیز رسالت متولیان آن نسبت به تبیین جایگاه دین و کارآمدی آن، شناخت و درک صحیح از مسائل و چالش های جامعه و یافتن پاسخ هایی عالمانه و منطقی مبتنی بر آموزه های مکتب وحی است. در این میان، نقش بی بدیل حضرت علی بن موسی الرضا علیه السلام یادگار رسول رحمت (صلی الله علیه و آله و سلم) در این سرزمین، نسبت به ترویج گفتمان های علمی و معرفتی و جایگاه بی نظیر ایشان در تعالی فرهنگ و تمدن ایرانی - اسلامی بر کسی پوشیده نبوده و نیست.

به یقین نهادینه شدن ولایت مداری حقیقی نسبت به ذوات مقدسه اهل بیت علیهم السلام، بدون تعمق در علوم و معارف والای الهی و آسمانی ایشان و نیز ارائه آن در قالب های علمی و فرهنگی جذاب به مخاطبان تشنه کام جامعه میسر نخواهد شد لذا ریشه بسیاری از چالش های موجود را باید در عدم تبیین و انتشار عالمانه و دلنشین این معارف الهی تلقی نمود که امام رضا علیه السلام در فرمایش «إِنَّ النَّاسَ لَوْ عَلِمُوا مَحَاسِنَ كَلَامِنَا لَا تَبْعُونَا» به زیبایی نسبت به ضرورت فهم دقیق و بازآفرینی و ارائه متناسب با فهم زمان تاکید فرموده اند. (میزان الحکمه، ج ۸، ح ۱۳۷۹۷).

از سوی دیگر امام علی بن موسی الرضا علیه السلام در فرمایشی گهربار نسبت به ابعاد، آثار و ویژگی های علم و دانش و ضرورت تحصیل و پژوهش آن چنین می فرماید:

«الْعِلْمُ إِمَامُ الْعَمَلِ وَالْعَمَلُ تَابِعُهُ، يُلْهِمُ بِهِ السَّعَادَةُ»

علم، جلودار عمل و عمل، پیرو علم است. نیک بختان، از آن برخوردار و نگون بختان، از آن بی بهره هستند... (مسند امام رضا علیه السلام، ج ۱، ص ۷)

با نگاهی به موضوعات و مسائل روز جامعه، باور داریم تولید، محدود و منحصر در تولید کالا و ارائه خدمات نیست. نگاه عمیق و راهبردی رهبر انقلاب اسلامی (حفظه الله تعالی) نگاهی کلان و در عین حال عالمانه و مجاهدانه و با رویکرد ضرورت نقش آفرینی همه مجموعه ها و عناصر به ویژه نخبگان و پژوهشگران خلاق و نوآور است. در این زمینه چه پیوندی زیباتر از تولید دانش کاربردی و استخراج راهبردهای علمی و اجرایی مبتنی بر تعالیم اهل بیت عصمت و طهارت علیهم السلام برای گذر از چالش ها و مسائل روز جامعه دینی. بر همین اساس به عنوان یک اصل توحیدی تلاش داریم تشنگی علمی و اجرایی خود را در ساحل اقیانوس بی پایان علوم و معارف عالم آل محمد حضرت علی بن موسی الرضا (صلوات الله علیهم اجمعین) سیراب نماییم.

محورهای اصلی فصلنامه

۱. امام رضا علیه السلام، ارتباطات و تبلیغات
 ۲. امام رضا علیه السلام، اقتصاد، اشتغال و تولید
 ۳. امام رضا علیه السلام و علوم حقوقی
 ۴. امام رضا علیه السلام، علوم تربیتی و روان شناسی
 ۵. امام رضا علیه السلام، علوم پزشکی و سلامت
 ۶. امام رضا علیه السلام، علوم سیاسی و تاریخ
 ۷. امام رضا علیه السلام و علوم مدیریت
 ۸. امام رضا علیه السلام، هنر و معماری
- و...
- محور ویژه: تجربه نگاری و الگوسازی اقدامات و برنامه های شاخص و تاثیر گذار اعتبار مقدسه و اماکن متبرکه مذهبی
- (با محوریت اقدامات مدیریتی، اقتصادی، حقوقی، هنر و معماری، تبلیغی، تربیتی، بهداشت و سلامت، بهره وری موقوفات، محرومیت زدایی و...)

راهنمای تدوین مقالات

- مقالات باید علمی، پژوهشی، مستند و دارای نوآوری باشند.
- مقالات ارسالی نباید اینترنتی باشد یا قبلاً در نشریه دیگری چاپ شده و یا برای نشریه دیگر ارسال شده باشد.
- مقاله ارسالی حداقل ۶۰۰۰ کلمه و از ۹۰۰۰ کلمه بیشتر نباشد.
- تیترهای اصلی با شماره های ۱، ۲، ۳، زیرمجموعه آنها با ۱-۱، ۲-۱، ...، و ۱-۲، ۲-۲، و... مشخص شود.
- چکیده مقاله که آئینه تمام نما و فشرده بحث است، حداکثر در ده سطر ضمیمه باشد و واژگان کلیدی مقاله (سه تا هفت واژه) به دنبال هر چکیده بیاید.
- ارجاعات در متن مقاله بین پرانتز به صورت (نام خانوادگی مؤلف، سال انتشار: شماره صفحه یا شماره جلد/صفحه) نوشته شود.
- اگر ارجاع بعدی بلافاصله به همان مأخذ باشد از (همان یا همان: شماره جلد/صفحه) و اگر به مأخذ دیگری از همان نویسنده باشد (همو، سال انتشار: صفحه) استفاده شود.

- منابع لاتین، به صورت لاتین و از سمت چپ در بین پرانتز (صفحه/جلد: سال انتشار، نام خانوادگی) و در ارجاع بعدی اگر بلافاصله باشد (Ibid.) نوشته شود و همچنین شکل لاتینی نامهای خاص، واژه‌های تخصصی و ترکیبات خارجی در پاورقی درج شود.
- نقل قول‌های مستقیم به صورت جدا از متن با تورفتگی (یک و نیم سانتی‌متر) از راست درج شود.
- یادداشت‌های توضیحی (توضیحاتی که به نظر مؤلف ضروری به نظر می‌رسد) در پاورقی درج شود.
- ارجاع در یادداشت‌ها به همان ترتیب متن و مشخصات تفصیلی مأخذ در فهرست پایان مقاله بیاید.
- منابع مورد استفاده در متن، در پایان مقاله و بر اساس ترتیب الفبایی نام خانوادگی یا نام مشهور نویسنده (نویسندگان) به شرح زیر آورده شود:
- کتاب: نام خانوادگی، نام (نویسنده/نویسندگان)، نام کتاب، نام مترجم، محقق یا مصحح، نوبت چاپ، محل نشر، نام ناشر، تاریخ انتشار ش. ق. یا م. (به ترتیب برای سال‌های شمسی، قمری یا میلادی)
- مقاله: نام خانوادگی، نام (نویسنده/نویسندگان)، «عنوان مقاله داخل گیومه»، نام نشریه، دوره/سال، شماره جلد، تاریخ انتشار
- پایگاه‌های اینترنتی: نام خانوادگی، نام نویسنده، «عنوان موضوع داخل گیومه»، نام و آدرس پایگاه اینترنتی.
- نام کامل نویسنده، رتبه دانشگاهی یا عنوان علمی و نام مؤسسه متبوع وی به دو زبان فارسی و انگلیسی قید شود و همراه با نشانی پستی، شماره تلفن و نشانی الکترونیکی ارسال گردد.
- مجله در ویرایش مقالات آزاد است.
- رعایت دستور خط فارسی مصوب فرهنگستان زبان و ادب فارسی الزامی است.
- ارسال و دریافت مقالات صرفاً از طریق سامانه مجله امام رضا علیه السلام و علوم روز به نشانی <https://ijs.imamreza.ac.ir> انجام می‌گیرد.
- ارتباط با مدیریت مجله از طریق نشانی دفتر مجله (مشهد مقدس، دانشگاه بین‌المللی امام رضا علیه السلام) یا تلفن ۰۵۱۳۸۰۴۱ داخلی ۳۱۲۰ امکان‌پذیر است.

شبکه حمایت های اجتماعی در مواجهه با بحران های جامعه مبتنی بر تعالیم امام رضا علیه السلام

مرضیه شریفی^۱

چکیده

فقر، پدیده ای است که بطور فزاینده ای توجه محققان و نهادهای اجتماعی را به خود جلب کرده است. در این مطالعه، با استفاده از روش تحقیق کتابخانه ای، به مرور انواع حمایت اجتماعی و تأثیرات آن بر سلامت و بهزیستی فرد و جامعه به ویژه مقابله با فقر پرداخته شده و سپس سیره کلامی و عملی امام رضا علیه السلام در این حوزه بررسی گردیده است. یافته ها نشان می دهد که مبحث حمایت اجتماعی در آموزه های رضوی مورد توجه خاصی قرار داشته و امام علیه السلام توصیه های مؤکدی در این زمینه ارائه نموده و در سیره عملی خود نیز جایگاه خاصی برای آن قائل بوده اند. همچنین سیره امام رضا علیه السلام علاوه بر پوشش دادن انواع حمایت اجتماعی (ابزاری، هیجانی و اطلاعاتی) نوع دیگری از حمایت اجتماعی تحت عنوان حمایت معنوی را نیز شامل گردیده و نیز به مباحثی در زمینه حفظ کرامت انسانی در فرایند حمایت اجتماعی، وظیفه دریافت کننده حمایت اجتماعی و ضرورت آموزش حمایت اجتماعی به کودکان نیز پرداخته اند. بر همین اساس و با توجه به نقش حیاتی حمایت اجتماعی در مقابله با وضعیت های فشارزا به ویژه حمایت از اقشار آسیب پذیر- می توان از آموزه های گرانقدر امام رضا علیه السلام در تبیین جایگاه حمایت اجتماعی و گسترش آن در جامعه به عنوان راهبرد مقابله با فقر و پیشگیری از آسیب های آن استفاده نمود.

کلیدواژه ها: سیره رضوی، حمایت اجتماعی، فقر، آسیب های اجتماعی

۱. دکترای مشاوره خانواده، استادیار دانشگاه معارف قرآن و عترت علیهم السلام، دانشکده علوم تربیتی و روان شناسی اسلامی، اصفهان

مقدمه

از جمله پدیده‌های پیچیده در شکل‌گیری موقعیت‌های مختلف مثبت و منفی در جامعه، موضوع فقر است. فشار روانشناختی مزمن به عنوان مکانیسم اصلی شناخته شده است که از طریق آن فقر، تأثیرات منفی بر کودکان و بزرگسالان دارد. استرس مداوم مرتبط با فقر، فرسایش و تحلیل مداوم جسمی، بدتنظیمی و آسیب به سیستم فیزیولوژیکی پاسخ به استرس و نیز کاهش منابع شناختی و روانشناختی برای مقابله با استرس را ایجاد می‌کند. (کان و پرلین، ۲۰۰۶؛ آلمدیا^۱ و همکاران، ۲۰۰۵)

مسئله اقتصاد و مقابله با فقر به عنوان یکی از مهم‌ترین مسائل زندگی بشری همواره از برنامه‌های اقتصادی اسلام بوده است. در این راستا، امام رضا علیه السلام نیز در طرح مسائل گوناگون حیات و سعادت انسان، برخورداری از یک سطح زندگی معقول و صحیح که با استعدادهای مادی و معنوی و تکامل فردی و اجتماعی انسان تناسب دارد را لازم می‌دانند. در واقع فقر و تهیدستی، با اندیشه‌های متعالی امام رضا علیه السلام به کلی ناسازگار است. (حکیمی، ۱۳۸۱) موضع‌گیری امام رضا علیه السلام در برابر فقر و توصیه‌های متعدد ایشان به تلاش در جهت تأمین معاش خانواده نشانگر اهمیت این مسأله در حفظ بقا و بهزیستی روانی و اجتماعی فرد و خانواده است. (ابن بابویه، ۱۴۱۳، ج ۲، ص ۸۶؛ ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴، ص ۴۴۲؛ ابن بابویه، ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۳۱۳)

فقر و محرومیت پدیده‌هایی چند بُعدی هستند لذا درک و مقابله با آنها دشوار است. مطالعات مختلف در بررسی شاخص‌های فقر، علاوه بر بُعد اقتصادی - کمبود درآمد یا دارایی‌ها - بر ابعاد فیزیولوژیکی و اجتماعی آن نیز تمرکز نموده‌اند. برای مثال مطالعات متعددی بر اینکه چگونه سرمایه اجتماعی ضعیف، حس فقدان کنترل، ادراک و بازنمایی‌های دیگران ممکن است بخشی از وضعیت فقر باشند، تمرکز نموده‌اند. (نوریکا و ریسوتو^۲، ۲۰۱۲؛ جین و کام^۳، ۲۰۱۴)

فشارهای مختص فقر^۴ شامل مواجهه مزمن با خشونت، همسایگان مصرف‌کننده مواد، بیکاری، اقامتگاه‌های پر جمعیت، کار بی ثبات، روابط بین فردی آشفته و تبعیض وابسته

۱. Almeida

۲. Norcia & Rissotto

۳. Jain and Com

۴. Poverty-specific stressors

به محل اقامت می شود. (واکوانت^۱، ۲۰۰۷) فشارزاهای حاد نیز ممکن است شامل فقره های مکرر قربانی شدن به وسیله خشونت، بحران های اقتصادی خانواده و صدمات ناشی از تصادفات و بیماری ها گردد (دوهان^۲، ۲۰۰۳) البته فشارزاهای مختص فقر، به طور مداوم با وضعیت سلامتی پایین مرتبط هستند. (ساندکوئیست^۳ و همکاران، ۲۰۰۶) چنانچه نیازهای اولیه به موقع، متعادل و صحیح پاسخ داده شود مصونیت روانی فرد تأمین می گردد؛ در غیر این صورت باید در انتظار مواجهه وی با مشکلات و دشواری های روحی- روانی و رفتارهایی نابهنجار و غیرطبیعی بود. (شرفی، ۱۳۹۱)

امام رضا علیه السلام در توصیف اهمیت رسیدگی به نیازهای معیشتی افراد به ویژه کودکان، با اشاره به علت حرمت مال یتیم فرموده اند:

«إِذَا أَكَلَ مَالِ الْيَتِيمِ ظَلَمًا فَقَدْ أَعَانَ عَلَى قَتْلِهِ إِذِ الْيَتِيمُ غَيْرُ مُسْتَعْنٍ... فَإِذَا أَكَلَ مَالَهُ فَكَأَنَّهُ قَدْ قَتَلَهُ وَ صَيَّرَهُ إِلَى الْفَقْرِ وَ الْفَاقَةِ فَفِي تَحْرِيمِ مَالِ الْيَتِيمِ اسْتِبْقَاءُ الْيَتِيمِ وَ اسْتِقْلَالُهُ بِنَفْسِهِ؛ هرگاه کسی از روی ستم مال یتیم را بخورد، بر کشتن او کمک کرده است زیرا یتیم مستغنی نیست... از این رو وقتی کسی مالش را بخورد گویا او را کشته و او را به فقر و فاقه انداخته است بنابراین در تحریم مال یتیم، بقای یتیم و استقلال اوست.» (ابن بابویه، ۱۳۸۰، ج ۲، ص ۴۸۰)

به دلیل اهمیت مقابله با فقر در حفظ سلامت و بهزیستی افراد جامعه، بررسی عواملی که به فقر دامن زده و یا بالعکس به فرد اجازه گریز از فقر را می دهند، در فراهم کردن شبکه های حمایتی مناسب کمک می کند. مطالعات در این زمینه نشان داده اند که درآمد پایین و محرومیت اقتصادی علاوه بر عواملی همچون مهاجرت، نژاد، قومیت، جنسیت، سن، معلولیت، به شدت تحت تأثیر محدودیت در دسترس پذیری حمایت اجتماعی قرار دارد. (انگل^۴ و همکاران، ۲۰۱۴؛ گراهام^۵، ۲۰۱۲) بر همین اساس، در این جستار با استفاده از روش توصیفی- تحلیلی ابتدا به مرور تأثیر حمایت اجتماعی بر سلامت و بهزیستی فرد و جامعه و به ویژه مقابله با فقر پرداخته شده و سپس سیره کلامی و عملی امام رضا علیه السلام در این حوزه مورد بررسی قرار گرفته است.

۱. Wacquant
۲. Dohan
۳. Sundquist
۴. Engel
۵. Graham

۱. حمایت اجتماعی

یکی از مهم ترین شبکه های حمایتی، شامل فراهم کردن تدارکات ابزاری یا ابرازی^۱ به وسیله جامعه، شبکه های اجتماعی و دوستان مطمئن - چه به صورت ادراک شده و چه واقعی است- یعنی: حمایت اجتماعی.^۲ (نوریکا و ریسوتو ۲۰۱۴) حمایت اجتماعی را به عنوان «تبادل منابع بین حداقل دو نفر به قصد ارتقای بهزیستی دریافت کننده» تعریف کرده اند. حمایت اجتماعی، تبادلات بین فردی در بین اعضای شبکه اجتماعی است که برای فرد مفید و سودمند شناخته می شود. هوگان^۳ و همکاران، (۲۰۰۲) همچنین منابع حمایت اجتماعی شامل ارتباط های اجتماعی رسمی و غیررسمی است که اعضای خانواده و دوستان از منابع اصلی آن به شمار می روند. (کالینز^۴، ۲۰۰۳) حمایت اجتماعی به طرق مختلفی مفهوم سازی می شود مثلاً باور فرد به این که در زمان نیاز، حمایت کافی در دسترس او خواهد بود؛ یعنی در قالب جاگیری اجتماعی (وجود دیگری که فرد می تواند روی آنها حساب کند) و حمایت اجتماعی نمایش داده شده (کاری که دیگران عیناً برای حمایت از فرد انجام می دهند). (ابرر و گوری^۵، ۲۰۱۰)

۱-۱. انواع حمایت اجتماعی

حمایت اجتماعی را می توان به عنوان جنبه کارکردی هر رابطه اجتماعی در نظر گرفت که شامل کمک و حمایت ارائه شده از دیگران است. (اوفر^۶، ۲۰۱۲) منابع حمایت اجتماعی رسمی از متخصصان و مددکاران سازمان های اجتماعی، و منابع غیر رسمی از خانواده، دوستان و همسایگان تشکیل شده است. (تایلور^۷ و همکاران، ۲۰۱۳) سارافینو^۸ (۱۹۹۸) با جمع بندی نظرات برخی پژوهشگران به دسته بندی حمایت اجتماعی در «پنج مقوله حمایت عاطفی، حمایت ارزشیابانه، حمایت ابزاری یا ملموس، حمایت اطلاعاتی و حمایت شبکه ای» پرداخته است. درنتا^۹ و همکاران (۲۰۰۶) حمایت اجتماعی را به سه

۱. expressive

۲. Social Support

۳. Hogan

۴. Collins

۵. Abrar & Ghouri

۶. Taylor

۷. Sarafino

۸. Drentea

دسته حمایت عاطفی، ابزاری و اطلاعاتی تقسیم بندی کرده اند. در مجموع، رایج ترین انواع حمایت اجتماعی که توسط پژوهشگران معرفی شده و در تحقیقات متعددی مورد بررسی قرار گرفته شامل سه مقوله حمایت اجتماعی عاطفی، ابزاری و اطلاعاتی است: «حمایت اجتماعی عاطفی» به معنی در دسترس داشتن فردی برای تکیه کردن و اعتماد داشتن به وی در هنگام نیاز است. (درنتا و همکاران، ۲۰۰۶)

این نوع حمایت، دربردارنده احساس همدلی، مراقبت، توجه و علاقه است و شخص را به داشتن احساس راحتی و آسایش، اطمینان، تعهد داشتن و مورد محبت قرار گرفتن به هنگام فشار و تنش تجهیز می نماید. (سارافینو، ۱۹۹۸؛ به نقل از ریاحی و همکاران، ۱۳۸۹) «حمایت اجتماعی ابزاری» به کمک های مادی عینی و واقعی دریافت شده از طرف دیگران اطلاق می گردد و به شخص کمک می کند تا نیازهای روزانه خود را تأمین نماید و شامل عناصری از کمک های مادی و عینی نظیر پول قرض دادن می شود. «حمایت اجتماعی اطلاعاتی» به دستیابی اطلاعات ضروری از طریق تعامل های اجتماعی با دیگران، دادن توصیه ها، جهت گیری ها، پیشنهاد یا بازخورد به یک فرد راجع به چگونگی عملکردش تعبیر می شود. (سارافینو، ۱۹۹۸؛ به نقل از ریاحی و همکاران، ۱۳۸۹)

۲-۱. مکانیزم های تأثیر حمایت اجتماعی

حمایت اجتماعی می تواند تأثیرات محرک های فشارزا بر سیستم ایمنی بدن را کاهش دهد. (ولمن و گولیا، ۱۹۹۹؛ به نقل از قدسی، ۱۳۸۳) بدین ترتیب کسانی که از حمایت اجتماعی بالاتری برخوردارند، سیستم ایمنی بدنشان نیز قویتر بوده و در نتیجه دیرتر بیمار شده و در صورت ابتلا به بیماری، زودتر بهبود می یابند. (علی پور، ۱۳۸۵) درحالی که انزوای اجتماعی یا فقدان حمایت اجتماعی یک عامل خطر مستقل برای بیماری های قلبی و دیگر اختلالات جسمی و فیزیولوژیکی مانند سردرد عصبی، ناراحتی های گوارشی، از بین رفتن اشتها، افزایش فعالیت غده آدرنال، افزایش سطح کلسترول و اوره خون، بالا رفتن فشار خون، ناراحتی های قلبی-عروقی و افزایش احتمال مرگ و میر عمومی محسوب می گردد. (شفیعی قهفرخی، ۱۳۷۳)

سطوح بالاتر حمایت اجتماعی با سطح پایین تر افسردگی و اضطراب مرتبط است و به

عنوان سپری در برابر استرس عمل می کند. (لاندمن^۱ و همکاران، ۲۰۰۵) چنین مداخله ای ممکن است منجر شود به: ۱) تغییر دادن اثر موقعیت مشکل ساز (یعنی فراهم کردن راه حل عملی خاص)، ۲) کمک کردن به شخص برای تغییر معنایی که به این موقعیت اسناد می کند و ۳) تعدیل و اصلاح پاسخ هیجانی شخص به استرس. در همین زمینه هوگان و همکاران (۲۰۰۲) و رودس^۲ (۲۰۰۴) پیشنهاد می کنند که خانواده یا دوستان حمایتگر بر وضعیت سلامت افراد و سرعت بهبودی آنان تأثیر مثبتی دارند که هم به طور مستقیم و هم غیر مستقیم از طریق برخی مکانیسم های شناختی، راهبردهای مقابله ای و رفتارهای سلامتی اتفاق می افتد.

افرادی که شبکه های اجتماعی خود را در زمان نیاز واقعا حمایتگر ادراک می کنند، در پاسخ به عوامل فشارزا سطوح پایین تر پریشانی و نشانگان افسردگی نشان می دهند (کوهن^۳، ۲۰۰۴). در واقع، حمایت اجتماعی ادراک شده به عنوان شاخصی از وضعیت روانشناختی فرد عمل می کند. (باریرا و گاریسون-جونز^۴، ۱۹۹۲؛ لیائو^۵ و همکاران، ۲۰۲۳) ادراک داشتن حامی، احساس کلی امنیت و بهبودی فرد را افزایش می دهد. (مورفی^۶ و همکاران، ۲۰۱۰) مطالعه همتی و همکاران (۱۹۹۲) نشان داد که هرچه زنان سرپرست خانوار از حمایت بالاتری برخوردار باشند، متناسب با آن از سلامت اجتماعی بالاتری برخوردارند. به طور کلی، بسیاری از پژوهشگران، حمایت اجتماعی را یکی از مهمترین عوامل پیش بینی کننده سلامت جسمانی و روانشناختی افراد از کودکی تا بزرگسالی می دانند.

۳-۱. تأثیر حمایت اجتماعی بر بهزیستی اقشار آسیب پذیر

حمایت اجتماعی از طرف خانواده، مذهب، جامعه به عنوان راه مقابله با فقر توصیف شده است. (سیلوا^۷ و همکاران، ۲۰۱۹) مطالعه نوریکا و ریسوتو^۸ (۲۰۱۴) نشان داد که بین احساس ایمنی در سایه شبکه حمایتگر و نگرش فرد نسبت به فقر رابطه وجود دارد. در

۱. Landman

۲. Rhodes

۳. Cohen

۴. Barrera & Garrison-Jones

۵. Liao

۶. Murphy

۷. Silva

این مطالعه، پاسخ دهندگانی که پشتیبانی کمی از دیگران ادراک می کردند، فقر را به عنوان یک وضعیت مزمن در نظر می گرفتند؛ در مقابل، ارزیابی فقر به عنوان وضعیتی گذرا و قابل حل، در بین افرادی شایع تر بود که احساس حمایت شدن یا توانایی حساب کردن بر منابع دوستان و خانواده را گزارش کرده بودند. پژوهش استاک^۱ (۱۹۷۴؛ به نقل از بریتکروز^۲ و همکاران، ۲۰۱۰) نیز نشان داد که چگونه زنان سیاه پوست، زندگی روزانه شان را از طریق مبادله منابع، دارایی ها و خدمات محدود از قبیل مبللمان جدید، مراقبت از کودک، اقامتگاه و غذا با خویشاوندان اصلی و سببی خود اداره می کنند.

در مطالعه استاک، مادران تنهایی که درآمد پایینی داشتند به خانواده خود و دیگران برای محبت و راهنمایی، هدایای مالی یا دریافت قرض برای پرداخت کرایه خانه یا خرید غذا، مراقبت از کودک و همچنین خدمات برنامه های اجتماعی و حمایت درآمدی از طرف دولت متکی بودند و این حمایت ابزاری و ابرازی از طرف خانواده و جامعه غالب اوقات نقصان درآمد ماهانه آنها را جبران می کرد. البته کیفیت شبکه های اجتماعی ممکن است برای افراد فقیر متفاوت باشد، چرا که شبکه های اجتماعی افراد فقیر، نسبتا کوچک، منزوی شده و متشکل از افراد دیگری به همان اندازه فقیر است (کاتل^۳، ۲۰۰۱) که این می تواند قدرت حمایتگری آنها را کاهش دهد. یکطرفه بودن به معنای عدم توازن بین دادن و گرفتن حمایت اجتماعی، در گروه های با درآمد پایین، شایع است که فی نفسه می تواند یک منبع مهم استرس باشد (نیومن^۴، ۲۰۰۶). در واقع چون شبکه های اجتماعی محرومان شامل دیگر محرومانی می شود که آنها نیز تخلیه منابع شده اند، ممکن است میزان محافظت کنندگی آنها در برابر تأثیرات مضر استرس بر سلامتی را تحت تأثیر قرار دهد. به عبارت دیگر، اگرچه افراد حاشیه نشین و کم درآمد، پیوندهای اجتماعی محکمی را با افراد دیگری از خویشاوندان و همسایگان خود شکل می دهند، ولی این شبکه اجتماعی بار حمایتی ضعیفی برای آنان دارد.

از طرف دیگر، فقر می تواند حمایت های خانوادگی و اجتماعی را مختل کند (پاورس^۵ و همکاران، ۲۰۱۳) به ویژه اینکه حمایت اجتماعی غالبا مفهومی دوطرفه در

۱. Stack

۲. Breitzkreuz

۳. Cattell

۴. Newman

۵. Powers

نظر گرفته می شود و تقاضاهای افراطی افراد نیازمند برای دریافت حمایت ابرازی و عدم حمایت متقابل از دیگران (به دلیل فقدان منابع) منجر به کنار گذاشته شدن آنها از شبکه اجتماعی ایشان می گردد. (آفر^۱، ۲۰۱۲) بنابراین ارائه حمایت اجتماعی به اقشار آسیب پذیر نباید به دیگر افراد این قشر محدود گردد بلکه این حمایت ابرازی و ابرازی دریافت شده از طرف جامعه بزرگتر است که برای بقای خانواده های کم درآمد ضروری می باشد. افرادی که احساس می کنند می توانند به حمایت اخلاقی یا مادی دوستان و خانواده هایشان تکیه کنند، در برابر آسیب های ناشی از فقر، تاب آوری بهتری نشان می دهند و امید بیشتری به گذار از آن وضعیت دارند. (نوریکا و روسیتو، ۲۰۱۴)

۲. حمایت اجتماعی در آموزه های رضوی

آموزه های دینی بر حفظ و توسعه روابط اجتماعی، باخبر بودن از حال یکدیگر و مساعدت و پشتیبانی افراد جامعه تأکید بسیاری داشته و بسیاری از دستورات، احکام و برنامه های اسلام جنبه اجتماعی دارد. دستورات گسترده و احکام همه جانبه اسلام در همه شئون جامعه بشری، اعم از اجتماعی، سیاسی، قضایی، جزایی و امور مربوط به نظارت اجتماعی یعنی امر به معروف و نهی از منکر و تحریص و تشویق به تحکیم و تنظیم روابط اجتماعی از راه دوستی، تعاون، انفاق، قضای حوائج و صدها دستور اجتماعی دیگر نشان دهنده اهمیت جامعه و روابط اجتماعی در این دین است. (طباطبایی، ۱۳۸۲، ص ۲۵)

سیره کلامی و عملی امام رضا علیه السلام نیز مملو از توصیه ها و اقدامات عملی ایشان در راستای ارزشمندسازی حمایت اجتماعی چه در قالب تشویق به صله رحم و چه دعوت به رسیدگی به احوال دیگر افراد جامعه است. از منظر ایشان فردی که زندگی خود را از جامعه جدا دانسته و فقط به فکر تأمین حوائج خود باشد «بدترین» سبک زندگی را اتخاذ نموده است. چنانچه به علی بن شعیب فرمودند:

«يَا عَلِيُّ مَنْ أَحْسَنُ النَّاسِ مَعَاشًا قُلْتُ أَنْتَ يَا سَيِّدِي أَعْلَمُ بِهِ مِنِّي فَقَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ يَا عَلِيُّ مَنْ حَسَنَ مَعَاشٍ غَيْرِهِ فِي مَعَاشِهِ يَا عَلِيُّ مَنْ أَسْوَأَ النَّاسِ مَعَاشًا قُلْتُ أَنْتَ أَعْلَمُ قَالَ مَنْ لَمْ يُعِشْ غَيْرُهُ فِي مَعَاشِهِ؛

ای علی! بهترین زندگی را چه کسی دارد؟ عرض کرد: سرورم شما بهتر از من می دانید.

حضرت می فرمایند: ای علی! کسی که زندگی دیگری در زندگی او خوش باشد. سپس فرمودند: ای علی! بدترین زندگی را چه کسی دارد؟ عرض کرد: شما بهتر می دانید. فرمود: کسی که دیگری را در زندگی خود شریک نگرداند.» (علی بن موسی، ۱۴۰۶، ص ۳۵۴)

۱-۲. ضرورت حمایت اجتماعی در سیره رضوی

در سیره امام رضا علیه السلام می توان سطوح مختلف حمایت اجتماعی را مشاهده نمود. امام رضا علیه السلام حمایت اجتماعی را در سطوح مختلف روابط اجتماعی از نزدیک ترین (خانواده) تا دورترین افراد (همنوعان) مورد توجه قرار داده اند. در اولین سطح حمایت اجتماعی، توصیه های اسلام به حفظ رابطه با خویشاوندان در قالب تعلقات و روابط اجتماعی، حمایت خانوادگی، مساعدت های مالی، عاطفی و مشاوره ای در خانواده به طور عمیق و دقیق در منابع دینی در قالب مفهوم «صله رحم» مطرح شده است (ابراهیمی و همکاران، ۱۳۸۲).

در واقع یکی از مؤلفه های کلیدی و برجسته سبک زندگی دینی در حوزه ارتباطات انسانی، ارتباط با خویشان و بستگان و بر اساس برخی دیدگاه ها اعم از مؤمنین و غیر مؤمنین است که در منابع دینی از آن به صله رحم تعبیر شده است (شرف الدین، ۱۳۹۴). پرورش صله رحم از مهمترین راهبردهای تربیتی در سبک زندگی اسلامی است و در ایجاد همبستگی خویشاوندی و اصلاح اجتماعی نقش مهمی ایفا می کند (فقیهی و همکاران، ۱۳۹۲). در واقع، کسانی که آزمون صله رحم را با موفقیت پشت سر می گذارند، قادر خواهند بود در گستره ای وسیع تر که همان ارتباط با دیگر مردم جامعه است نیز بیشتر موفق باشند. (شرفی، ۱۳۹۱)

امام رضا علیه السلام صله رحم را عامل افزایش عمر و روزی معرفی نموده و بر انجام آن حتی با کوچکترین حد ارتباط تأکید دارند. چنانچه فرموده اند:

«مَنْ سَرَّهُ أَنْ يُسَالَهُ فِي عُمَرِهِ وَ يُوسَعَ لَهُ فِي رِزْقِهِ فَلْيَتَّقِ اللَّهَ وَ لِيَصِلْ رَحِمَهُ؛ کسی که می خواهد عمرش طولانی و روزی اش افزون شود، باید صله رحم به جای آورد» (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۴۴)

و «صِلْ رَحِمَكَ وَلَوْ بِشَرْبَةِ مَنِ الْمَاءِ وَأَفْضَلُ مَا تُوصِلُ بِهِ الرَّحِمُ كَفَّ الْأَذَى؛ صله رحم

کنید اگرچه با جرعه ای آب باشد، و بهترین صله رحم خودداری از آزار خویشاوندان است» (کلینی، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۴۴).

پژوهش های متعددی بر این واقعیت تأکید نموده اند که نیاز به روابط با افراد کلیدی یک نیاز زیست شناختی است و عدم ارضای آن منجر به آشفتگی روانی می گردد. همچنین حمایت متقابل درون خانوادگی با عزت نفس و احساس کفایت بالاتر و افسردگی پایین تر ارتباط دارد. روابط حمایتگر خانوادگی موجب احساس اطمینان، حمایت و امنیت شده (تأمین نیازهای اساسی) و در نتیجه سلامت روانی و طولانی شدن عمر را به همراه دارد. (ابراهیمی و همکاران، ۱۳۸۲) در تعالیم دینی فواید بسیاری برای صله رحم ذکر شده که از آن جمله می توان به «یادگیری رفتارهای شایسته، رشد روحیه حمایت اجتماعی و تعاون، افزایش عواطف انسانی، کمک به سلامت روانی ارحام، ارتقای سطح امید به زندگی و طولانی شدن عمر، زیاد شدن روزی، دفع بلاها و پاکیزه شدن اعمال و رشد معنوی» اشاره نمود. امام رضا علیه السلام رحم آل محمد و ائمه و مؤمنان را مورد تأکید قرار داده و آنها را مصداق آیه «وَ اتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَ الْأَرْحَامَ...» (نساء/۱) دانسته و پیامد آن را برای کسانی که صله رحم را انجام می دهند اتصال و قرب به خدا دانسته اند. (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۱، ص ۱۲۹)

«إِنَّ رَحِمَ آلِ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَ الْأَئِمَّةَ عَلَيْهِمُ السَّلَامَ لَمُعَلَّقَةٌ بِالْعَرْشِ تَقُولُ اللَّهُمَّ صَلِّ مِنْ وَصَلَنِي وَ اقْطَعْ مِنْ قَطَعَنِي ثُمَّ هِيَ جَارِيَةٌ بَعْدَهَا فِي أَرْحَامِ الْمُؤْمِنِينَ ثُمَّ تَلَا هَذِهِ الْآيَةَ وَ اتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَ الْأَرْحَامَ»

ایشان در بیان اهمیت و جایگاه صله رحم آن را همتراز با تقوای الهی توصیف نموده و فرموده اند: «خداوند متعال امر به تقوای الهی و پرهیز از معصیت خدا کرد، همراه با صله ارحام؛ پس اگر کسی با خویشان پیوند نداشته باشد تقوای الهی را به جای نیاورده است» (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۲۵۸).

آموزه های دینی از محدوده صله رحم فراتر رفته و مسلمانان را در برابر همه اعضای جامعه اسلامی و انسانی و به ویژه نیازمندان جامعه مسؤل می داند. امام رضا علیه السلام به منظور تشویق افراد برای حمایت از نیازمندان فرموده اند:

«عَلَّمَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ ...، فَجَعَلَ لَهُمُ السَّبِيلَ إِلَى الْجَنَّةِ بِإِطْعَامِ الطَّعَامِ؛ خَدَاوَنَد جَلَّ وَ أَعْلَى إِطْعَامِ وَ سِيرَ گَرْدَانِیْدَن اِفْرَاد رَا وَ سَبِيلَه اِی وَرُود بَه بَهْشْتِ قَرَار دَادَه اِسْت» (مجلسی، ج ۴۹،

ص ۹۷، ح ۱۱). همچنین ایشان به منظور ایجاد یگانگی و اخوت در جامعه، برقراری روابط با دیگر مؤمنان را به نوعی «برادری در راه خدا» تعبیر نموده و فرموده اند: «مَنْ اسْتَفَادَ أَخًا فِي اللَّهِ فَقَدْ اسْتَفَادَ بَيْتًا فِي الْجَنَّةِ؛ هر کس به خاطر خداوند برادری به دست آورد خانه ای در بهشت به دست آورده است» (ابن بابویه، ۱۴۰۲، ص ۱۵۱) و «الْمُؤْمِنُ أَخُو الْمُؤْمِنِ لِأَبِيهِ وَأُمِّهِ أَبُوهُ التُّورُ وَأُمُّهُ الرَّحْمَةُ وَإِنَّمَا يَنْظَرُ بِذَلِكَ التُّورِ الَّذِي خُلِقَ مِنْهُ؛ بدانید که مؤمن برادر مؤمن است، همانند این که از یک پدر و مادر باشند. پدرشان نور (ایمان) و مادرشان مهربانی است. همانا با نور (ایمان و فطرت الهی) که آفریده شده اند می بینند.» (صفار، ۱۳۸۱، ص ۹۹)

بدیهی است که توصیف یک رابطه اجتماعی به «برادری» می تواند از یک طرف تأثیرات روانی مفیدی به دنبال داشته و افراد را نسبت به وضعیت یکدیگر حساس نماید و از طرف دیگر این قبیل روابط را نیز در دایره شمول «صله رحم» قرار داده و فرد را نسبت به آن دارای مسئولیت قلمداد کند. چنانچه از امام رضا علیه السلام نقل شده:

«اعْلَمُوا أَنَّكُمْ لَمْ تَشْكُرُوا اللَّهَ بِشَيْءٍ يَدُ الْإِيمَانِ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَبَعْدَ الْاعْتِرَافِ بِحُقُوقِ أَوْلِيَاءِ اللَّهِ مِنْ آلِ مُحَمَّدٍ أَحَبَّ إِلَيْكُمْ فِي اللَّهِ مِنْ مُعَاوَنَتِكُمْ لِإِخْوَانِكُمُ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى دُنْيَاهُمْ؛ بدانید که بعد از ایمان به خدا و بعد از اعتراف به حقوق اولیاء الله از آل محمد رسول الله علیهم السلام، هیچ شکری نزد خدا خوشایندتر از این نیست که برادران مؤمن خود را در امور دنیایشان یاری رسانید.» (قطب الدین راوندی، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۶۵۸) همچنین علی عقبه

از حضرت رضا علیه السلام از ابی جعفر نقل می کند که حضرت می فرمایند:

«يَا إِسْمَاعِيلُ أَرَأَيْتَ فِيمَا قَبْلَكُمْ إِذَا كَانَ الرَّجُلُ لَيْسَ لَهُ رَدَاءٌ وَعِنْدَ بَعْضِ إِخْوَانِهِ فَضْلٌ رَدَاءٍ يَطْرَحُهُ عَلَيْهِ حَتَّى يُصِيبَ رَدَاءً فَقُلْتُ لَا قَالَ فَإِذَا كَانَ لَهُ إِزَارٌ يُرْسَلُ إِلَى بَعْضِ إِخْوَانِهِ بِإِزَارِهِ حَتَّى يُصِيبَ إِزَارًا فَقُلْتُ لَا فَضَرَبَ بِيَدِهِ عَلَى فَخْذِهِ ثُمَّ قَالَ مَا هَؤُلَاءِ بِإِخْوَةٍ؛

ای اسماعیل! آیا دیدی پیش روی شما مردی از شماها دارای ردا نیست و پاره ای از برادران دینی او ردایی زیادی بر ردای خود دارند، حاضر است آن را بردوش او بیفکند تا او نیز دارای ردا شود؟. گفتم خیر. حضرت فرمود: اگر چنانچه پیراهنی زیادی بر پیراهن خود داشت آیا حاضر است آن را برای او بفرستد تا او نیز دارای پیراهن شود؟. عرض کردم خیر. پس حضرت دستش را بر ران خود زد و آن گاه فرمودند: اینها برادر محسوب نمی شوند.» (ورام بن ابی فراس، ۱۳۶۹، ج ۲، ص ۸۵)

برنامه های دین برای برآوردن نیازهای عالی روانی و سعادت انسان هاست لیکن ارضا نشدن نیازهای سطح پایین تر و فیزیولوژیک و در واقع، وجود فقر در جامعه می تواند مانعی برای دست یافتن به آنها باشد. به عبارت دیگر، برآوردن نیازهای مادی و سطح پایین، زمینه و بستر مناسبی است برای اینکه فرد به فکر نیازهای والا تر بیفتد و به دنبال تحقق آنها برود. احادیث متعددی به این مضمون وارد شده است که غنا و تأمین معاش کمک خوبی برای تقوای الهی است. (به نقل از موسوی اصل، ۱۳۸۷) امام رضا علیه السلام نیز با تأکید بر نقش برطرف سازی نیازهای مادی در مسیر تعالی معنوی فرموده اند:

«و بدانید که شما به هیچ چیز او را شکر نکنید پس از ایمان به خدا و اعتراف به حقوق اولیاء او از آل محمد پیامبر خدا -صلی الله علیه و آله- که نزد او محبوبتر باشد از یاری رساندن مؤمنین به یکدیگر در امر دنیایشان که محل عبوری است برای آنان تا خود را به بهشت پروردگارشان برسانند، آری هر کس چنین کند (یعنی برادران دینی خود را در امورشان یاری دهد و اعانت نماید و افتاده و بینوایشان را دستگیری کند) بی شک از خاصان خداوند تبارک و تعالی شمرده خواهد شد» (ابن بابویه، ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۱۶۹). بر همین اساس، اسلام دستورات صریحی در زمینه حمایت مادی از نیازمندان وضع نموده (مانند خمس، زکات و زکات فطره) که انجام آن بر هر مسلمان واجد شرایطی واجب است. حضرت رضا علیه السلام در مورد علت وجوب زکات فرموده اند:

«أَنَّ عَلَّةَ الزَّكَاةِ مِنْ أَجْلِ قُوَّةِ الْفُقَرَاءِ وَ تَحْصِينِ أَمْوَالِ الْأَغْنِيَاءِ لِأَنَّ اللَّهَ تَعَالَى كَلَّفَ أَهْلَ الصَّحَّةِ الْقِيَامَ بِشَأْنِ أَهْلِ الزَّمَانَةِ مِنَ الْبُلُوِّ كَمَا قَالَ عَزَّ وَ جَلَّ لَتَبْلُوَنَّ فِي أَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ فِي أَمْوَالِكُمْ إِخْرَاجُ الزَّكَاةِ وَ فِي أَنْفُسِكُمْ تَوْطِينُ النَّفْسِ عَلَى الصَّبْرِ مَعَ مَا فِي ذَلِكَ مِنْ أَدَاءِ شُكْرِ نِعَمِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ الطَّمَعِ فِي الزِّيَادَةِ مَعَ مَا فِيهِ مِنَ الزِّيَادَةِ؛ علت وجوب زکات و سِرِّ آن این است که زکات، قوت و روزی فقرا بوده و اموال اغنیا را حفظ و نگهداری می کند زیرا حق تعالی افراد صحیح و سالم را مکلف کرده که به افراد زمین گیر و افتاده رسیدگی کرده و به امور آنها قیام کنند. چنانچه حق تعالی فرموده: خداوند شما را در اموال و جان هایتان آزمایش می کند، مقصود این است که در اموالتان زکات را باید خارج کنید و در جان هایتان آزمایش این است که: نفس را بر صبر نمودن آماده کنید و شکر نعمت های الهی را ادا کنید و امید داشته باشید که این نعمت ها برایتان افزایش یابد.» (ابن بابویه، ۱۳۸۰، ج ۲، ص ۳۶۹)

۲-۲. انواع حمایت اجتماعی در سیره رضوی

انواع سه گانه حمایت اجتماعی در آموزه های امام رضا علیه السلام نیز قابل مشاهده است؛ به طوری که می توان احادیث و روایات مرتبط با این مقوله را به سه دسته حمایت اجتماعی عاطفی، ابزاری و اطلاعاتی تقسیم نمود.

الف) حمایت اجتماعی عاطفی در سیره رضوی

احادیث مرتبط با این بُعد حمایت اجتماعی عموماً بر ابراز محبت، گشاده رویی و مهرورزی نسبت به دیگر افراد جامعه تأکید دارند. چنانچه از امام رضا علیه السلام نقل شده که فرموده اند: «هر که به روی برادر مؤمن خود لبخند بزند، خداوند برای او پاداشی بنویسد و هر که خداوند برایش حسنه نوشت عذابش نخواهد فرمود.» (ابن بابویه، ۱۴۰۲، ص ۵۳) بدیهی است که در این حدیث شریف، فقط لبخند زدن (به طور تصنعی و گذرا) مورد نظر نبوده، بلکه اشاره اصلی بر پیوندجویی، مهرورزی و مورد محبت قرار دادن حقیقی آنان است، به طوری که احساس امنیت و اطمینان خاطر در آنان به وجود آورد؛ چنانچه امام علیه السلام فرموده اند: «تَزَاوَرُوا تَحَابُّوا وَ تَصَافَحُوا وَ لَا تَخْتَشِمُوا؛

به دیدن یکدیگر بروید تا یکدیگر را دوست بدانید، دست یکدیگر را بفشارید و به هم خشم نگیرید.» (علی بن موسی، ۱۴۰۶، ص ۳۳۸) و «به دیدار یکدیگر بروید تا دوستی شما استوار گردد.» (همو، ص ۳۳۸). در اینجا نیز دیدار با دوستان و دست دادن با یکدیگر درواقع به منظور تحکیم روابط و اعلام آمادگی برای حمایت در زمان نیاز و مقدمه ای برای مراتب بالاتر حمایت اجتماعی است.

در حدیثی دیگر، امام رضا علیه السلام اظهار دوستی و محبت به مردم را نیمی از خرد توصیف نموده اند؛ «التَّوَدُّدُ إِلَى النَّاسِ نِصْفُ الْعَقْلِ» (عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۲۸۵)، چرا که درواقع با ابراز دوستی به دیگران می توانیم شبکه حمایت اجتماعی خود را گسترده تر نموده و در مشکلات، تنها و بی یاور ننایم. در حدیث دیگری امام علیه السلام به همدردی و برطرف کردن اندوه از دل های یکدیگر (حمایت اجتماعی عاطفی) سفارش نموده و فرموده اند:

«مَنْ فَرَّجَ عَنْ مُؤْمِنٍ كُرْبَةً مِنْ كُرْبِ الدُّنْيَا فَرَّجَ اللَّهُ عَنْهُ كُرْبَةً مِنْ كُرْبِ الْآخِرَةِ؛ هر که از برادر مؤمن خود یک اندوه در دنیا برطرف سازد خداوند نیز اندوه و گرفتاری های آخرت را از

او برمی دارد.» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۱، ص ۲۳۲)،
 «مَنْ أَدْخَلَ عَلَى مُؤْمِنٍ سُوراً فَرَّحَ اللَّهُ قَلْبَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ؛ هر که مؤمنی را شاد کند، خداوند
 دل او را در روز قیامت شاد می کند.» (کلینی، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۱۹۷)
 و نیز «فَأَحَبُّ الْخَلْقِ عَلَى اللَّهِ مَنْ أَدْخَلَ عَلَى أَهْلِ بَيْتِ مُؤْمِنٍ سُوراً وَ مَشَى مَعَ أَخِيهِ فِي
 حَاجَتِهِ؛ محبوبترین انسان در نزد خدا، کسی است که بر خانواده مؤمنی شادی وارد
 کند.» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۱، ص ۳۰۷)

امام رضا علیه السلام در موارد متعددی حمایت عاطفی را به عنوان یکی از حقوق دینی
 مسلمانان بریکدیگر مورد تأکید قرار داده و نیز سربلند بیرون آمدن از آزمایش الهی را
 مشروط بر این دانسته اند که مؤمنان رأفت و مهربانی خود را نسبت به ضعفای زیاد کرده،
 بر مسکینان، عطوفت نشان دهند و ایشان را بر مساوات و برابری، تحریص و ترغیب نموده
 و بر امر دین یاریشان نمایند. (صالحی نجف آبادی، ۱۳۸۷)
 در سیره عملی امام رضا علیه السلام نیز شاهد جلوه های زیبایی از حمایت عاطفی ایشان
 از دیگران هستیم. چنانچه در روایتی آمده است که ایشان با مشاهده غمگین بودن یکی
 از یارانشان فرمودند:

«يَا يُونُسُ فَمَا عَلَيْكَ مِمَّا يَقُولُونَ إِذَا كَانَ إِمَامُكَ عَنْكَ رَاضِيًا؛ ای یونس! غمگین مباش.
 بگذار مردم هر چه می خواهند بگویند، این گونه مسائل و صحبت ها اهمیتی ندارد. زمانی
 که امام تو از تو راضی و خشنود باشد جای هیچ نگرانی و ناراحتی نیست.» (عطار دی، ۱۴۰۶،
 ج ۲، ص ۴۵۶) همچنین در توصیف حمایت هیجانی و همدلی بین امام و پیروانش فرموده
 اند: «مِنْ أَحَدٍ مِنْ شِيعَتِنَا يَمْرُضُ إِلَّا مَرَضُنَا لِمَرَضِهِ وَ لَا اِغْتَمَّ إِلَّا اِغْتَمَمْنَا لِعَمِّهِ وَ لَا يَفْرَحُ إِلَّا
 فَرَحُنَا لِفَرَحِهِ؛ هریک از شیعیان ما بیمار شود ما نیز با او دردمند می شویم و اگر اندوهگین
 شود، اندوه او ما را نیز فرا می گیرد و چنانچه خرسند شود ما نیز خرسند می گردیم.» (ابن
 بابویه، ۱۳۸۸، ص ۲۳۶) در جای دیگر نیز حمایت عاطفی را جزء حقوق برادران دینی
 قلمداد نموده اند. چنانچه روایت شده است که از امام هشتم علیه سلام سؤال شد سبب
 چیست که گاه شخصی در حالت غم فرو می رود، در حالی که خود سبب آن را نمی
 داند؟ حضرت می فرمایند:

«إِذَا أَصَابَهُ ذَلِكَ فَلْيَعْلَمْ أَنَّ أَخَاهُ مَعْمُومٌ وَ كَذَلِكَ إِذَا أَصْبَحَ فَرَحَانٍ لَغَيْرِ سَبَبٍ يُوجِبُ الْفَرَحَ
 فَبِاللَّهِ تَسْتَعِينُ عَلَى حُقُوقِ الْإِخْوَانِ؛

هرگاه غم و غصه (به طور ناخودآگاه) به کسی دست دهد، پس باید بداند برادر دینی اش غمناک است. همچنین است هرگاه آدمی بی جهت حالت سرور و انبساط به او دست دهد، این سرور سبب شادمانی برادر دینی اش می شود (و ناخودگاه او را مسرور می کند) پس از خداوند متعال می خواهیم که ما را در انجام حقوق برادران دینی کمک فرماید. (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۱، ص ۲۲۷)

امام رضا علیه السلام نقش دوستان در یاری رسانی و حمایت از یکدیگر را به عنوان یک «مسئولیت» و جزء لاینفک رابطه دوستانه عنوان نموده (علی بن موسی، ۱۴۰۶، ص ۳۳۵) و پذیرش دوستی را به منزله پذیرش مسئولیت های ناشی از آن و در نهایت، قبول دشواری ها و مشکلات خاص آن می دانند؛ بنابراین نمی توان بدون قبول مسئولیت در قبال دوستان، و ابراز همدلی، همراهی و یاری رسانی به آنان ادعای دوستی داشت. (شرفی، ۱۳۹۱)

ب) حمایت اجتماعی ابزاری در سیره رضوی

یکی از مهمترین و مؤکدترین انواع حمایت اجتماعی که در اسلام بسیار به آن سفارش شده، حمایت اجتماعی ابزاری است که در قالب واجبات مالی (زکات، خمس، زکات فطره) و مستحبات (صدقه، انفاق، خیرات، قرض الحسنه و...) تجلی پیدا می کند. اسلام به عنوان یک مکتب انسان ساز به هر دو بُعد مادی و روحانی انسان توجه داشته و علاوه بر تلاش در جهت پرورش انسان های والایی که به کمال رسیده اند، در زمینه بُعد مادی نیز رهنمون هایی را برای انسان دارد تا او در راستای اهداف معنوی به نهایت بهره وری از لذات مادی و دنیوی برسد و این دو مقوله در اسلام جدای از هم نیستند. (سیدی نیا، ۱۳۸۷) پیشوایان دین نیز رفع فقر را وظیفه خود می دانستند و چه به عنوان یک فرد عادی و چه به عنوان مسئول جامعه اسلامی، سعی در ریشه کن کردن فقر و محرومیت داشتند. (موسوی اصل، ۱۳۸۷) حمایت اجتماعی ابزاری در قالب کمک های مادی و عینی می تواند سهم به سزایی در یاری رسانی به طبقات مستضعف جامعه داشته باشد. امام رضا علیه السلام هم در مقام قول و هم در عمل، دستگیری از نیازمندان و رفع حوائج بی بضاعتان را مورد توجه خاص قرار داده اند. یکی از یاران ایشان می گوید: «امام علیه السلام هرگز نیازمندی را که می توانست نیازش را برآورده کند، رد نمی کرد»

همچنین معمر بن خلاد یکی از اصحاب امام رضا علیه السلام نقل می کند: «هر وقت برای آن حضرت سفره غذا پهن می گردید، کنار آن سفره یک سینی آورده می شد و امام از هر نوع غذا مقداری برمی داشت، داخل آن سینی می گذاشت و به یکی از غلامان خود می فرمود که به فقرا و تهیدستان داده شود.» (عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۳۹) همچنین از ایشان نقل شده است که فرموده اند: «مَنْ فَرَّجَ عَنْ مُؤْمِنٍ فَرَجَ اللَّهُ عَنْ قَلْبِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ؛ هر که از گرفتاری برادر مؤمنش گره گشایی کند خداوند روز قیامت برای او گره گشایی می کند.» (کلینی، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۲۰۰)

امام رضا علیه السلام در اشاره به ضرورت حمایت اجتماعی ابزاری، نیازهای فیزیولوژیک (آب، غذا، لباس، محل سکونت) را در اولویت قرار داده اند، چرا که قطعا بقای انسان منوط به تأمین این قبیل نیازهاست. امام علیه السلام در این زمینه فرموده اند: «وَمَنْ أَطْعَمَ مُؤْمِنًا كَانَ أَفْضَلَ مِنْ عَتَقِ رَقَبَةٍ؛ هر که مؤمنی را سیر نماید، این کار بهتر از آزاد کردن بنده ای است.» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۱، ص ۲۳۲)، «هر که مؤمن تشنه ای را سیراب کند، خداوند از شراب ناب بهشتی سیرایش کند.» (همان) و «هر که مؤمن برهنه ای را بپوشاند خداوند از پارچه های ابریشمی بهشتی او را می پوشاند.» (همان). همچنین ایشان برای یکی از یاران خویش که با وجود فرزندان زیاد، خانه بسیار کوچکی داشت، خانه مناسبی تهیه نموده و به او فرمودند: «از آنجا که منزل شما کوچک است بروید در فلان منزل و آنجا ساکن شوید.» (به نقل از غلام علی، ۱۳۹۳)

امام رضا علیه السلام برای تحریض و تشویق مؤمنان به حمایت از یکدیگر و نهادینه سازی فرهنگ حمایت اجتماعی در جامعه، در احادیث متعددی به بیان اجر الهی و پاداش های معنوی برای حمایت اجتماعی پرداخته اند:

– «هر که به برادر مؤمن خود برای رضای خدا قرض بدهد، برای او صدقه حساب می شود تا هنگامی که بازپس دهد» (همان)

– «به راستی بدترین مردم کسی است که یاری اش را از مردم بازدارد.» (عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۲۸۶)

– «وقتی حاجتمندی را دیدید که در پی برآوردن نیازهای خویش است او را کمک کنید.» (کلینی، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۱۲۴)

– «خداوند در روی زمین بندگانی دارد که همواره در پی برآورده کردن نیازهای مردمند.

اینان در روز قیامت (از عذاب الهی) در امانند.» (همان، ج ۲، ص ۱۹۷)

- «هر که یک نیاز مؤمنی را برآورده سازد، برایش بهتر خواهد بود از روزه داری و اعتکاف در مسجد الحرام.» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۱، ص ۲۳۲)

- «گرامی ترین و شریف ترین خوبی ها، بخشندگی و فریادرسی بیچارگان و برآوردن آرزوی آرزومندان و تصدیق کردن پندار امیدوار است.» (به نقل از کتابچی، ۱۳۸۷)

امام رضا علیه السلام سفارش به حمایت اجتماعی ابزاری را از خانواده و اهل و عیال فرد شروع نموده و فرموده اند:

«صَاحِبُ النُّعْمَةِ يَجِبُ عَلَيْهِ التَّوَسُّعُ عَلَى عِيَالِهِ؛ هر کس به هر مقدار که در توانش است باید برای اهل منزل خود خرج کند.» (حرعاملی، ۱۴۱۴، ج ۲۱، ص ۵۴۰) و نیز در زمینه ارزشمندی تلاش برای تأمین معاش خانواده فرموده اند:

«الَّذِي يَطْلُبُ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ مَا يَكْفِيهِ عِيَالَهُ، أَكْثَمُ أَجْرًا مِنَ الْمُجَاهِدِينَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ؛ کسی که در پی روزی باشد تا خانواده خود را اداره کند مزدش از مجاهد در راه خدا بیشتر است.» (عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۲، ص ۲۹۹)

از دیدگاه امام رضا علیه السلام حمایت اجتماعی علاوه بر کمک به رفع مشکلات نیازمندان، فرصتی نیز برای رشد شخصی، تعالی معنوی و بهره مندی از پاداش الهی برای فرد یاری رسان فراهم می آورد و در واقع این طور نیست که فقط فرد نیازمند از آن سود ببرد. چنانچه روایت شده که وقتی حضرت تمام دارایی خود را در روز عرفه با تهیدستان قسمت کرد، شخصی گفت: چه زیان بزرگی کردید! امام در پاسخ فرمود: «این زیان نیست بلکه سود است؛ عملی را که به وسیله اش پاداش و بزرگی به دست می آوری زیان مدان.» (همان، ج ۱، ص ۴۸) همچنین زمانی که با خبر شدند خادمان امام جواد علیه السلام ایشان را از درب پستی به بیرون خانه می برند تا با نیازمندان مواجه نشوند، در نامه ای خطاب به ایشان نوشتند:

«وَأَسْأَلُكَ بِحَقِّي عَلَيْكَ لَا يَكُنْ مَدْخُلَكَ وَ مَخْرُجَكَ إِلَّا مِنْ الْبَابِ الْكَبِيرِ، فَإِذَا رَكِبْتَ فَلْيَكُنْ مَعَكَ ذَهَبٌ وَ فِضَّةٌ، ثُمَّ لَا يَسْأَلُكَ أَحَدٌ شَيْئًا إِلَّا أَعْطَيْتَهُ ...، إِنِّي إِنَّمَا أُرِيدُ بِذَلِكَ أَنْ يَرْفَعَكَ اللَّهُ، فَأَنْفِقْ وَلَا تَخْشَ مِنْ ذِي الْعَرْشِ إِقْتَارًا؛ قسم به حقی که بر تو دارم، از تو می خواهم که راه ورود و خروجت جز از درب اصلی نباشد و پیوسته با خود درهم و دینار داشته باشی که اگر نیازمندی کمک خواست دریغ نکنی...، قصد من آنست که خداوند

جایگاهت را بلند دارد! پس ببخش و انفاق کن و هراسی از تنگدستی به دل راه مده.» (ابن بابویه، ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۳۱۵)

بر مبنای آموزه های رضوی، سخاوت و بخشندگی از جمله ویژگی های شخصیتی دخیل در ارائه حمایت اجتماعی ابزاری است که بخل و حرص از موانع عمده آن به حساب می آیند. ایشان در ستایش بخشندگی و نکوهش بخل فرموده اند:

«السَّخِيُّ قَرِيبٌ مِّنَ اللَّهِ قَرِيبٌ مِّنَ الْجَنَّةِ قَرِيبٌ مِّنَ النَّاسِ؛ انسان بخشنده به خدا، بهشت و مردم نزدیک است» (کلینی، ۱۳۷۵، ج ۴، ص ۴۰)،

«شَرُّ النَّاسِ مَنْ أَكَلَ وَحْدَهُ؛ بدترین مردم کسی است که همیشه تنها غذا می خورد.» (عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۲۶۴)،

«السَّخِيُّ يَأْكُلُ مِّنْ طَعَامِ النَّاسِ لِيَأْكُلُوا مِنْ طَعَامِهِ، وَالبَّخِيلُ لَا يَأْكُلُ مِنْ طَعَامِ النَّاسِ لِيَأْكُلُوا مِنْ طَعَامِهِ؛ شخص بخشنده از غذای مردم می خورد تا مردم از غذای او بخورند، اما شخص بخیل از غذای مردم نمی خورد تا آنها نیز از غذای او بخورند.» (کلینی، ۱۳۷۵، ج ۴، ص ۴۱)،

«إِنَّ شَرَّ النَّاسِ مَنْ مَنَعَ رَفْدَهُ وَأَكَلَ وَحْدَهُ وَجَلَدَ عَبْدَهُ؛ بدترین مردم کسی است که کمک و یاریش را دریغ نماید و به تنهایی غذا خورده و برده و زیردستش را شلاق زند.» (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴، ص ۴۴۸)

همچنین امام رضا علیه السلام انباشتگی ثروت در دست عده ای خاص را از مصادیق فقدان حمایت اجتماعی در جامعه دانسته و فرموده اند:

«لَا يَجْتَمِعُ الْمَالُ إِلَّا بِخِصَالِ خَمْسٍ: بِبُخْلِ شَدِيدٍ، وَأَمَلٍ طَوِيلٍ، وَحِرْصٍ غَالِبٍ، وَقَطِيعَةِ الرَّحِمِ، وَإِثَارِ الدُّنْيَا عَلَى الْآخِرَةِ؛ مَالٌ وَثَرَوْتُ جَمْعٌ نَشُوْدٌ مَّكَرٌ بَا دَاشْتَن پَنَج خَصَلَت: بخل شدید، آرزوی دراز، آزمندی، رسیدگی نکردن به خویشان و برگزیدن دنیا بر آخرت.» (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۲۸۲)

ج) حمایت اجتماعی اطلاعاتی در سیره رضوی

همانگونه که پیش تر مطرح شد، حمایت اجتماعی اطلاعاتی ارائه اطلاعات ضروری، توصیه، یا پیشنهاد در جهت حل مشکلات دیگران است. امام رضا علیه السلام در مورد ضرورت هدایت و راهنمایی دیگران (ارائه حمایت اطلاعاتی) فرموده اند:

«تَعْلَمُهُ لِمَنْ لَا يَعْلَمُهُ صَدَقَةٌ وَ بَذَلُهُ لِأَهْلِهِ قُرْبَةٌ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى... يَرْفَعُ اللَّهُ بِهِ أَقْوَامًا وَيُهْتَدَى بِأَفْعَالِهِمْ وَيُنْتَهَى إِلَى رَبِّهِمْ؛

آموختن علم به کسی که یاد ندارد صدقه است و بخشیدن علم به کسی که یاد ندارد برای رضا خدا سبب قرب به خداست... و خدا به سبب علم، مرتبه گروهی را بالا می برد که مردم از آنان پیروی کنند و به کردارشان راهنمایی شوند و رأی آنان را می پسندند.» (دیلمی، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۱۶۵)

بررسی آموزه های رضوی نشان می دهد که امام علیه السلام داشتن حسن نیت، صداقت و خیرخواهی و عدم فریبکاری را به عنوان شروط لازم برای ارائه حمایت اطلاعاتی معرفی نموده اند:

«مَلْعُونٌ مَلْعُونٌ مَنْ غَشَّ أَخَاهُ، مَلْعُونٌ مَلْعُونٌ مَنْ لَمْ يَنْصَحْ أَخَاهُ، مَلْعُونٌ مَلْعُونٌ مَنْ اسْتَأْتَرَ عَلَى أَخِيهِ؛ ملعون است و ملعون است کسی که برادرش را فریب دهد، ملعون است و ملعون است کسی که خیرخواه برادرش نباشد. ملعون است و ملعون است کسی که جلوی خیررسانی به برادرش را بگیرد.» (حرعاملی، ۱۴۱۴، ج ۸، ص ۵۶۳)

«التَّوَّاضِعُ أَنْ تُعْطِيَ النَّاسَ مَا تُحِبُّ أَنْ تُعْطَاهُ؛ تواضع آن است که به مردم چیزی بدهی که دوست داری همان را به تو بدهند.» (عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۲۷۳)

«لَا يَقْبَلُ اللَّهُ عَمَلَ عَبْدٍ وَ هُوَ يُضْمِرُ فِي قَلْبِهِ عَلَى مُؤْمِنٍ سُوءًا؛ خداوند متعال عمل بنده اش را مادام که اندیشه بدی نسبت به مؤمنی در دل داشته باشد، نمی پذیرد.» (علی بن موسی، ۱۴۰۶، ص ۳۶۹)

«لَيْسَ مِنَّا مَنْ غَشَّ مُسْلِمًا وَلَيْسَ مِنَّا مَنْ خَانَ مُسْلِمًا؛ کسی که به برادر مسلمانش خیانت کند یا به او ضرری وارد آورد یا وی را فریب دهد، از ما نیست.» (ابن بابویه، ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۲۹)

«یستکثر قليل الخير من غيره... لا یسأ من طلب الحوائج إلیه؛ از ویژگی های مؤمن، خیرخواهی برای دیگران و دلتنگ نشدن از حاجت های دیگران است.» (عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۲۸۵)

امام رضا علیه السلام با توجه به اهمیت صحت حمایت اطلاعاتی در روابط بین فردی، مؤمنان را از دوستی با شخص نادان برحذر داشته و فرموده اند: «صَدِيقُ الْجَاهِلِ فِي تَعَبٍ؛ دوست شخص نادان در رنج است.» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۵، ص ۳۵۲) چرا که دوست

نادان نه تنها از ارائه توصیه ها و راهکارهای حمایتی مفید، ناتوان است بلکه به احتمال زیاد با راهنمایی های غلط و گمراه کننده اش دوست خود را به مخاطره می اندازد. از طرف دیگر، امام علیه السلام پیروان خود را به مشورت و دریافت حمایت اطلاعاتی از دوستان خردمند خود سفارش نموده و از خودرأی بودن برحذر داشته اند:

«مَنْ لَمْ يُتَابِعْكَ عَلَى رَأْيِكَ فِي إِصْلَاحِهِ، فَلَا تُضِغْ إِلَى رَأْيِهِ لَكَ، وَانْتَظِرْ بِهِ أَنْ يُصْلِحَهُ شَرٌّ، وَمَنْ طَلَبَ الْأَمْرَ مِنْ وَجْهِهِ لَمْ يَزَلْ، فَإِنْ زَلَّ لَمْ تَخْذُلْهُ الْحِيلَةُ؛ كَسَى كَسَى مِنْ نَظَرٍ تَوَدُّ أَنْ يَشَاوِرَهُ وَرَاهِنَمَائِي أَشْ تَوْجِهَ وَپِيروي نكند تو نيز به نظرش درباره خودت توجه نكن و در انتظار باش تا بالاخره كار نادرستش او را به راه باز آورد و آن كه كاری را از راهش وارد شود به بیراهه نخواهد رفت. چنانچه در این مسیر، لغزش یابد شکست نمی خورد و راهکار یا راه حلی به دست خواهد آورد.» (حلوانی، ۱۳۸۳، ص ۱۲۹)

مصلحت اندیشی و خیرخواهی برای دیگران و تلاش در جهت حمایت و حفظ آرامش، امنیت و منافع دیگران تا آنجا اهمیت دارد که امام رضا علیه السلام دروغ گفتن در این مورد را جایز دانسته اند. ایشان از قول امام صادق علیه السلام نقل کردند که:

«إِنَّ الرَّجُلَ لَيَصْدُقُ عَلَى أَخِيهِ فَيَنَالُهُ مِنْ صَدَقِهِ عَلَى أَخِيهِ عَنَتٌ فَيَكُونُ كَاذِبًا عِنْدَ اللَّهِ وَ إِنَّ الرَّجُلَ لَيَكْذِبُ عَلَى أَخِيهِ يُرِيدُ بِهِ مَنَفَعَتَهُ فَيَكُونُ عِنْدَ اللَّهِ صَادِقًا؛ مردی در مورد برادرش سخنان راستی می گوید لکن این راستگویی موجب بروز ناراحتی برای برادرش می شود، این شخص نزد خداوند دروغگو به حساب آید و گاهی نیز فردی حرف دروغی را نسبت به برادرش می زند ولی به سود اوست، این مرد نزد خدا از راستگویان است.» (مجلسی، ۱۳۷۹، ص ۲۱۰)

د) حمایت اجتماعی معنوی در سیره رضوی

بررسی آموزه های اسلامی نوع چهارمی از حمایت اجتماعی را نیز برجسته می سازد که می توان آن را حمایت اجتماعی معنوی نامید. این نوع از حمایت شامل دعاکردن برای رفع مشکلات و برآورده شدن حوائج دیگران است. بر این اساس در شرایطی که فرد قادر به ارائه حمایت به طور مستقیم یا غیر مستقیم برای رفع مشکلات دیگری نباشد- به دلیل عدم توانایی و نداشتن امکانات برای حمایت مثلا خود فرد نیازمند و ناتوان است- باز هم حمایت اجتماعی از او ساقط نمی گردد و نمی تواند نسبت به مسائل و مشکلات

دیگران بی تفاوت باشد، بلکه لازم است با دعا کردن برای رفع آن مشکلات، سهم خود را در حمایت از دوستان و خویشاوندان ایفا نماید. امام رضا علیه السلام در بیان توصیف جایگاه دعا برای دیگران، فرموده اند:

«الدَّاعِي لِأَخِيهِ الْمُؤْمِنِ بظَهْرِ الْغَيْبِ يُنَادِي مِنْ أَغْنَانِ السَّمَاءِ، لَكَ بِكُلِّ وَاحِدَةٍ مِائَةُ أَلْفٍ، فَكَرِهْتُ أَنْ أَدْعَ مِائَةَ أَلْفٍ مَضْمُونَةٍ لَوَاحِدَةٍ لَا أَدْرِي أَجَابَ إِلَيْهَا أَمْ لَا؛ كَسَى كَهْ در نبود برادر مؤمن خود برایش دعا کند از آسمان برای او ندایی سر داده می شود؛ ای بنده ما برای هر دعایی که در حق برادر مؤمنت بکنی صد هزار دعا و پاداش ثبت می گردد.» (کشی، ۱۳۸۲، ص ۵۸۶) و نیز از ایشان روایت شده که فرموده اند:

«مَا مِنْ مُؤْمِنٍ يَدْعُو لِلْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَالْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ الْأَحْيَاءِ مِنْهُمْ وَالْأَمْوَاتِ إِلَّا كَتَبَ اللَّهُ لَهُ بِكُلِّ مُؤْمِنٍ وَ مُؤْمِنَةٍ حَسَنَةً مِنْذُ بَعَثَ اللَّهُ آدَمَ إِلَى أَنْ تَقُومَ السَّاعَةُ؛ هِيَچ مؤمنی نیست که در حق برادران و خواهران مؤمن و مسلمان خود دعا کند چه زنده و چه مُرده - مگر آنکه خداوند به تعداد مؤمنانی که بدرو حیات گفته اند و یا آنان که تا به قیامت به دنیا می آیند، یک حسنه برای او ثبت می فرماید.» (ابن بابویه، ۱۳۶۴، ص ۱۶۱)

۳-۲. حمایت اجتماعی به عنوان تکلیف الهی

یکی از جنبه های منحصر به فرد مبحث حمایت اجتماعی در اسلام، وارد ساختن آن در زمره وظایف و تکالیف الهی است. در چنین نگرشی، حمایت از دیگران تکلیفی است که خداوند بر عهده تک تک افراد جامعه به ویژه صاحبان نعمت قرار داده و حقی است که مسلمانان بر یکدیگر دارند. امام رضا علیه السلام در این مورد فرموده اند:

«صَاحِبُ النَّعْمَةِ يَجِبُ عَلَيْهِ حُقُوقُ مَنِهَا الزَّكَاةُ فِي مَالِهِ وَ مِنْهَا الْمُوَاسَاةُ لِإِخْوَانِهِ وَ مِنْهَا الصَّلَةُ لِرَحِمِهِ وَ التَّوَسُّعُ لِعِيَالِهِ وَ غَيْرُ ذَلِكَ مِنَ الْحُقُوقِ؛ بر صاحب نعمت چند حق واجب می شود: زکات مالش را بدهد، با برادرانش به مواسات رفتار کند، صله ارحام به جای آورد و به خانواده اش رسیدگی کند و نیز حقوق دیگری هم هست که باید به کار گیرد.» (مجلسی، ۱۳۷۹، ص ۲۷۳)

همچنین در پاسخ به سؤال از حق مؤمن بر مؤمن فرمودند:

«إِنَّ مِنْ حَقِّ الْمُؤْمِنِ عَلَى الْمُؤْمِنِ الْمَوَدَّةَ فِي صَدْرِهِ، وَ الْمُوَاسَاةَ فِي مَالِهِ ... وَ لَا يَقُولُ لَهُ: أَفٍّ، فَإِذَا قَالَ لَهُ: «أَفٍّ» فَلَيْسَ بَيْنَهُمَا وَلَايَةٌ؛ از جمله حقوق مؤمن بر مؤمن این است که در دل او را دوست بدارد، با مال و ثروتش او را کمک رساند و به او آف نگوید که اگر چنین

بگوید دیگر میان آنها پیوند دوستی نباشد.» (کلینی، ۱۳۷۵، ج ۹، ص ۴۵)

۴-۲. حفظ کرامت انسانی در فرایند حمایت اجتماعی

اسلام، اقتصاد را ابزاری برای رسیدن به سعادت انسان می داند (سیدی نیا، ۱۳۸۷) زیرا هر انسان نیازهایی اساسی برای بقا دارد لذا هر فرد نیاز دارد به تلاش برای فراهم کردن این نیازها برای خود و افرادی که وابسته به او هستند. به علاوه، تنبلی، گدایی یا انتظار برای دریافت کمک های خیریه، همگی شأن انسان و حتی آزادی او را تضعیف و یا از بین می برند. اسلام کسب معاش از طریق کار سخت را نه فقط یک وظیفه، بلکه یک فضیلت بزرگ می داند و وابستگی شخص توانمند به دیگران برای امرار معاش را یک گناه، ننگ اجتماعی و حقارتی خفت آور توصیف می کند. (علی، ۱۹۹۱) پیامبر رحمت (ص) گدایی از دیگران بدون نیاز مبرم را بر مسلمانان حرام کرده، چرا که به خاطر آن، عزت و کرامت خود را از دست می دهند.

امام رضا علیه السلام نیز یکی از مهمترین فواید مال را حفظ وجهه اجتماعی و منزلت افراد در جامعه و جلوگیری از تخریب شخصیت آنان معرفی نموده و فرموده اند: «أَفْضَلُ الْمَالِ مَا وَقِيَ بِهِ الْعَرَضُ؛ بهترین مال و دارایی آن است که باعث حفظ آبرو شود.» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۵، ص ۳۵۲) بر همین اساس، تعالیم دینی محدودیت هایی در زمینه متکی بودن به دریافت حمایت اجتماعی ابزاری در نظر گرفته و افراد جامعه را از وابسته بودن بی دلیل به حمایت مادی دیگران نهی نموده است. امام رضا علیه السلام بی اعتنایی به اموال مردم را بهتر از بذل و بخشش توصیف نموده (علی بن موسی علیه السلام، ۱۴۰۶، ص ۳۶۷) و در نکوهش درخواست از دیگران فرموده اند:

«الْمَسْأَلَةُ مِفْتَاحُ الْبُؤْسِ؛ دست سؤال دراز کردن، کلید بینوایی است» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۹۶، ص ۱۵۷) و «مَنْ أَبْدَى ضُرَّهُ إِلَى النَّاسِ فَضَحَ نَفْسَهُ عِنْدَهُمْ؛ کسی که فقر و بیچارگی اش را برای مردم بازگو کند، آبروی خود را برده است» (علی بن موسی، ۱۴۰۶، ص ۳۶۷). امام علیه السلام رها کردن نیاز و تأمین نکردن آن را بهتر از این می داند که برای برآورده کردن آن از غیر اهلس درخواست شود؛ «فَوْتُ الْحَاجَةِ أَهْوَنُ مِنْ طَلِبِهَا إِلَى غَيْرِ أَهْلِهَا» (نوری، ۱۳۶۶، ج ۱۳، ص ۵۷) چراکه وقتی درخواست های فرد از دیگران فزونی

یابد و فراتر از طاقت و تحمل آنان باشد و یا آنان چندان تمایلی به تأمین خواسته های فرد نداشته باشند، چه بسا دیگران به چنین فردی با نگاهی حقارت آمیز بنگرند. (شرفی، ۱۳۹۱، ص ۵۸)

از طرف دیگر، به صاحبان ثروت تأکید شده که در زمان حمایت از نیازمندان، شأن و کرامت انسانی آنان را زیر سؤال نبرده و با منت گذاشتن یا فخرفروشی موجب بی احترامی به آنان نگردند. روایت شده است که شخصی خراسانی وارد مجلس حضرت رضا علیه السلام شد و اظهار داشت که در راه سفر پول و آذوقه اش را از دست داده و از ایشان درخواست کمک کرد. حضرت از پشت پرده ای مایحتاج سفر او را پرداخت کردند به گونه ای که چشم در چشم هم قرار نگیرند تا مبادا آن شخص احساس ذلت و خواری کند. (به نقل از شرفی، ۱۳۹۱)

همچنین ایشان بیشتر اوقات در شب های تاریک، و مخفیانه به فقرا کمک می کردند. (عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۴۵) حفظ کرامت و منزلت محرومان و بی بضاعتان در جامعه تا آنجا برای امام رضا علیه السلام اهمیت داشت که به پیروانشان هشدار می دادند: «مَنْ لَقِيَ فَقِيرًا مُسْلِمًا فَسَلَّمَ عَلَيْهِ خِلَافَ سَلَامِهِ عَلَى الْغَنِيِّ لَقِيَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَ هُوَ عَلَيْهِ غَضَبٌ؛ کسی که فقیر مسلمانی را ملاقات کند و برخلاف سلام کردنش بر اغنیا بر او سلام کند، در روز قیامت در حالی خدا را ملاقات می کند که بر او خشمگین است.» (همان، ص ۲۷۰)

۵-۲. وظیفه دریافت کننده حمایت اجتماعی

بر مبنای تعالیم الهی، حمایت اجتماعی یک فرایند دوطرفه است و اعضای جامعه موظفند در قبال دریافت حمایت و خدمات دیگران، برحسب توان خود عملی به منظور جبران کمک یا تقدیر از فرد حمایت کننده انجام دهند. کمترین حد جبران خدمت رسانی دیگران، قدردانی از کمک ها و مساعدت های آنان است که این وظیفه بر عهده فرد دریافت کننده نعمت قرار داده شده و از هیچکس ساقط نمی شود. چنانچه امام رضا علیه السلام فرموده اند: «هر که از خوبی مردم تشکر نکند، از خداوند متعال تشکر نکرده است؛ مَنْ لَمْ يَشْكُرِ الْمُنْعَمَ مِنَ الْمَخْلُوقِينَ لَمْ يَشْكُرِ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ» (همان، ص ۲۹۹) و «هر که برابر نعمتی که از مخلوقی به او برسد سپاسگزاری نکند، قطعاً برابر نعمت های عظیم خداوند

نیز سپاسگزاری نمی کند.» (ابن بابویه، ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۲۴)

۶-۲. آموزش حمایت اجتماعی به کودکان

امام رضا علیه السلام در زمینه پرورش حس علاقه اجتماعی و آموزش حمایت اجتماعی به کودکان، فرموده اند: «مُرِّ الصَّبِيَّ فَلْيَتَصَدَّقْ بِيَدِهِ بِالْكَسْرَةِ وَالْقَبْضَةِ وَالشَّيْءِ وَ إِنْ قَلَّ ، فَإِنَّ كُلَّ شَيْءٍ يُرَادُّ بِهِ اللَّهُ - وَ إِنْ قَلَّ - بَعْدَ أَنْ تَصَدَّقَ النَّيَّةُ فِيهِ عَظِيمٌ؛ به کودک دستور بده که با دست خودش گرچه به اندازه تکه نانی یا یک مشت از چیزی صدقه بدهد زیرا هر چیزی که در راه خدا داده شود اگر با نیت پاک صورت گیرد هر چند کم باشد، بسیار زیاد است.» (کلینی، ۱۳۷۵، ج ۴، ص ۴۴)

نتیجه گیری

در این مطالعه، به مرور انواع حمایت اجتماعی و تأثیرات آن بر سلامت و بهزیستی فرد و جامعه به ویژه مقابله با فقر - که خود زیربنای بسیاری از آسیب های فردی و اجتماعی دیگر است - پرداخته شد و سپس سیره کلامی و عملی امام رضا علیه السلام در این زمینه مورد بررسی، تطبیق و مقایسه قرار گرفت.

جمع بندی مطالب نشان می دهد که مبحث حمایت اجتماعی در آموزه های رضوی مورد توجه خاص قرار داشته و امام علیه السلام توصیه های مؤکدی در این زمینه ارائه نموده و درسیره عملی خود نیز جایگاه خاصی برای آن قائل بوده اند. به علاوه، تفاوت بارزی بین جایگاه حمایت اجتماعی در سیره رضوی با متون روانشناختی وجود دارد که عبارت است از مرتبط ساختن حمایت اجتماعی (به عنوان یک مقوله انسانی) با پدیده های معنوی و الهی. به طوری که همواره حمایت از دیگر هموعان و به ویژه همکیشان به عنوان وظیفه ای الهی، و دارای اجر و پاداش الهی توصیف شده است. همچنین سیره امام رضا علیه السلام علاوه بر پوشش دادن انواع حمایت اجتماعی (ایزاری، هیجانی و اطلاعاتی) نوع دیگری از حمایت اجتماعی تحت عنوان حمایت معنوی را نیز شامل گردیده و به مباحثی در زمینه حفظ کرامت انسانی در فرایند حمایت اجتماعی، وظیفه فرد دریافت کننده حمایت اجتماعی و ضرورت آموزش حمایت اجتماعی به کودکان نیز پرداخته است.

بر همین اساس و با توجه به نقش حیاتی حمایت اجتماعی در مقابله با وضعیت های فشارزا-به ویژه حمایت از اقشار آسیب پذیر- می توان از آموزه ها و تعالیم گرانقدر امام رضا علیه السلام در تبیین جایگاه حمایت اجتماعی و گسترش آن در جامعه، به ویژه به عنوان راهبرد مقابله با فقر و پیشگیری از آسیب های آن استفاده نمود. لذا پیشنهاد می شود سازمان ها و نهادهای مرتبط (مانند کمیته امداد امام خمینی (ره)، سازمان بهزیستی کشور و سازمان صدا و سیما) به منظور نهادینه سازی فرهنگ حمایت از اقشار آسیب پذیر، از آموزه های رضوی در تهیه و تدوین برنامه های آموزشی و ترویجی استفاده نمایند.

قرآن کریم

۱. ابراهیمی، امرا لله؛ اسدالهی، قربانعلی؛ موسوی، سید غفور، «بررسی رابطه صلّه رحم با اختلالات افسردگی»، طب و ترکیه، شماره ۴۴، ۱۳۸۲ ش.
۲. ابن بابویه، شیخ صدوق محمد بن علی، صفات الشیعه، ترجمه و تحقیق: راشدی، لطیف، قم، مسجد مقدس جمکران، ۱۳۸۸ ش.
۳. ----- علل الشرایع و الاحکام، ترجمه ذهنی تهرانی، محمد جواد، قم، انتشارات مؤمنین، ۱۳۸۰ ش.
۴. -----، مصادقه الاخوان، تهران، کتابخانه شمس، ۱۴۰۲ ق.
۵. -----، الخصال، تصحیح و تعلیق: غفاری، علی اکبر، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۸ ق.
۶. -----، ثواب الاعمال و عقاب الاعمال، قم، انتشارات شریف رضی، ۱۳۶۴ ش.
۷. -----، عیون اخبار الرضا علیه السلام، تهران، انتشارات جهان، ۱۳۷۲ ق.
۸. -----، معانی الاخبار، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۷۷ ق.
۹. -----، من لا یحضره الفقیه، تصحیح و تحقیق، غفاری، علی اکبر، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۳ ق.
۱۰. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، تحف العقول عن آل الرسول صلی الله علیه و سلم، تصحیح و تعلیق: غفاری، علی اکبر، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۰۴ ق.
۱۱. ابوالحسین، ورام بن ابی فراس، مجموعه ورام: آداب و اخلاق اسلام (تنبیّه الخواطر و نزهه النواظر)، ترجمه: عطایی، محمدرضا، مشهد، بنیاد پژوهشهای اسلامی، ۱۳۶۹ ش.
۱۲. حرعاملی، محمد بن حسن، تفصیل وسایل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، مؤسسه آل البيت علیهم السلام، ۱۴۱۴ ق.
۱۳. حلوانی، ابو عبدالله حسین بن محمد، نزهه الناظر، تهران، مؤسسه علمی فرهنگی دارالحدیث، ۱۳۸۳ ش.
۱۴. دیلمی، حسن بن محمد، ارشاد القلوب، قم، الشریف الرضی، ۱۴۱۲ ق.
۱۵. ریاحی، محمد اسماعیل؛ علی وردی نیا، اکبر؛ پورحسین، سیده زینب، «بررسی رابطه بین

- حمایت اجتماعی و سلامت روان»، رفاه اجتماعی، دوره ۱۰، شماره ۳۹، ۱۳۸۹ ش.
۱۶. شرف الدین، سید حسین، «جایگاه صله رحم در سبک زندگی دینی»، پژوهش نامه اخلاق، دوره ۸، شماره ۲۷، ۱۳۹۴ ش.
۱۷. شرفی، محمدرضا، مهارت های زندگی در سیره رضوی، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۹۱ ش.
۱۸. شفیعی قهفرخی، فرخ، «حمایت اجتماعی و بهداشت روانی»، بهداشت جهان، دوره هشتم، شماره اول، ۱۳۷۳ ش.
۱۹. صالحی نجف آبادی، عبدالله، چهل داستان و چهل حدیث از امام رضا علیه السلام، قم، مهدی یار، ۱۳۸۷ ش.
۲۰. صفار، محمد بن الحسن، بصائر الدرجات الکبری فی فضایل آل محمد علیهم السلام، تحقیق: سید حسین معلم، محمد، قم، المكتبة الحیدریه، ۱۳۸۱ ش.
۲۱. طباطبایی، محمد جواد، روابط اجتماعی در اسلام، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۸۲ ش.
۲۲. عطاردی، عزیزالله، مسند الامام الرضا علیه السلام، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۴۰۶ ق.
۲۳. علی بن موسی الرضا علیه السلام، فقه الرضا علیه السلام، تصحیح: مؤسسه آل البيت علیهم السلام، قم، مؤسسه آل البيت علیهم السلام، ۱۴۰۶ ق.
۲۴. علی پور، احمد، «ارتباط حمایت اجتماعی با شاخص های ایمنی بدن در افراد سالم: بررسی مدل تأثیرکلی»، مجله روانپزشکی و روانشناسی بالینی ایران (اندیشه و رفتار)، دوره ۲، شماره ۱۲، ۱۳۸۵ ش.
۲۵. غباری بناب، باقر؛ فقیهی، علی نقی؛ قاسمی پور، یدالله، «آثار صله رحم از دیدگاه اسلام و روان شناسی و کاربردهای تربیتی آن»، دو فصلنامه تربیت اسلامی، دوره ۳، شماره ۵، ۱۳۸۶ ش.
۲۶. فقیهی، علی نقی؛ سبحانی نژاد، مهدی؛ نجفی، حسن، «مبانی پرورش صله رحم و نقش آن در سبک زندگی اسلامی»، پژوهش نامه اخلاق، دوره ۶، شماره ۲۲، ۱۳۹۲ ش.
۲۷. قدسی، علی محمد، بررسی جامعه شناختی رابطه بین حمایت اجتماعی و افسردگی، پایان نامه دکتری رشته جامعه شناسی، دانشگاه تربیت مدرس تهران، ۱۳۸۲ ش.
۲۸. قربانی، مهدی، هزار و یک حدیث رضوی مشتمل بر احادیث وارده از امام هشتم علیه

السلام، مشهد، قاف مشهد الرضا علیه السلام، ۱۳۸۷ ش.

۲۹. قطب الدین راوندی، سعید بن هبه الله، *الخرائج و الجرائح*، تصحیح: مؤسسه الامام المهدی علیه السلام، قم، مؤسسه امام مهدی (عج)، ۱۴۰۹ ق.

۳۰. کتابچی، محسن، *آیین زندگی از دیدگاه امام رضا علیه السلام*، تهران، نشر الف، ۱۳۸۷ ش.

۳۱. کشی، محمد بن عمر، *رجال کشی*، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۲ ش.

۳۲. کلینی، محمد بن یعقوب، *الکافی*، تصحیح و تعلیق: غفاری، علی اکبر، چهارم، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۵ ش.

۳۳. مجلسی، محمدباقر، *بحار الانوار*، تحقیق: بهبودی، محمدباقر، دوم، بیروت، مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۳ ق.

۳۴. -----، *مشکات الانوار*، قم، مسجد مقدس صاحب الزمان (جمران)، ۱۳۷۹ ش.

۳۵. موسوی اصل، سید مهدی، «*فقر و بهداشت روانی از دیدگاه دین و روانشناسی*»، روانشناسی و دین، شماره ۴، ۱۳۸۷ ش.

۳۶. نوری، حسین بن محمدتقی، *مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل*، قم، موسسه آل البيت علیهم السلام، ۱۳۶۶ ش.

۳۷. همتی، الهام؛ مهدوی، محمد صادق؛ بقایی سرابی، علی، «*تأثیر حمایت اجتماعی بر سلامت اجتماعی زنان سرپرست خانوار روده‌ن*»، فصلنامه پژوهش اجتماعی، دوره ۶، شماره ۱۸، ۱۳۹۲ ش.

1. Abrar, N. and A.M. Ghouri, *Dual earners and balance in their family and work life: Findings from Pakistan*. Eur. J. Soc. Sci., 17, 28-402, 2010.

2. Barrera Jr, M. and C. Garrison-Jones, *Family and peer social support as specific correlates of adolescent depressive symptoms*. J. Abnormal Child Psychol., 20, 1-16, 1992.

3. Breitzkreuz, R. S, *Engendering Citizenship? A Critical Feminist*

Analysis of Welfare-to-Work Policies and the Employment Experiences of Lone Mothers. Journal of Sociology and Social Welfare XXXII(2), 147–165, 2005.

4. Cattell ,V, *Poor people, poor places, and poor health: the mediating role of social networks and social capital.* Soc Sci Med, 52(10), 1501–1516, 2001.

5. Cohen, S., *Social relationships and health.* Am.Psychol., 59, 676-680, 2004.

6. Collins, S. M, *Attachment, social support and loneliness in later life.* PhD dissertation, Iowa State University, 2003.

7. Dohan ,D, *The price of poverty: money, work and culture in the Mexican-American arrio.* Berkeley: University of California Press, 2003.

8. Engel, L. C., Rutowski, L., & Rutowski, D, *Global mobility and rising inequality: A cross-national study of immigration, poverty, and social cohesion.* Peabody Journal of Education, 89(1), 123–140, 2014.

9. Graham, L, *Seniors and poverty: Why women are at greater risk.* Factivist,5–7, 2012.

10. Hogan, B.E., W. Linden and B. Najarian, *Social support interventions: Do they work? Clin. Psychol. Rev.*, 22, 381-440, 2002.

11. Jain, A. , Com, M, *The mandatory CSR in India: A boon or bane.* Ind. J. Applied Res., 4, 301-304, 2014.

12. Landman-Peters, Karlien M.C. et al., *Gender differences in the relation between social support, problems in parent-offspring communication, and depression and anxiety, Social Sciences & Medicine*, 60, pp 2549-59, 2005.

13. Liao, H., Li, S., Han, D, *Associations between social support and poverty among older adults.* BMC Geriatrics, 23,1-13, 2023.

14. Murphy, G.C., M.A. O'Hare and L. Wallis, *The relationships among different types of social support accessed by traumatic spinal cord injury survivors*. Int. J. Disability Manage., 5, 59-66, 2010.
15. Newman ,K, *Chutes and ladders: navigating the low-wage labor market*. New York: Russell Sage, 2006.
16. Norcia, M. Rissotto, A, *Social perception and attribution of causality for poverty: Which is the influence of thinking to myself or to others.Proceedings of the 2nd International Conference on Applied Social Science (ASS' 12)*, Information Engineering Research Institute, Newark, 2012.
17. Norcia, M., A. Castellani and A. Rissotto, *The process of causal attribution of poverty: Preliminary results of a survey in Italy*. OIDA Int. J. Sustainable Dev., 1, 85-97, 2010.
18. Offer, S, *The burden of reciprocity: Processes of exclusion and withdrawal from personal networks among low-income families*. Current Sociology, 60, 788–805, 2012.
19. Powers, R. S., Livermore, M. M., & Davis, B. C, *The complex lives of disconnected welfare leavers: Examining barriers, social support and informal employment*. Journal of Poverty, 17(4), 394–413, 2013.
20. Rhodes, J.E, *Family, Friends and Community:The Role of Social Support in Promoting Health*. In:Clinical Handbook of Health Psychology: A Practical Guide to Effective Interventions, Camic, P.M. and S.J. Knight (Eds.), Hogrefe and Huber Publishers, ISBN-10: 0889372608, 2004.
21. Sarafino, Edward. P, *Health Psychology, Third Edition*, NewYork, John Wiley & Sons. Drentea, Patricia et al., (2006). Predictors of Improvement in Social Support.Social Sciences & Medicine, 63, 957- 67.
22. Shumaker, S.A. & Brownell, A.(1984). Toward a theory of social

support: Closing conceptual gaps. J. Soc , 40, 11-36, 1998.

23. Silva, L., Feitosa, M., Nepomuceno, B., ***Social Support as a Way of Coping with Poverty.***in *silva*, l. Psychosocial Implications of Poverty, 123-135, 2019.

24. Sundquist ,K., Theobald, H., Yang ,M., et al, ***Neighborhood violent crime and unemployment increase the risk of coronary heart disease: a multilevel study in an urban setting.*** Soc Sci Med, 62(8), 2061–2071, 2006.

25. Taylor, R. J., Chatters, L. M., Woodward, A. T., & Brown, E, Racial and ethnic differences in extended ***family, friendship, fictive kin and congregational informal support networks.*** Family Relations, 62(4), 609–624, 2013.

26. Wacquant, L, ***Urban outcasts: a comparative sociology of advanced marginality*** .Cambridge: Polity, 2007.

نقش نوروفیدبک و مفهوم الکتروانسفالوگرام در تجربه روحانی زیارت درک بینارشته‌ای از علوم شناختی و نقشه مغزی (QEEG) در مقوله زیارت بارگاه ملکوتی امام رضا علیه السلام

یونس یونسیان^۱

محمد رضا وصفی^۲

حکیمه شهنما^۳

چکیده

زیارت به معنای حضور «زائر» در نزد «مزور» به معنای شخصیت معنوی و روحانی بزرگی است که به دیدار او می‌رویم. در زیارت یک نگاه قدسی و ملکوتی وجود دارد که سبب ایجاد حس معنوی جدید و توجه مغزی در انسان می‌شود. دلایل میل انسان به زیارت سه ضلع دارد، زیارت نوعی ابراز محبت و مودت است، تجدید پیمان است و احیای ایمان و پاک کردن گرد و غبار که با مشاهد مشرفه امامان حاصل می‌شود. شناخت مکانیزم‌های روانشناختی و شناختی در ذهن انسان برای توجه و زیارت قلبی یک اصل اساسی برای تحلیل و درک رابطه ذهنی و مغزی میان زائر و امام رضا علیه السلام می‌باشد.

نوروفیدبک یا بازخور عصبی در نوروساینس و نقشه‌های مغزی الکتروانسفالوگرام تاکنون در مقوله زیارت مورد استفاده قرار نگرفته‌اند و جای این پژوهش در علوم مرتبط با ساحت امام رضا علیه السلام خالی می‌باشد. روش تحقیق این مقاله، تحلیل کیفی بر اساس تحلیل محتوا و بهره‌گیری از نرم‌افزار لورتا نوروفیدبک، مکس. کیو.دی.ای است. تحلیل محتوا در اینجا، روشی برای استفاده از لورتا فیدبک برای برداشت نقشه‌های مغزی فرد زائر در زمان دیدن تجربه شبیه‌سازی شده از زیارت بارگاه امام رضا علیه السلام می‌باشد. برداشت نقشه مغزی حاصل درک مناسب از اطلاعات مرتبط و مشاهده نظام‌مند اشخاص، تعاملات و موقعیت‌ها در زمان زیارت است. جامعه مورد مطالعه این تحقیق سه گروه کلی، نظرات ۱۵ نفر از خبرگان، در قالب مصاحبه، در فاصله زمانی بهار ۱۴۰۰ می‌باشد.

کلیدواژه‌ها: نوروساینس و علوم عصبی، نوستالژیا، روانشناسی زیارت، زیارت امام رضا علیه السلام، الکتروانسفالوگرافی، خاطره ضمنی زیارت، خاطره صریح زیارت

۱. دکترای رشته علم اطلاعات و دانش‌شناسی، دانشگاه تهران

۲. استادیار گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی، دانشگاه تهران

۳. محقق و پژوهشگر حوزه مدیریت

۱. بیان مسئله

متخصص مغز و اعصاب به دنبال یک الگوی نامنظم می‌گردد تا اثرات و حالات تجربه های روحانی را ثبت کند. وجود الگوی نامنظم در تست و آزمون نوروفیدبک نشان دهنده اختلالات و احوالات متفاوت مغزی می‌باشد. نوار مغزی و نقشه مغزی هر دو برای ثبت امواج مغزی استفاده می‌شوند ولی تفاوت نوار مغزی با نقشه مغزی یا تفاوت EEG و QEEG در نحوه ثبت این امواج و تشخیص حالات و احوالات مغزی زائر در هنگام زیارت است.

نقشه مغزی یا QEEG نوعی ابزار برای بررسی عملکرد مغز می‌باشد که به کمک پردازش نوار مغزی یا EEG میزان فعالیت الکتریکی در قسمت‌های مختلف مغز با توجه به ایمپالس‌های سلول‌های مغزی مورد بررسی قرار می‌گیرد. امواج مغز ثبت شده را با یک الگوی مشخص سینوسی مقایسه می‌کنند. در حقیقت به وسیله‌ی QEEG می‌توان متوجه شد که فعالیت الکتریکی در کدام نواحی کم و یا زیاد شده و بدین صورت نقاط ضعف، اختلالات و قدرت مغز مورد بررسی قرار می‌گیرد. در QEEG یا نقشه برداری رنگی از مغز الکترودهای مخصوص در نقاط مختلف سر قرار می‌گیرد، فعالیت‌های الکتریکی نورون‌های مغزی سبب ایجاد رنگ به صورت نمودار شده که می‌توانید به راحتی این اطلاعات را در کامپیوتر ذخیره کنید و در نهایت بر روی کاغذ چاپ و مطالعه کنید. از نقشه برداری مغزی برای بررسی و تشخیص احوالات مختلف مانند استرس و اضطراب، تجربه روحانی شدید و تاثیر زیارت استفاده می‌شود.

الکتروانسفالوگرافی یا به اختصار EEG به بررسی الگوی الکتریکی سطح جمجمه گفته می‌شود. در نقشه مغزی یا QEEG با استفاده از ابزار و نرم افزارهای مختلف، اطلاعات بدست آمده ثبت شده و با داده‌های موجود در بانک اطلاعاتی مقایسه می‌شوند. این مقایسه با اطلاعات افرادی که جنسیت و سن یکسانی دارند انجام می‌شود و با توجه به آن امکان تشخیص نرمال بودن امواج مغزی فراهم می‌شود. الکتروانسفالوگرافی یا نوار مغزی عبارت است از ثبت فعالیت الکتریکی نورون‌های قشر مغز از روی جمجمه، که پس از قراردادن الکترودها در نقاط مختلف سر، فعالیت الکتریکی را می‌توانیم در آن نقاط برای مدت زمان معلوم ثبت کنیم. بعد از آن می‌توان آنها را در کامپیوتر ذخیره کرده و یا آنها را در روی کاغذ چاپ و مطالعه کرد.

مطالعه نوار مغزی یا الکتروانسفالوگرافی به صورت مشاهده چگونگی فعالیت الکتریکی توسط متخصص مغز و اعصاب است. در این مشاهده بعضی از بیماری ها مانند بیماری صرع و آنسفالیت را می شود تشخیص داد که این مقاله به بررسی راهبردهای بینارشته ای در حوزه الهیات و روانشناسی با محور مفهوم نوستالژیا و خاطره می پردازد که رفتار اطلاعاتی زائر بارگاه ملکوتی امام هشتم علیه السلام با محتوای خاطره زیارت، توجه قلبی و ایجاد یادگارهای ذهنی و یادبودهای قلبی با محور نوستالژیا با استفاده از مفاهیم نظریه علوم اعصاب شناختی مورد بررسی قرار می گیرد.

از آن جا که بررسی دلایل و انگیزش های عصبی شناختی رفتار فرد می تواند به درک و کنترل رفتاری انسان منتهی شود، این پژوهش دارای سویه های نظریه تصمیم گیری و تحلیل انسان محور بر اساس واکاوی شناختی لایه های ذهنی و مغزی زیارت و توجه قلبی می باشد. نظریه روانشناسی زیارت در وسیع ترین مفهوم، به معنای بررسی ترجیح قلبی و ایجاد خاطره صریح و ضمنی از موضوع زیارت می باشد. طی دو دهه گذشته، کاربرد دانش عصبی در روانشناسی زیارت، در تحقیقات آکادمیک و علمی رواج یافته است. در دهه گذشته، تعداد مقالات منتشر شده درباره این موضوع، در ژورنال های برتر الهیات و مراجع از رشد چشمگیری برخوردار بوده است و همین امر در خصوص روانشناسی و نگاه شناختی و عصبی به مفهوم زیارت نیز صدق می کند.

روش این مطالعه، کتابخانه ای و با رویکرد مرور نظام مند، تحلیلی و استنتاج منطقی است. رویکرد در این روش نظری و استدلالی است. بر این اساس، ویژگی و ماهیت آن به جستجوی مرور کامل مقالات و توسعه این نظریه به سمت درک عمیق اثر زیارت امام رضا علیه السلام بر ذهن و ایجاد حس ویژه مبتنی بر خاطره و نوستالژیا می باشد. روانشناسی و تحلیل شناختی زیارت بارگاه ملکوتی امام رضا علیه السلام از چند جهت واجد نگاه و رویکردی نوین و تازه به موضوع ارتباط میان امام رضا علیه السلام به عنوان یک امام معصوم و یک حقیقت تابناک - شمس الشموس - در جان و روان گذشته و آینده ایرانیان با علوم روز می باشد. موضوع این پژوهش دارای خصلت چندرشته ای و بینارشته ای می باشد و به ویژه در راستای راهبردهای مندرج در سخنان و خط مشی های ابلاغ شده از طرف مقام معظم رهبری قرار دارد. مفهوم نوستالژیا به عنوان یک مفهوم چندلایه می تواند ارتباط دهنده مقوله زیارت و هویت ایرانی اسلامی مد نظر

رهبری برای حرکت به سمت تمدن نوین اسلامی باشد.

مفهوم نوستالژیا در قطعه ای از بهشت به چند قاب زیبا معنا می شود از جمله:

شیشه های شکسته قلب انسان پشت ضریح و پنجره فولاد و همه عکس های ساده چندنفره در آلبوم ایرانیان، کنار سقاخانه اسماعیل طلا و کبوترهایش، از گنبد طلایی و مَشْتی ترین شکل «مشهد»، از کارتوگراف هوایی تا کاردیوگراف قلب زمینی انسان، استجابت در آنالوگ ترین شکل ممکن، عکس یادگاری با دست روی سینه کنار عکس ضریح روی پارچه، سلام دادن از وسط خیابان، بلیط قطار، کاشی کاری، لعاب فیروزه ای، گاری، درشکه، فولکس بیتل، پیکان مدل چهل و شش پلاک قرمز، مناره طلا و روزهای قدیمی زیارت در نماهایی کمیاب از بارگاه و صحن حرم مطهر امام رضا علیه السلام در شهر مشهد به سال هزار و سیصد و چهل و هشت خورشیدی و غربت یک مرد بزرگ در شرقی ترین گوشه ایران، انعکاس هجران ها، فراق ها، دوری ها، تبعیدها و دردها در دین و مذهب.

تجربه زیارت از کودکی، تصویری از یک گنبد طلایی معلق در میان جان و روان مسافران و زائران و عقربه های ساعت مناره که روی چهار ایستاده اند، درشکه چی با اسب های سرحال و قاطرهای چموش در حال صدا کردن مسافران و زائران، و جوانی که با یک دست فرمان دوچرخه هرکولس را نگه داشته و با دستی دیگر کتاب و تابلو را بغل زده است، و پیکان تنها با انعکاس آفتاب روی بدنه زرد رنگ و با چراغ های جلوی «هیلمن هانتر» که با سرعت به سمت ما می آید. آسمان آبی رنگ و بدون ابر در آن سو با گنبد فیروزه ای در هم تنیده می شود و شاهد «غربت» مردی می شود که دور از زادگاهش شهید شده است. اگر «نوستالژی» را غم فراق و درد دوری هر انسان از خانه پدری و کاشانه اش بدانیم، شاید «او» برای روح زخم خورده ایرانی، یادآور یادگارهای خوب باشد، نوستالژیک ترین تقاطع برای انسان، مردی که اسم رمز «دور ماندن از اصل، شوق و میل به تنفس در هوای وصل و پژواک ژاژخواهی مردمان قبیله مشرقی» است.

تقاضای فراوان در برابر عرضه محدود، باعث ارزشمند شدن منابع کمیاب می شود. هر آنچه کمیاب است، حکمران اصلی محسوب می شود. در عصب شناسی، به جهت دار بودن و انتخابی بودن فرایندهای ذهنی، توجه می گویند. مغز از سازوکارهای توجهی برای انتخاب آنچه به نظر می رسد مناسب ترین اطلاعات برای پردازش بیشتر استفاده می کند.

این فرایند گزینش را توجه انتخابی می‌نامند که طی آن از ۱۰ به توان ۹ بیت اطلاعاتی که در هر ثانیه از طریق حواس وارد مغز می‌شود ۱۰ به توان ۲ بیت آن طرف توجه قرار می‌گیرد. پس میزان توجه موجود در جهان، محدود است. می‌توان توجه را کمیاب‌ترین و ارزشمندترین منبع ذهنی انسان دانست.

به عبارت دیگر، مجموع توجه قابل عرضه، منطبق با تقاضای آن در بازار توجه توسط رسانه‌های فراوان نیست. تنها تولید وسیع و توزیع درست اطلاعات کافی نیست بلکه جلب توجه انسان نیز مهم است. اگر مخاطب توجه نکند یا توجه سطحی نشان دهد تمام تلاش‌ها بر باد رفته است. در اقتصاد توجه سخن از شیوه‌ها و فنونی است که می‌توان از طریق آن، دو دنیای متناهی ذهن آدمیان و نامتناهی اطلاعات را مورد تحلیل قرار داد. هربرت سایمون (۱۹۷۱) اولین کسی است که به کمیابی توجه اشاره کرده است:

در جهان غنی از اطلاعات، کثرت اطلاعات، به معنای کمبود منبعی دیگر است یعنی کمبود آنچه اطلاعات به مصرف می‌رساند. به وضوح آنچه اطلاعات مصرف می‌کند توجه دریافت‌کنندگان اطلاعات است بنابراین، غنای اطلاعات موجب فقر توجه می‌شود و نیاز به تخصیص کارآمد توجه میان دنیایی از منابع اطلاعاتی که آن را به مصرف می‌رسانند، ضروری است.

۲. دانش عصبی به مثابه یک ابزار تحلیل نقشه مغزی الکتروانسفالوگرام

توان بالقوه دانش عصبی به مثابه یک ابزار منبعث از دو شیوه یاری رساندن آن به درک بهتری از روانشناسی زیربنای رسانه‌های اجتماعی است. نخست آن که، ترکیب مدل‌های آماری پیشرفته برگرفته از دانش رایانه با داده‌های دانش عصبی، امکان پیش‌بینی رفتار را به گونه‌ای دقیق‌تر از آنچه با تکیه بر سنجش‌های سنتی نظیر خود-گزارش دهی ممکن است، فراهم می‌آورد. دوم آن که، با ترکیب ابزارهای متفاوتی که در جعبه ابزار دانش عصبی موجود می‌باشند می‌توانیم به برقراری و احراز آن دسته از روابط مغز-رفتار که برای درک روانشناسی زیربنایی انتخاب‌های مصرف‌کننده معنادار هستند اقدام کنیم.

مطالعات تجربی در دانش عصبی مصرف‌کننده و بازاریابی عصبی، ابزارهای تصویرسازی عصبی را همچون نشان‌گذاری‌هایی زیستی^۱ و جهت‌ارزیابی واکنش‌ها به محرک‌های

۱. biomarkers

بازاریابی از قبیل رسانه های اجتماعی، زیارت، بسته بندی ها، و پیش بینی انتخاب های مشتری، به کار می بندند. به عنوان مثال در مطالعه انجام گرفته توسط کنوتسون و همکاران (۲۰۰۷)، سوژه ها، همزمان که با استفاده از fMRI تحت پویش قرار داشتند، نخست محصول را می دیدند (۴ ثانیه)، سپس قیمت محصول به آنها نشان داده می شد (۴ ثانیه)، و نهایتاً انتخاب خود را انجام می دادند (۴ ثانیه).

سوژه ها گزارش دادند که تصمیم خود را آگاهانه فقط در انتهای یک دور آزمایش (یعنی در پایان چهارثانیه آخر) اتخاذ کرده اند. اما تحلیل داده های fMRI از حضور پیش بینی کننده های عصبی خرید در نقاط زمانی قبل تر خبر می داد. جالب توجه است که این تغییرات در فعال سازی را می توان از ۸ تا ۱۲ ثانیه پیش از اتخاذ تصمیم و پیش از آنکه سوژه ها اعلام کنند که تصمیمشان را گرفته اند ردیابی کرد.

با این حال پیش بینی کننده های عصبی در قیاس با خود-گزارش دهی ها قدرت پیش بینی بالاتری را نشان نمی دادند. زمانی که فقط خود-گزارش دهی ها لحاظ شده بودند شبه- R^2 برابر بود با $0/528$ و زمانی که پیش بینی کننده های عصبی هم اضافه شدند شبه- R^2 به $0/533$ تغییر کرد. توجه داشته باشید که شبه- R^2 بر مبنای پیش بینی کننده های عصبی به تنهایی برابر با $0/105$ بود. در مجموع کنوتسون و همکارانش می توانستند در زمانی که هنوز سوژه ها تصمیمشان را نگرفته بودند پیش بینی کننده های عصبی را استخراج کنند اما این پیش بینی کننده ها، به جهت پیش بینی رفتار خرید اساساً در قیاس با اینکه صاف و ساده از سوژه ها درباره ترجیحاتشان پرسیم بهتر نبودند. مثال دیگر، مطالعه ای است که اخیراً توسط برنز و مور (در مطبوعات) انجام گرفته و در آن از واکنش های عصبی گروه کوچکی از سوژه ها برای پیش بینی تاثیر بازاری متعاقب، در شکل موفقیت تجاری آهنگ ها، استفاده شده است (داده های فروش یک دوره سه ساله پس از آزمایش مورد استفاده قرار گرفت). جالب است که امتیازدهی سوژه ها به میزان دوست داشتن آهنگ ها با داده های فروش آتی همبستگی نداشت اما واکنش عصبی (یعنی فعال سازی مغز در تکیه های هسته مرکزی) همبستگی را با داده های فروش نشان می داد. این رویکردها نویدبخش پیش بینی های بهتری برای رفتار تصمیم گیری در حوزه های گوناگونی چون پیش بینی کننده های عصبی، روانشناختی و رفتاری خرید فروشگاه، رفتارهای ناسالم و ولخرجی می باشند. ما بر این باوریم که

کدبرداری الگوهای مغز با استفاده از این قبیل الگوریتم های پیچیده، نقطه عطفی در تحقیقات دانش عصبی مصرف کننده خواهد بود.

طی دو دهه گذشته، کاربرد دانش عصبی در روانشناسی مشتری، و بالاخص در رسانه های اجتماعی، در تحقیقات آکادمیک و رویه های تجاری رواج یافته است. در دهه گذشته، تعداد تحقیقات، مقالات و ژورنال های منتشر شده درباره این موضوع، از رشد چشمگیری برخوردار بوده است و همین امر در خصوص روانشناسی و الهیات نیز صدق می کند. پیدایش حوزه دانش عصبی مصرف کننده به مباحثات گسترده و مداومی در ارتباط با فواید این حوزه ترکیبی برای رشته های والد خود (روانشناسی مصرف کننده و دانش عصبی) و نیز چگونگی حضور در هریک از این رشته ها، دامن زده است.

هدف دانش عصبی، مصرف کننده آن است که روش ها و نظریه هایی را از دانش عصبی اتخاذ کرده و با ترکیب آنها با تئوری های رفتاری، مدل ها، و طراحی های تجربی آزمون شده که از روانشناسی مشتری و رشته های مرتبط، نظیر علوم تصمیم گیری رفتاری، برداشت شده اند به یک نظریه مطلوب عصب-روانشناختی جهت فهم رفتار مشتری دست یابد. برای آنکه به ارزش ترکیب دانش عصبی با روانشناسی مصرف کننده پی ببریم لازم است که درکی از گستره وسیع بینش های حاصل از دانش عصبی داشته باشیم. دانش عصبی عبارت است از مطالعه سامانه عصبی با هدف فهم مبنای زیست شناختی رفتار. گستره این بینش ها گسترده تر از آن است که مطالعه روانشناسی مشتری بتواند همه آنها را در خود شامل شود، به همین دلیل در بندهای پیش رو مختصرا به توضیح آن بخش هایی از دانش عصبی می پردازیم که بیشترین ربط را با دانش عصبی مصرف کننده دارند.

تحقیقات دانش عصبی گستره وسیعی را شامل می شوند؛ از مطالعه سلولهای منفرد (دانش عصبی سلولی) گرفته تا مطالعه چگونگی تعامل نواحی متفاوت مغز یا سامانه های مغزی پیچیده، نظیر سامانه بصری (دانش عصبی سامانه ها). به خاطر پیچیدگی رفتار مشتری، بینش های حاصل از دانش عصبی سامانه ها نقش خطیری در دانش عصبی مصرف کننده دارد، حال آنکه دانش عصبی سلولی در حال حاضر از این لحاظ نقش محدودی دارد.

مطالعات دانش عصبی مصرف کننده در بحث زیارت، در کلیت خود، به مطالعه واکنش

های زائر امام رضا علیه السلام می پردازد. یک تمایز خطیر دیگر، تمایز میان دانش عصبی مصرف کننده، که به تحقیقات آکادمیک در فصل مشترک دانش عصبی و روانشناسی تجربه زیارت ارجاع دارد، از یک سو، و از سوی دیگر بازاریابی عصبی، که ارجاعش به علاقه مندی کارورزان و تجاری به ابزارهای روانشناختی، نظیر ردگیری مسیر چشم، رسانایی پوستی، الکتروانسفالوگرافی^۱، و تصویربرداری تشدید مغناطیسی کارکردی^۲، و در جهت انجام تحقیقات شناختی، می باشد. بازاریابی عصبی توجهات بسیاری را در میان صاحبان اندیشه به خود جلب کرده است و رشد نگاه شناختی به تجربه های دینی از خلال علوم عصبی طی دهه گذشته چشمگیر بوده است.

هدف از مقاله حاضر این است که بر سهم دانش عصبی در گسترش درک ما از روانشناسی زیارت امام هشتم سلام الله علیه پرتوی بیفکند. به خصوص برآنیم تا نگاهی اجمالی به وضعیت کنونی تحقیقات در این حوزه انداخته، موضوعات بنیادی تحقیقات گذشته را شناسایی کرده، و به بحث درخصوص چگونگی پرداختن به این موضوعات در تحقیقات آتی بپردازیم. در نتیجه گیری این مقاله، بینش خود را از امکانات بالقوه تحقیق در فصل مشترک دانش عصبی و روانشناسی تجربه زیارت و توجه قلبی ارائه خواهیم کرد.

۳. اهمیت و ضرورت موضوع

در اهمیت و ضرورت موضوع همین بس که می توان به نکات مهم اسناد راهبردی انقلاب اسلامی و تأکیدات مستقیم و غیر مستقیم آنها در این امر نیز اشاره نمود از جمله:

الف) راهبردهای ارایه شده در سند چشم انداز جمهوری اسلامی ایران در افق ۱۴۰۴
اهمیت نقش نوستالژی در تحقق جامعه ایرانی توسعه یافته، متناسب با مقتضیات فرهنگی، شناخت جغرافیای پیوستگی مردم و حکومت...

ب) سیاست های کلی نظام

تقویت هویت ملی جوانان متناسب با آرمانهای انقلاب اسلامی، آمایش سرزمینی با اصل وحدت و یکپارچگی سرزمین، حفظ هویت اسلامی، ایرانی و حراست از میراث فرهنگی، هویت بخشی به سیمای شهر و روستا، بازآفرینی و روزآمدسازی معماری ایرانی اسلامی

ج) سرفصل های تاکید شده در بیانیه گام دوم انقلاب

از جمله آرمان بزرگ ایجاد تمدن نوین اسلامی، به اوج رسانیدن مشارکت مردمی،

۱. EEG

۲. fMRI

شناخت مختصات نسلی و جامعه پردازی، اهمیت شناخت دقیق گذشته برای برداشتن گام های استوار

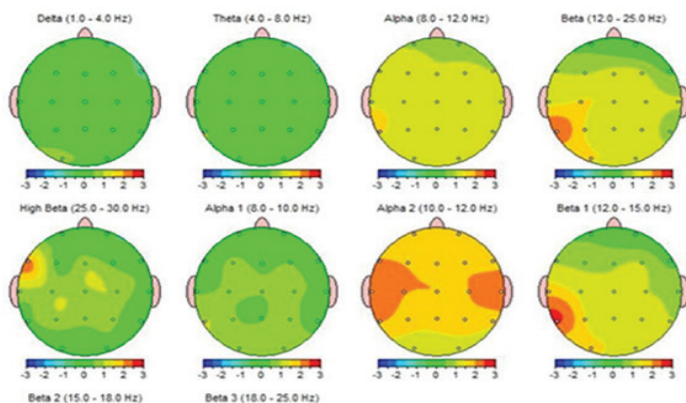
در آینده، شناخت مولفه های هر نسل جوان به تفکیک به عنوان محور تحقق نظام پیشرفته اسلامی و نقش بنیادین سبک زندگی

د) محورهای تاکید شده در متن الگوی ایرانی اسلامی پیشرفت

شامل زیست بوم ایرانی، بسترسازی برای استقرار متعادل جمعیت و توازن منطقه ای در پهنه سرزمین بر مبنای آمایش ملی و تخصیص امکانات، تسهیل و تشویق سرمایه گذاری در بخش های اقتصادی و فرهنگی، توسعه علوم بین رشته ای و مطالعات و پژوهش های چند رشته ای، گسترش قطب های گردشگری طبیعی، فرهنگی، مذهبی و سلامت با محوریت مناطق و مراکز هویت ساز، توجه به مقتضیات اجتماعی و اقلیمی و میراث فرهنگی ایران

۴. انواع نقشه مغزی

نقشه برداری از مغز سه نوع مختلف دارد که بسته به شرایط و نیاز مورد استفاده قرار می گیرد. انواع نقشه رنگی از مغز به صورت زیر می باشد.

۱-۴. نقشه برداری مغز در حالت خواب

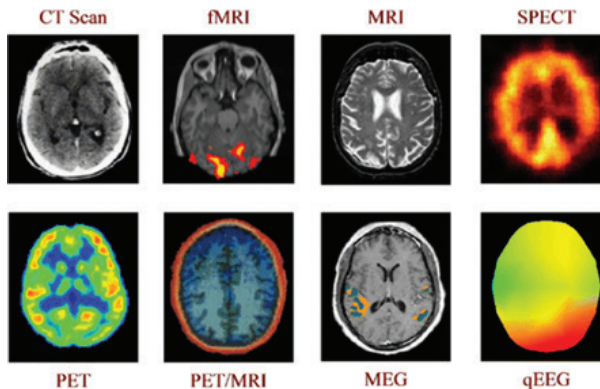
در این نوع نقشه مغزی به سر فرد که در حالت خواب قرار دارد الکترودهایی متصل می‌شود. برخی از موارد از بیمار خواسته می‌شود تا برای بهبود روند آزمایش، شب قبل از انجام تست بیدار بماند تا پزشک از خوابیدن بیمار در حین انجام آزمایش به طور کامل اطمینان حاصل پیدا کند. در نقشه برداری از مغز در حالت خواب به طور معمول پزشک متخصص اطلاعات به دست آمده را در اختیار بیمار قرار نمی‌دهد.

۲-۴. نقشه برداری معمولی

از رایج‌ترین نوع آزمایش‌ها، نقشه برداری معمولی از مغز می‌باشد که معمولاً مدت زمان انجام این تست بین ۲۰ تا ۴۰ دقیقه می‌باشد. در حین انجام این تست از بیمار خواسته می‌شود تا بدون هیچ گونه حرکت و سر و صدایی نشسته و هر از گاهی به مدت بسیار کوتاهی چشمان خود را باز و بسته کند و نفس عمیق بکشد. در این نوع تست ممکن است یک چراغ چشمک زن مقابل شما برای بررسی فعالیت مغز قرار گرفته شود.

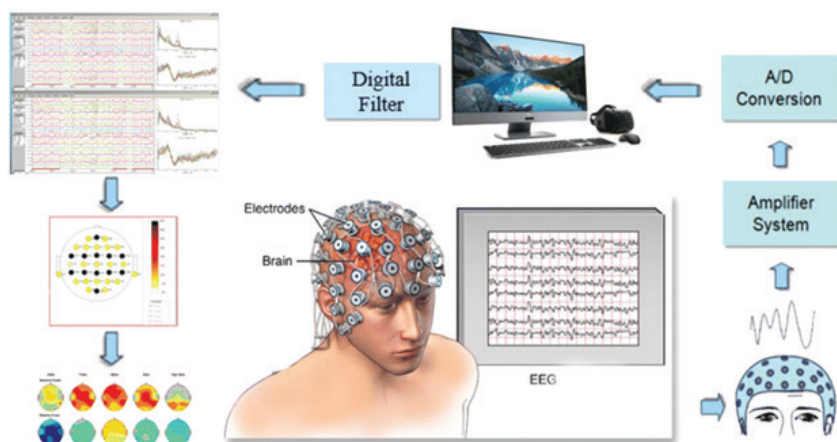
۳-۴. نقشه برداری حین فعالیت

برای افرادی که پزشک تشخیص داده است نقشه برداری از مغز در حین فعالیت تهیه شود، الکترودها در طول شبانه روز و به مدت یک یا چند روز بر روی سر قرار می‌گیرد که پس از نصب الکترودها بر روی سر فرد به یک دستگاه ضبط کوچک و قابل حمل متصل می‌گردد.

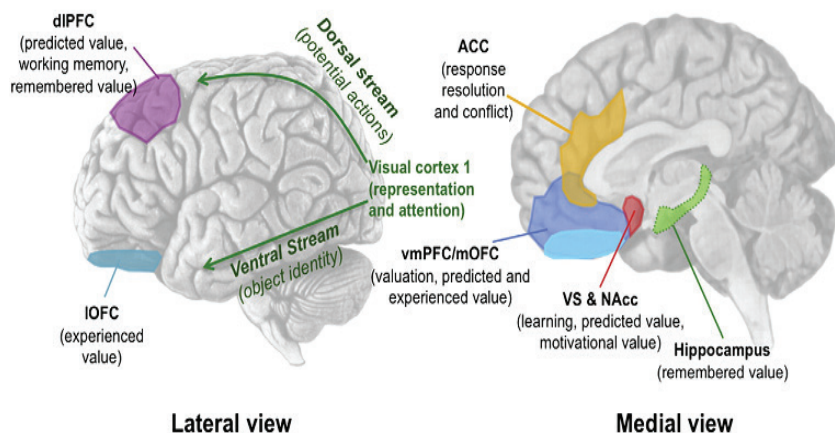
۵. درک بینارشته ای از نظریه تصمیم گیری بر اساس نقشه مغزی الکتروانسفالوگرام در این بخش، مروری خواهیم داشت بر آنچه پیش از این در حوزه دانش عصبی و در ارتباط با درک فرایندهای زیربنایی درگیر در تصمیمات مرتبط با زیارت انجام شده است. ساختار این بازبینی را با استفاده از یک چهارچوب ساده تصمیم گیری مصرف کننده طراحی کرده ایم، چهارچوبی که مبتنی بر کارهای انجام گرفته در حوزه روانشناسی مصرف کننده است (شکل ۲). به علاوه، از این چهارچوب برای تلفیق مطالعاتی که پیش از این در حوزه دانش عصبی مصرف کننده انجام گرفته استفاده کردیم، و همچنین برای نشان دادن مسیر کاربردهای آتی در تحقیقات مرتبط با مصرف کننده. در این چهارچوب، مراحل لازم برای شکل گیری رجحان در طی زمان به چهار مولفه اساسی تقسیم شده است:

الف) بازنمایی و توجه، ب) ارزش پیش بینی شده، ج) ارزش تجربه شده، و د) ارزش به یادسپرده شده و یادگیری. در ادامه این مولفه های اساسی را شرح داده و یافته های پیشین در خصوص فرایندهای عصب-روانشناختی هریک از این مولفه ها را شرح خواهیم داد که نواحی مغزی اصلی مرتبط با هریک از مولفه های این مدل در شکل نشان داده شده اند.

۶. بازنمایی و توجه در مقوله زیارت امام رضا علیه السلام

انسان در معرض انبوهی از اطلاعات و رفتار اطلاعاتی قرار میگیرند اما ظرفیت پردازش ذهن آن ها محدود است. ما در هر ثانیه از مجموع حواس خود در معرض تقریباً ۱۱ میلیون بیت اطلاعات قرار می گیریم، اما انسان تنها توانایی پردازش ۵۰ بیت از این اطلاعات را دارد و باقی نادیده می گذرند. با توجه به اینکه مصرف کنندگان چگونگی بازنمایی، بررسی و ادراک اطلاعات ورودی توسط انسان ممکن است تاثیری ژرف بر رفتار آنها داشته باشد لذا در این بخش، بازنمایی (یعنی شناسایی قلبی) و توجه را مورد بحث قرار می دهیم.

۶-۱. بازنمایی به عنوان مفهومی در مقوله تاثیر زیارت بر ذهن و امواج مغزی

اولین فرایند با شکل دهی به بازنمایی بدیل های انتخاب سر و کار دارد، و این یعنی شناسایی شیوه های درگیر شدن جان و روان زائر با موضوع زیارت و توجه. این فرایند متضمن پردازش اطلاعات ورودی است تا به این ترتیب گزینه های متفاوت شناسایی شوند (مثل صحن حرم یا گنبد طلا). همزمان، فرد نیازمند آن است که اطلاعات وضعیت های درونی (مثل میزان توجه قلبی یا احوالات درونی) و وضعیت های بیرونی (مثل مکان، بافت اجتماعی) که توجه را به خود جلب می کنند با هم تلفیق کند. مثلاً زمانی که مصرف کننده با انتخاب میان دو نوع نوشیدنی مواجه می شود (اطلاعات ورودی) انتخاب او احتمالاً به میزان تشنگی اش (وضعیت درونی) و اینکه دوستانش کدام را انتخاب می

کنند (وضعیت بیرونی) بستگی خواهد داشت.

انسان ها عمدتاً مخلوقاتی بصری هستند، و بیشتر اطلاعاتی که دریافت می کنند بصری هستند. سامانه بصری ما شامل دو مسیر غشائی است که با پردازش بصری سر و کار دارند. مسیر بصری خلفی با آرایش فضایی توجه سر و کار دارد (مسیر کجا/چگونه) و از کورتکس بصری اولیه ^۱ V در لب پس سری آغاز شده، از کورتکس آهیانه ای خلفی گذشته، و به کورتکس پیشاقدامی پستی-جانبی^۱ ختم می شود. مسیر بصری قدامی مسئول تشخیص ابژه ها است (مسیر چه) و از ^۱ V آغاز شده، و تا کورتکس زیرشقیقه ای، و بعد PFC بطنی جانبی ادامه می یابد.

سامانه بصری، به شناسایی سریع رسانه های اجتماعی و محصول امکان می دهد. اخیراً مطالعه مگنتوانسفالوگرافی^۲ نشان داده است که سوژه های مونثی که به تماشای کفش (در قیاس با موتورسیکلت) مشغولند در حد فاصل زمانی ۱۳۰ تا ۱۸۰ میلی ثانیه بعد از نمایش تصویر، فعالیت شدیدتری را در مناطق پس سری از خود نشان می دهند. در مطالعه مشابهی نشان داده شده است که مصرف کننده ها می توانند در کمتر از ۳۱۳ میلی ثانیه دو رسانه اجتماعی غذایی متفاوت را شناسایی کرده و در این باره که کدام یک را ترجیح می دهند تصمیم گیری کنند.

به علاوه، حتی نیازی نیست فرایندهای درگیر در مرحله بازنمایی آگاهانه باشند، چرا که مطالعات اخیر نشان داده است فرایندهای ناخودآگاه نیز به چگونگی بازنمایی موقعیت های تصمیم گیری توسط ما شکل می دهند. یکی از سئوالات کلیدی مرحله بازنمایی و توجه این است که مصرف کنندگان بعد از قرار گرفتن در معرض تعدادی بدلیل انتخاب (مثلاً رسانه های اجتماعی) و شناسایی سریع آنها، به چه چیز توجه نشان می دهند.

۲-۶. سیگنال های ارزش پیش بینی شده در جسم مخطط و امواج مغزی در زیارت مطالعات متعددی از جهت کاوش در ارزش پیش بینی شده محصولات یا سایر انواع اشیاء خواستنی و خوشایند نظیر پول، استفاده کرده اند. کار پیشگامانه نوتسن و همکارانش

۱. dlPFC

۲. MEG

نشان داده است که ساختاری در جسم مخطط بطنی^۱، با نام تکیه های هسته در کد کردن پاداش های پیش بینی شده، بازدهی های پولی و محصولات رسانه های اجتماعی دار دخیل است. دو مطالعه به کاوش در چگونگی تاثیر گذاری مطلوبیت تداعی رسانه های اجتماعی بر سیگنال های ارزش پیش بینی شده در جسم مخطط پرداخته اند. در مطالعه نخت، شافر و روته دریافتند که به تصور درآوردن یک تجربه خوشایند، نظیر راندن خودرویی که رسانه های اجتماعی با تداعی های رسانه های اجتماعی مطلوب پیوند خورده است، با تغییراتی در فعالیت های آن ناحیه مغزی همبستگی دارد. هر چند، اینکه مصرف کننده ها دقیقا چه چیزی را به تصور در می آورده اند روشن نیست، و نیز اینکه فعالیت در جسم مخطط مبتنی بر تفاوت در خود خوشایندی تجربه پیش بینی شده است یا مبتنی بر تفاوت در اطلاعات رسانه های اجتماعی.

آنچه بر این نقطه ضعف افزوده و مشکل را بیشتر می کند این واقعیت است که رسانه های اجتماعی جذاب تر خودرو در عین حال رسانه های اجتماعی گرانقیمت تر نیز هستند، و راندن یک اتوموبیل گران قیمت به خودی خود می تواند یک تجربه خوشایند باشد. یک مشکل استفاده از فعال سازی مغزی مفروش (فعال سازی در جسم مخطط) جهت استنباط یک فرایند ذهنی (یک تجربه خوشایند)، تناظر یک به یک متصور شده میان فعالیت مغز و فرایند ذهنی مورد نظر است.

چنین استنباط معکوس مساله دار است چرا که یک ناحیه مغزی اغلب در بیش از یک فرایند ذهنی دخیل است. در مطالعه دوم که توسط پلاسمان، کنینگ، و آلرت (۲۰۰۷) انجام گرفت معلوم شد که به هنگام خرید لباس های یکسان در فروشگاه های زنجیره ای متفاوت (مثلا H&M در مقابل Zara)، مشتریانی که رفتار خرید واقعی شان (یعنی میزان پولی که خرج می کنند، یا زود به زود خرید کردنشان که از داده های کارت وفاداری معلوم می شود) حاکی از وفاداری شان به یک فروشگاه است در مقایسه با مشتریان کمتر وفادار فعال سازی بیشتری را در جسم مخطط نشان می دهند.

هر چند این مطالعه با دعوت از دارندگان کارت های وفاداری به آزمایشگاه های تصویربرداری مغزی، پیوندی جالب و به لحاظ روش شناختی ارزشمند میان رفتار خرید در زندگی واقعی و خارج از محیط آزمایشگاهی (و مبتنی بر داده های پوشگر در محل فروش) و فعال سازی مغزی فراهم می آورند، اما یک مشکل بالقوه این مطالعه این است

که پارادایم انتخاب منفعلانه، بر آن اعمال شده است. در پارادایم انتخاب منفعلانه، از اشخاص تحت آزمون خواسته نمی شد که واکنش نشان دهند، یعنی در خود پویشگر انتخاب را انجام دهند. بلکه سنجش های رفتاری به بیرون از پویشگر برده می شدند. در نبود این سنجش های واکنشی، این امکان که چک کردن های مهم در خصوص دستکاری ناخواسته انجام گیرد وجود ندارد. این موضوع، به اتکاء مساله دار بر استنباط معکوس، که به آن اشاره شد نیز ربط می یابد. تا آنجا که ما می دانیم تا امروز مطالعه ای در خصوص تاثیر انواع مختلف تداعی های رسانه های اجتماعی یا منحصر به فردبودگی تداعی رسانه های اجتماعی در سیگنال های مرتبط با ارزش پیش بینی شده در جسم مخطط انجام نگرفته است. همین امر ما را به ما تحقیقات بیشتر در این حوزه فرا می خواند.

۳-۶. خاطره صریح به عنوان مولفه بازنمایی و یادآوری حس زیارت

مطالعات نشان داده اند که خاطرات صریح - که به آنها خاطرات اخباری نیز می گویند - بر نواحی مشخصی از مغز همچون هیپوکامپوس و لوب گیجگاهی میانی محیطی، که با دیگر نواحی مغز نظیر dIPFC همزمانی دارند، متکی است (اسکویر،...). به واقع تمایز میان خاطرات اخباری و غیر اخباری همچنان مدل غالب درک ما از کارکرد حافظه است (رامسوی و همکاران، ۲۰۰۹؛ اما برای یک شرح بدیل جدیدتر نگاه کنید به هنکه، ۲۰۱۰). مطالعات متعدد از پیوندی محکم میان حافظه و رجحان خبر داده اند. در مقاله بدیعی به قلم مک کلور و همکاران (۲۰۰۴)، گزارش شده است که افزایش در رجحان نوشیدنی ای که برچسب کوکا کولا را بر خود داشته با افزایش فعالیت در هیپوکامپوس و dIPFC مطابقت داشته است، اما برای نوشیدنی ای که برچسب پپسی کولا داشته چنین نبوده است.

به عبارت دیگر، تغییر منبعث از رسانه های اجتماعی در رجحان، به واسطه نواحی ای از مغز بوده است که مشمول حافظه اخباری هستند. فعال سازی مشابهی در PFC گزارش شده است، در این مطالعه از سوژه ها خواسته شده بود که خود را در حال راندن خودرویی ساخت یک تولید کننده مشهور (مثلا BMW) یا یک رسانه های اجتماعی

ناشناخته خودرو در بازار خودرو آن زمان آلمان (مثلا آکورا) تجسم کنند. با آنکه عمل تصور کردن رانندگی در یک خودرو در هر دو شرایط یکسان بود، تصور رانندگی در یک خودروی مشهور به درگیری شدیدتر چین سینوسی قدامی فوقانی PFC، که مشمول کارکرد حافظه نیز می باشد، منجر می شد.

در مطالعه ای که اخیرا توسط کلوچارف، اشمیتز، و فرناندز (۲۰۰۸) صورت گرفت، پیوند میان حافظه و رجحان با مطالعه چگونگی تاثیرگذاری قدرت متخصص بر این پیوند، بیش از پیش تقویت شد. در این مطالعه، محصولات که همراه با یک شخص متخصص ارائه شده بودند در یک آزمون حافظه که متعاقبا و در روزی دیگر انجام گرفت بهتر به یاد آورده می شدند. شایان ذکر است که محققین با استفاده از fMRI در حین ارائه ابژه توسط متخصص، به تغییرات فعال سازی که مرتبط با کدگذاری موفق و یادآوری متعاقب آن بودند پی بردند. حضور متخصص با افزایش فعالیت در جسم مخطط (هم در قسمت دم آن و هم احتمالا جسم مخطط بطنی/Nacc)، و به طریقی جالب توجه با فعالیت مرتبط با حافظه در dlPFC، هیپوکامپوس، و کورتکس پاراهیپوکمپال همراه بود.

محققین با کاوش در رابطه میان نظر مساعد نسبت به متخصصین و عملکرد حافظه، نشان دادند که «هم فعال سازی مستقیم تری» میان هسته های دمی دوجانبی، هیپوکامپوس، و کورتکس پاراهیپوکمپال وجود دارد. از این رو به نظر می رسد که پیوند میان رجحان و حافظه مبتنی بر هم فعال سازی سینرژیک سامانه پاداش دهی و ساختارهای مرتبط با حافظه، از قبیل dlPFC، هیپوکامپوس، و کورتکس پاراهیپوکمپال باشد.

در مطالعه دیگری، شافر و روته (۲۰۰۷ب)، نشان دادند که نامها یا لوگوهای رسانه های اجتماعی، سامانه پاداش دهی عصبی را درگیر می سازد و این نیز نشان می دهد که یک رسانه اجتماعی می تواند به مثابه یک تقویت کننده ثانویه بر روی سامانه های ارزش گذاری مغز عمل کند. با این حال هنوز بسیاری چیزها درباره رابطه میان حافظه صریح و شکل گیری رجحان ناشناخته مانده است و مطالعات، ناهمسانی هایی را نشان داده اند.

در مطالعه دیگری که توسط شافر و روته (۲۰۰۷ الف) انجام گرفت معلوم شد زمانی که

سوژه‌ها محبوبترین رسانه‌های اجتماعی شان را می‌بینند کاهشی در فعال سازی هر دو ناحیه dlPFC و هیپوکامپوس و افزایشی در فعال سازی نواحی پاداش دهی نظیر جسم مخطط رخ می‌دهد. از این رو ممکن است این مطالعه مغایر با آن ایده پیشین مبتنی بر وجود یک رابطه مثبت میان درگیر شدن حافظه و شکل گیری رجحان به نظر آید. با این حال شاید بتوان ادعا کرد افزایشی که شافر و همکاران (۲۰۰۶) در فعال سازی نواحی مرتبط با حافظه یافته‌اند از اینجا ناشی می‌شود که به هنگام تصور راندن یک رسانه‌های اجتماعی خودرو مشهور، در مقایسه با تصور راندن یک خودرو ناشناخته و معمولی، غنای بصری بیشتری وجود دارد. از این رو آنچه که باعث پیچیدگی موضوع می‌باشد شاید به تفاوت‌هایی در طراحی تحقیق و سایر عوامل مرتبط باشد، هرچند که همین نیز تاکید مجددی است بر این واقعیت که هنوز درکی غنی از مبانی عصبی و مکانیزم‌های پایه‌ای رسانه‌های اجتماعی وجود ندارد.

۴-۶. خاطره ضمنی به عنوان مولفه ناخودآگاه در اثر زیارت

چنان که از گزارشات متعدد چند دهه اخیر پیداست، جستجو برای فرایندهای ناخودآگاه و سنجش‌های ضمنی رسانه‌های اجتماعی یکی از حوزه‌های فعال تحقیق در روانشناسی مصرف کننده است. به عنوان مثال چارتراند و همکاران (۲۰۰۸) نشان داده‌اند که ارائه و معرفی نیمه خودآگاه، بر دستیابی به هدف بی‌تاثیر نبوده‌اند. این نشان می‌دهد که تاثیر انگیزشی رسانه‌های اجتماعی مبنایی ناخودآگاه دارد. برخی دانش پژوهان بر این نظرند که بهتر است در حوزه امواج مغزی راجع به زائر رویکردی محتاطانه‌تر نسبت به قدرت ناخودآگاه اتخاذ شود (نگاه کنید سیمونسون، ۲۰۰۵).

با بینش‌های اخیر که از رویکردهای رفتاری و نیز تصویرسازی عصبی فراهم آمده‌اند، از پذیرش این واقعیت گریزی نیست که اثر زیارت می‌توانند به گونه‌ای ناخودآگاه برانگیخته شده و به راه بیفتد، و یا حتی در صورتی که آشکارا ارائه گردند باز می‌توانند بی‌آنکه زائر بارگاه ملکوتی از این موضوع آگاه باشد بر رفتار وی تاثیر بگذارند.

در حوزه دانش عصبی شناختی، مباحثه در خصوص میزان تاثیرگذاری محرک‌های ناخودآگاه بر پردازش مغز و نیز رفتار همچنان برقرار است (کویدیر). در اغلب شرح‌های مربوطه، مسلم فرض شده که رایانش‌های سطح پایین (مثلا رفلکس‌های حرکتی و

پردازش حسانی) با مکانیسم های ناخودآگاه سوق داده می شوند، حال آنکه کارکردهای اجرایی نظیر تصمیم گیری مستلزم آگاهی است. اما شواهد رو به رشدی نیز وجود دارند که از امکان به کارافتادن ناخودآگاهانه سطوح پردازشی بالاتر حکایت دارند. مطالعات اخیر نشان داده اند که کورتکس پیش اقدامی، که با کارکردهای اجرایی آگاهانه همراه است، می تواند توسط اشارات نیمه آگاهانه که نقش سوچ را برای تغییر یک عمل به عمل دیگر دارند به کار افتد (مائو و پاسینگهام، ۲۰۰۷). به عنوان مثال، پسلیونه و همکاران (۲۰۰۷) گزارش داده اند که پاداش های پرارزش نیمه آگاهانه به نسبت پاداش های کم ارزش، باعث افزایش کوشش به کار گرفته شده توسط سوژه ها برای انجام یک عمل به دست گرفتن شده است. این موضوع به فعال سازی جسم مخطط بطنی مرتبط بوده است که یک ساختار پاداش زیرقشری است. برای آیکون های انتزاعی از قبیل پرایم ها نیز یافته ای مشابه داشته ایم که نشان دهنده آن است که فعال سازی مرتبط با پاداش و مکانیزم های یادگیری VS می توانند ناخودآگاهانه عمل کنند (پسلیونه و همکاران، ۲۰۰۸)، و این یافته ها از نقش فرایندهای یادگیری ناخودآگاه در هدایت رفتارهای برانگیخته حکایت دارند.

۵-۶. ماهیت پویای خاطرات در روند زیارت امام رضا علیه السلام

در مدل های متفاوت بازیابی خاطره، خاطرات بازپخش می شوند، و این موضوع، تصور عموم مردم از خاطرات (بخش بخش) به مثابه رونوشت هایی ذخیره شده در مغز را تقویت می کند. در این نگرش، به یاد آوردن عبارت است از فرایند بازیابی اطلاعات عینی و واقعی درباره تجربیاتی که از سر گذرانده ایم.

تصور بر این است که خاطرات به هنگام کدگذاری ناپایدار هستند، اما در عین حال چنین تصور میشود که اطلاعات تحکیم شده در حافظه، همچون بسته های اطلاعاتی که پایدارتر می باشند بازیابی می شوند. مطالعات عصب-زیست شناختی به تازگی این تصور را به چالش کشیده اند چرا که نشان می دهند حتی خاطرات قوی نظیر ترس های شرطی شده را نیز می توان با ممانعت از مکانیزم های عصبی (سنتر پروتئین در بادامه مغز) در حین بازیابی، تغییر داده یا ریشه کن کرد.

این نشان می دهد که مرحله بازیابی، نه بازپخش صرف اطلاعاتی که پیشتر کسب

شده است، بلکه یک فرایند بازآموزی فعال و پویاست. ایده خاطرات کاذب با تحقیق در روانشناسی و رفتار مصرف کننده همسو گشته است. مطالعه ای که توسط براون لاتور و زالتمان (۲۰۰۶) انجام گرفت نشان داد که زیارت می تواند به گونه ای ناخودآگاه عقاید مصرف کننده ها را تغییر دهد، و این تغییر اینگونه بازتاب می یافت که آن عقایدی که مصرف کننده ها پیش از این ابراز کرده بودند پس از مواجهه با تبلیغ تغییر می کرد.

مطالعه دیگری نیز که در همین رابطه و توسط کولی (۲۰۰۷) انجام گرفت نشان داد که واکنش های عاطفی مشتق از اطلاعات پسا-تجربه ای (یعنی تبلیغ) ممکن است با بازیابی واکنش های مبتنی بر تجربه تداخل پیدا کند. نتایج سه آزمایش نشان داد که وقتی واکنش های عاطفی پسا-تجربه ای با بازیابی یک واکنش مبتنی بر تجربه تداخل پیدا می کند مصرف کننده ها رفتار پسا-تجربه ای را وکیل و واسطه دوست داشتن آن تجربه قرار می دهند.

در مطالعه ای که به تازگی و با بهره گیری از ماهیت پویای حافظه انجام گرفت، راجاگوپال و موننگومری (۲۰۱۱) نشان دادند که مواجهه با یک تبلیغ خیال برانگیز به خاطره ای کاذب از مواجهه قبلی با آن محصول منجر می شود، و باعث تغییراتی در نگرش فرد نسبت به محصول می شود.

لازم است که با تحقیقات بیشتر اتصالی میان روانشناسی مصرف کننده و ادبیات دانش عصبی برقرار شده و به نقش حافظه پویا و بنیان های عصبی آن در شکل گیری، حفظ، و تغییر رجحان های رسانه های اجتماعی توجه شود.

در مجموع، مرور بر آنچه که تاکنون انجام گرفته است نشان می دهد که کوشش های بینارشته ای جهت درک چگونگی بازنمایی تصمیم گیری در مغز، به راه افتاده و می توان از این یافته ها برای گسترش فهم خود از روانشناسی رسانه های اجتماعی بهره برد. در این بازبینی همچنین به مسیرهای تحقیقات آتی در این حوزه نیز اشاره کردیم. دو موضوع خطیر حائز اهمیت می باشد:

نخست آنکه، بسیاری از مطالعاتی که در سطور فوق مورد بازبینی قرار گرفتند علیرغم ماهیت اکتشافی شان موفق شده اند که تصورات ما را در خصوص نحوه کار رسانه های اجتماعی به چالش بکشند. ما محققین را ترغیب می کنیم که از رویکرد صرف یافتن همبستگی ها، یعنی مکان یابی بنیان های عصبی آشنا بودن رسانه های اجتماعی یا

رجحان رسانه های اجتماعی، فراتر روند. هرچند که این نوع از تحقیق نیز مهم می باشد اما عمدتاً به درک ما از مغز یاری می رساند و کمتر پیش می آید که بینش های بدیعی در خصوص روانشناسی رسانه های اجتماعی فراهم آورد.

پیشنهاد ما برای پیشبرد روانشناسی رسانه های اجتماعی این است که کارهای آتی، با ترکیب جعبه ابزار دانش عصبی با روش های سنتی، بیشتر بر برقراری روابط معنادار مغز-رفتار که فراتر از یافته های از جنس همبستگی باشند تمرکز کند.

دوم آنکه، در مروری که داشتیم به مسائل روش شناختی متعددی در خصوص مطالعات پیشین دانش عصبی مصرف کننده در ارتباط با رسانه های اجتماعی، که در ژورنال های آکادمیک منتشر شده اند، اشاره کردیم. برای کارهای منتشر نشده ای که در شکل کاربردهای تجاری دانش عصبی در روانشناسی رسانه های اجتماعی ارائه شده اند نیز می توان مسائل دیگری را مطرح کرد. کاربرد دانش عصبی در روانشناسی مصرف کننده، و بالاخص روانشناسی رسانه های اجتماعی، حداقل به دو دلیل واجد توان بالقوه جالب توجهی می باشد.

نخست آنکه آن را می توان یک ابزار روش شناختی جدید دانست، یک «ذره بین» برای مشاهده فرایندهای ذهنی بدون آنکه بخواهیم مستقیماً از مصرف کننده ها راجع به افکار، خاطره ها، ارزیابی ها، یا استراتژی های تصمیم گیری شان سؤال کنیم، و به این ترتیب ابزاری است که می تواند اطلاعاتی فراهم کند که در غیاب آن پوشیده می ماند.

دوم آنکه، دانش عصبی را می توان منبعی برای تولید نظریه و مکملی بر نظریه های سنتی برگرفته از روانشناسی، بازاریابی و اقتصاد دانست.

جدول ۳) مقایسه یافته های مرتبطترین پژوهش های موجود در ادبیات نظری با یافته های پژوهش حاضر (منبع: پژوهش حاضر)

مقایسه یافته‌های پژوهش (نوآوری‌های پژوهشی)							
ردیف	گروه	کرونا و همکاران، ۲۰۲۰	بهاچاریا، ۲۰۲۰	ولف و همکاران، ۲۰۱۸	فورد، ۲۰۱۷	ریورا و همکاران، ۲۰۱۵	پژوهش حاضر
نوستالژی	*	۱	*	*	*	*	*
بازایی اطلاعات گذشته	۱	*	۱	۱	۱	*	*
شبکه‌های اجتماعی	۱	*	*	*	*	*	*
نقشه ملی جغرافیای نوستالژی	۱	۱	۱	۱	۱	۱	*
ویژگی‌های فردی کاربران شبکه‌های اجتماعی	*	۱	*	*	۱	۱	*
مشخصه‌های شبکه‌های اجتماعی برای نوستالژی دیجیتال	۱	*	*	۱	۱	۱	*
نوستالژی بر اساس موقعیت جغرافیایی کاربر	۱	۱	*	۱	۱	*	*
عناصر بازایی اطلاعات گذشته برای یادآوری خاطرات	۱	*	۱	۱	۱	*	*
طبقه‌بندی محوری تجربه نوستالژیک	۱	۱	*	۱	۱	۱	*
متدلوژی کیفی	*	۱	۱	*	*	۱	*
نرم‌افزار مکس. کیو.دی.ای	۱	۱	۱	۱	۱	۱	*
تحلیل محتوا	۱	*	۱	۱	۱	*	*
حجم داده مناسب	*	۱	*	۱	*	۱	*
اعتبارسنجی مدل	*	۱	*	۱	*	*	*
مطالعه موردی	۱	*	*	۱	*	۱	*

در نهایت مشخص گردید که با توجه به «رفع خلاء پژوهش‌های حوزه بررسی و تحلیل مشخصه‌های شبکه‌های اجتماعی برای نوستالژی دیجیتال؛ عناصر بازیابی اطلاعات گذشته برای یادآوری خاطرات؛ ویژگی‌های فردی کاربران شبکه‌های اجتماعی؛ نوستالژی بر اساس موقعیت جغرافیایی کاربر و طبقه‌بندی محوری تجربه نوستالژیک»، می‌توان به نوآوری پژوهش حاضر پی برد، زیرا «هر تغییری، چه مثبت و چه منفی، می‌تواند بسیار اضطراب آور باشد. کاری که نوستالژی هم از نظر عاطفی و هم از نظر شناختی می‌نماید، این است که ردپای چیزهایی را که ثابت مانده اند حفظ کند و با ایجاد نوعی حس تداوم به شما حس استواری و ثبات ببخشد.»

بعد از تحلیل‌های انجام شده در حوزه مؤلفه‌های اثرگذار بر مدل جغرافیای نوستالژی کاربران ایرانی در شبکه‌های اجتماعی، مهمترین مؤلفه‌ها و معیارهای پژوهش بصورت متغیرهای مدل اولیه پژوهش، در ذیل ارائه شده است. بدیهی است که این مؤلفه‌ها و معیارهای مستخرج از چارچوب نظری بصورت یک مدل اولیه بوده که بایستی توسط نظرات خبرگان ارزش‌یابی شوند تا با پردازش بیشتر آن، با الهام از مدل‌های بکار رفته در پژوهش‌های (گو، ۲۰۲۱ و جاین و همکاران، ۲۰۲۱؛ بوادجنک، ۲۰۱۶؛ کروزادو و همکاران، ۲۰۲۰؛ ریورا و همکاران، ۲۰۱۵؛ ساهو و تسنگ، ۲۰۲۱؛ ولف و همکاران، ۲۰۱۸؛ فورد^۱، ۲۰۱۷؛ بهاتاچاریا، ۲۰۲۰؛ وهل، ۲۰۲۰؛ سعود، ۲۰۱۶؛ بونت، ۲۰۱۵؛ باداچه^۲، ۲۰۱۵ و بوون^۳، ۲۰۱۱) به مدل نهایی پژوهش دست یافت:

۱. Ford
۲. Badache
۳. Bowen

جدول ۴) چارچوب نظری تحقیق - مؤلفه‌های مدل جغرافیای نوستالژی کاربران
ایرانی در شبکه‌های اجتماعی (منبع: پژوهش حاضر)

منابع	معیارها	سازه اصلی
بهاتاچاریا، ۰۲۰۲ و بونت، ۵۱۰۲ و گو، ۱۲۰۲ و و هل، ۰۲۰۲	نوستالژی شخصی یا تجربه مستقیم و فردی نوستالژی بین شخصی یا تجربه غیرمستقیم و فردی نوستالژی فرهنگی یا تجربه مستقیم جمعی نوستالژی مجازی یا تجربه غیرمستقیم جمعی برونی‌سازی نوستالژی یا انتقال تجربه ضمنی به عینی	سازه «طبقه‌بندی محوری تجربه
ولف و همکاران، ۸۱۰۲ و کروزادو و همکاران، ۰۲۰۲ و ریورا و همکاران، ۵۱۰۲ و باداچه، ۵۱۰۲	عامل سن کاربر عامل جنسیت کاربر عامل تحصیلات کاربر عامل فرهنگ کاربر	سازه «ویژگی‌های فردی کاربران شبکه‌های اجتماعی»

سازه «عناصر بازیابی اطلاعات گذشته برای یادآوری خاطرات»	بازیابی اطلاعات گذشته براساس حجم بازیابی اطلاعات گذشته براساس نوع بازیابی اطلاعات گذشته براساس ترتیب زمانی بازیابی اطلاعات گذشته براساس نرخ سرعت بازیابی اطلاعات گذشته براساس تکرار	جاین و همکاران، ۱۲۰۲ و ساهو و تسنگ، ۱۲۰۲ و کروزادو و همکاران، ۲۰۲ و بوادجنگ، ۶۱۰۲ و ریورا و همکاران، ۵۱۰۲ و سعود، ۶۱۰۲ و باداچه، ۵۱۰۲
سازه «نوستالژی براساس موقعیت جغرافیایی کاربر»	نوستالژی کاربران شمال کشور نوستالژی کاربران جنوب کشور نوستالژی کاربران شرق کشور نوستالژی کاربران غرب کشور نوستالژی کاربران مرکز کشور	بهاتاچاریا، ۲۰۲۰ و فورد، ۷۱۰۲ و وهل، ۲۰۲۰ و بونت، ۵۱۰۲ و گو، ۱۲۰۲ و سعود، ۶۱۰۲
سازه «مشخصه‌های شبکه‌های اجتماعی برای نوستالژی دیجیتال»	تعداد بازدید محتوای نوستالژی تعداد کاربران شبکه‌های دارای محتوای نوستالژی تعداد پسندیدن محتوای نوستالژی تعداد به اشتراک گذاری محتوای نوستالژی تعداد پست‌های دارای محتوای نوستالژی	بهاتاچاریا، ۲۰۲۰ و بوادجنگ، ۲۰۱۶ و ریورا و همکاران، ۲۰۱۵ و گو، ۲۰۲۱ و سعود، ۲۰۱۶ و بوون، ۲۰۱۱

نتیجه گیری

بر اساس نتایج حاصل از این پژوهش، معیارهای نقشه ملی جغرافیای نوستالژی زیارت بر اساس مدیریت اطلاعات شبکه‌های اجتماعی عبارتند از: مشخصه‌های شبکه‌های اجتماعی برای نوستالژی دیجیتال؛ عناصر بازیابی اطلاعات گذشته برای یادآوری خاطرات؛ ویژگی‌های فردی کاربران شبکه‌های اجتماعی؛ نوستالژی براساس موقعیت جغرافیایی کاربر و طبقه‌بندی محوری

تجربه نوستالژیک. طبق یافته‌های این پژوهش، با توجه به محتوای نوستالژیک در شبکه‌های اجتماعی، می‌توان گفت که جغرافیای نوستالژی، یکی از مباحث اصلی حوزه جامعه‌شناسی و شناخت علایق و عادات مردم است. یافته‌های مربوط به نوستالژی فرهنگی یا تجربه مستقیم جمعی؛ نوستالژی مجازی یا تجربه غیرمستقیم جمعی، با نتایج بسیاری از پژوهش‌های این حوزه همچون بهاتاچاریا، ۲۰۲۰ و بونت، ۲۰۱۵ همراستا و منطقی است زیرا نوستالژی مجازی یا تجربه غیرمستقیم جمعی دارای بیشترین تکرار در طبقه‌بندی محوری تجربه نوستالژیک است.

نوستالژی زیارت امام رضا علیه السلام یک شکل از احساساتی شدن برای درک رابطه قلبی و توجه معنوی است. نوستالژی برای دوران یا مکانی که یادآور خاطرات خوش است از قبیل بوها در عطر حرم و بوی اسفند، حس لامسه در لمس ضریح، موسیقی محلی و آب و هوا که محرک‌های قوی نوستالژی زیارت هستند. معنای نوستالژی در گذر زمان بسیار تغییر کرده است. زمانی یک وضعیت پزشکی مشابه با غم‌غربت و دل‌تنگی برای وطن بود اما حال، احساسی متمایز و حتی مثبت تلقی می‌شود که بسیاری از مردم اغلب تجربه‌اش می‌کنند. معلوم شده است که نوستالژی زیارت کارکردهای بسیار دارد. بعد از تحقیقات بسیار، کارکردهای زیر را برای نوستالژی زیارت شناسایی کرده‌اند: بهبود دادن خلق و خو، افزایش دادن تماس اجتماعی، ارتقاء بخشیدن خود-ارج‌گذاری شخص، و فراهم آوردن معنای وجودی.

نوستالژی زیارت به مثابه بهبود دهنده خلق و خو

هرچند که سرآغاز نوستالژی معمولاً احساسات منفی است لکن نتیجه آن بهتر شدن خلق و خوی شخص و بیشتر شدن احساسات مثبت است. معلوم گشته است که استراتژی‌هایی که معمولاً افراد متمایل به نوستالژی برای وفق دادن خود با اوضاع و احوال پیش می‌گیرند، در اوقات پرتنش برایشان سودمند است.

نوستالژی زیارت و افزایش دادن به هم پیوستگی و ارتباط اجتماعی

نوستالژی معمولاً به خاطرات مشترک شخص با نزدیکان وی مربوط می‌شود و از این رو این احساس را در فرد تقویت می‌کند که مورد پشتیبانی اجتماعی است و با دیگران در تماس و رابطه است. یکی از محرک‌های نوستالژی مشخصاً تنهایی است اما نوستالژی خود با یادآوری روابط نزدیک، با چنین احساسی مقابله می‌کند.

نوستالژی زیارت به مثابه قوام بخش رشد روانی

نوستالژی تمایل افراد را به رفتارهای معطوف به رشد افزایش داده و آنها را تشویق می کند که خود را افرادی رشدگرا بدانند: من از آن نوع آدم ها هستم که به افراد و رویدادها و مکان های ناآشنا روی خوش نشان می دهم، دوست دارم به جاهایی بروم که تا به حال ندیده ام.

نوستالژی زیارت و ارتقاء خود-ارج گذاری در شخص

نوستالژی کمک می کند که اشخاص احساس بهتری نسبت به خود داشته باشند. در تحقیقی معلوم شده است اشخاصی که به خاطرات نوستالژیک فکر می کرده اند، در قیاس با آنهایی که به تجربیات هیجان انگیز آینده فکر می کرده اند، بیشتر، از خود خصلت های مثبت بروز می داده اند.

نوستالژی زیارت به مثابه فراهم آورنده معنای وجودی

نوستالژی با محافظت از شخص در مقابل تهدیدها و با به وجود آوردن میل به چالش با مشکلات و تنش ها، به افزایش خود-ارج گذاری شخص و معنایی که وی برای زندگی قائل است کمک می کند.

1. Beauchamp, T. L. and Childress, J. F, *Principles of Biomedical Ethics, 6th edn.* New York: Oxford University Press, (2009) [1979].
2. Beecher, H. K, *Ethical and clinical research.* New England Journal of Medicine 27, 1966.
3. 1354–60. Dock, S, *The relation of the nurse to the doctor and the doctor to the nurse.* American Journal of Nursing 17, 1917.
4. Duff, R. S. and Campbell, A. G. M, *Moral and ethical problems in the special-care nursery.* New England Journal of Medicine 279: 890–4, 1973.
5. Edelstein, L, *The Hippocratic Oath: text, translation and interpretation.* In O. Temkin and C. L. Temkin (eds.), *Ancient Medicine: Selected Papers of Ludwig Edelstein.* Baltimore, MD: Johns Hopkins Press, pp. 3–63, 1967.
6. Etziony, M. B, *The Physician's Creed: An Anthology of Medical Prayers, Oaths, and Codes of Ethics Written by Medical Practitioners Throughout the Ages.* Springfield, IL: Charles C. Thomas, 1973.
7. Fletcher, J, *Morals and Medicine: The Moral Problems of the Patient's Right to Know the Truth, Contraception, Artificial Insemination, Sterilization, Euthanasia.* Boston: Beacon, 1954.
8. Gregory, J, *Lectures and Duties on the Qualifications of a Physician.* Philadelphia: M. Carey, 1819.
9. Jones, W. H. S, *The Doctor's Oath: An Essay in the History of Med-*

icine. New York: Cambridge University Press, 1924.

10. Kuhse, H. and Singer, P, *Should the Baby Live? The Problem of Handicapped Infants*. Oxford: Oxford University Press, 1985.

11. MacKinney, L. C, *Medical ethics and etiquette in the early Middle Ages: the persistence of Hippocratic ideals*. Bulletin of the History of Medicine 26: 1–31, 1952.

12. Noddings, N, *Caring: A Feminine Approach to Ethics and Moral Education*. Berkeley: University of California Press, 1984.

13. Potter, V. R, *Bioethics, science of survival*. Biology and Medicine, 1970.

14. Pritchard, J. B, *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament, 3rd edn*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1969.

15. Reich, W. T. (ed.), *Encyclopedia of Bioethics*. London: Simon & Schuster and Prentice Hall International, 1995

16. Robb, I. H. Hampton, *Nursing Ethics for Hospitals and Private Use*. Cleveland, OH: J, 1901.

17. Rothman, D, *Strangers at the Bedside*. New York: Basic Books, 1991.

18. Veatch, R. M, *Medical Ethics*. Boston: Jones and Bartlett, 1989.

19. Watson, J, *Introduction: an ethic of caring/curing/nursing qua nursing*. In J. Watson and M. A. Ray (eds.), *The Ethics of Care and the Ethics of Cure: Synthesis in Chronicity*. New York: National League for Nursing, 1988.

20. James, M. R, *Non-linear control systems*. Pages 249-288 in T. R. J. Bossomaier and D. G. Green, editors. Complex systems. Cambridge University Press, Cambridge, 2000.
21. Jørgensen, S. E, *Application of holistic thermodynamic indicators*. Ecological Indicators 6(1):24-29, 2006.
22. Kissinger, M., and W. E. Rees, *Importing terrestrial biocapacity: the U.S. case and global implications*. Land Use Policy 27(2):589-599, 2010.
23. Koch, J., R. Schaldach, and M. Köchy, *Modeling the impacts of grazing land management on land-use change for the Jordan River region*. Global and Planetary Change 64(3-4):177-187, 2008.
24. Kumar, P., and B. L. Ruddell, *Information driven ecohydrologic self-organization*. Entropy12(10):2085-2096, 2010.
25. Lawrence, D., P. D'Odorico, L. Deikmann, M. DeLonge, R. Das, and J. Eaton, *Ecological feedbacks following deforestation create the potential for a catastrophic ecosystem shift in tropical dry forest. Proceedings of the National Academy of Sciences* 104(52):20696-20701, 2007.
26. Lenton, T. M., V. N. Livina, V. Dakos, E. H. van Nes, and M. Scheffer, *Early warning of climate tipping points from critical slowing down: comparing methods to improve robustness*. Philosophical Transactions of the Royal Society A 370:1185-1204, 2012.
27. Levrel, H., C. Kerbirou, D. Couvet, and J. Weber, *OECD pressure-state-response indicators for managing biodiversity: a realistic perspective for a French biosphere reserve*. Biodiversity and Conser-

vation18(7):1719-1732, 2009.

28. Liu, J., T. Dietz, S. R. Carpenter, M. Alberti, C. Folke, E. Moran, A. N. Pell, P. Deadman, T. Kratz, J. Lubchenco, E. Ostrom, Z. Ouyang, W. Provencher, C. L. Redman, S. H. Scheider, and W. W. Taylor, ***Complexity of coupled human and natural systems***. Science 317:1513-1516, 2007.

فصلنامه علمی امام رضا علیه السلام و علوم روز شمار و دوزخستان ۱۴۰۲

راهبردهای معنوی و فیزیولوژیک دوران بارداری مبتنی بر سیره و تعالیر امام رضا علیه السلام

مریم صبور پارسا^۱

فضل الله خانی نودری^۲

چکیده

بارداری یک فرآیند طبیعی و مهم در زندگی زنان است که نیازمند مراقبت و توجه ویژه‌ای است. در طب مامایی مدرن، مراقبت‌های پیش از بارداری و دوران بارداری با هدف «باردار شدن مادر در بهترین شرایط جسمی و روحی و زایمان با حداقل آسیب به مادر و جنین و سرانجام تولد فرزندی سالم» برنامه ریزی و در حال اجراست. از سویی از دیدگاه اسلام توجه به کیفیت زندگی انسان در دنیا به زمان تشکیل نطفه و دوران زندگی جنینی و حتی قبل از ازدواج و بارداری بر می‌گردد. در این خصوص آیات و روایات فراوانی در کلام وحی و ائمه معصومین علیهم السلام ذکر شده است از جمله: ویژگی‌های انتخاب همسر، زمان مناسب برای عقد و ازدواج، آداب تشکیل نطفه، توجه به حقوق و صیانت از جنین و تغذیه دوران بارداری که مؤید اهمیت زندگی درون رحمی جنین و تأثیر آن بر کیفیت زندگی پس از تولد و توجه خاص دین اسلام به این مساله می‌باشد.

به دلیل تخصص نگارنده با امر سلامت باروری و مامایی و نیز با توجه به همخوانی آموزه‌های دینی با فرهنگ مردم و پذیرش آسان تر آن توسط مادران، این مقاله به بررسی آداب و رسوم مرتبط با بارداری از منظر تعالیم امام رضا علیه السلام و تطبیق آن با علوم مامایی روز پرداخته است. در این مطالعه مروری، مقالات منتشر شده در پایگاه‌های اطلاعاتی پابمد، گوگل اسکالر، میگزین و پایگاه اطلاعات علوم قرآنی و حدیث طی سال‌های ۲۰۰۰ تا ۲۰۲۳ جستجو شد. از تعداد ۵۰۰ مقاله و کتاب یافت شده، ۷۹ مورد با معیارهای ورود و خروج مرتبط بود و مورد بررسی قرار گرفت.

اطلاعات به دست آمده در ارزیابی و مرور مقالات در ۱۱ آیتم قرار گرفتند: ۱. گواهی سلامت

۱. عضو هیئت علمی گروه مامایی، دانشکده پرستاری و مامایی علوم پزشکی، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران

۲. کارشناس ارشد علوم قرآنی و تفسیر، کارشناس قرآن و حدیث مرکز ملی پاسخگویی به سؤالات دینی، قم،

پیش از ازدواج، ۲. نطفه سالم ۳. حقوق جنین در داشتن سلامت جسمانی ۴. حقوق جنین در داشتن سلامت روانی ۵. حق سلامت روان و حمایت عاطفی خانواده از مادر باردار ۶. حق امنیت و حق حیات جنین ۷. حق بنیادین جنین در امر زایمان ۸. حق کرامت انسانی جنین ۹. حق نام گذاری نیکو ۱۰. حق برخورداری از تغذیه سالم و حلال ۱۱. حق شیردهی و شیر خوردن. مقاله حاضر به بررسی تطبیقی این شاخص ها بین طب مامایی مدرن با آموزه های علمی امام رضا علیه السلام در این زمینه پرداخته است.

کلیدواژه ها: سبک زندگی اسلامی، بارداری، مکتب امام رضا علیه السلام، حقوق جنین و کودک

۱. بیان مسئله

بارداری، یکی از مهم ترین و پر استرس ترین دوره های زندگی زنان است. وضعیت جسمانی و روانی زنان در این دوران می تواند به طور مستقیم یا غیر مستقیم، سلامت مادر و جنین را در همان دوره و در سال های پس از تولد تحت تأثیر قرار دهد. تغییر خلق و خو، تغییر اشتها، استفراغ های گاه و بیگاه، تغییر علایق و سلیقه ها و ده ها نوع دیگر از این قبیل، هر یک می تواند به تنهایی رفتاری های فراوانی را ایجاد کند. استرس های دوران بارداری علاوه بر ایجاد عوارض در دوران بارداری به ویژه در اوایل آن و حوالی زایمان، روی فرآیند رشد و تکامل ذهنی و روانی جنین اثر سوء دارد و موجب اختلال های رفتاری در دوران کودکی می شود و کیفیت زندگی پس از تولد تا زمان مرگ را تحت تأثیر قرار می دهد. (WHO, ۲۰۱۹)

بسیاری از بیماریها و شرایط طبی نیاز به کنترل، تغییردارو، ارزیابی وضعیت و یا عوارض بیماری پیش از بارداری داشته و عدم توجه به آنها میزان مرگ و عوارض مادری، جنینی و نوزادی را افزایش می دهد. (Cunningham, ۲۰۲۰) به همین دلیل تشخیص و درمان و یا کنترل این بیماری ها در زمان پیش از بارداری مورد توجه متخصصان زنان و مامایی قرار دارد. بعد از باردار شدن نیز مادران تحت مراقبت های دوره ای و منظم قرار می گیرند، ضمن این که آموزش تغذیه، بهداشت فردی و جنسی و بهداشت روان به مادران داده می شود. (همان) منطبق با مسائل ذکر شده، آیات و روایات فراوانی در منابع

دینی و فرمایشات ائمه معصومین علیهم السلام ذکر شده است که مؤید اهمیت زندگی درون رحمی جنین و تاثیر آن بر کیفیت زندگی پس از تولد و توجه خاص دین اسلام به این مساله می باشد که بسیاری از این آداب و اصول امروزه در دستورالعمل های سازمان جهانی بهداشت قرار گرفته است. (WHO, ۲۰۱۹)

۲. آموزه های سبک زندگی دینی در دوران بارداری

حقیقتاً باید اذعان نمود در این میان جای آموزه های سبک زندگی دینی در دوران بارداری خالیست، در حالی که در دین مبین اسلام آیات و روایات زیادی از معصومین علیهم السلام در این خصوص ذکر شده است. سبک زندگی اسلامی، با تأکید بر ارزش های اخلاقی و رعایت اصول دینی، می تواند به مادران در دوران بارداری کمک کند تا با آرامش و اطمینان خاطر این دوره مهم را سپری کنند. همچنین، رعایت مبانی اسلامی در زمینه تغذیه، استراحت، ورزش، و ارتباط با خانواده و جامعه، بهبود سلامت جسمی و روحی مادر را تضمین می کند. آداب و رسوم اسلامی در دوران بارداری ریشه در این باور دارد که سلامتی مادر مستقیماً بر رشد و شخصیت کودک تأثیر می گذارد. این آداب و رسوم جنبه های مختلفی از جمله اعمال معنوی، دستورالعمل های غذایی و تعاملات اجتماعی را در بر می گیرد.

۳. مواد و روش ها

در این مطالعه مروری، مقالات منتشر شده در پایگاه های اطلاعاتی پایمد، گوگل اسکالر، مگ ایران و پایگاه اطلاعات علوم قرانی و حدیث طی سال های ۲۰۰۰ تا ۲۰۲۳ جستجو شد. کلمات کلیدی شامل:

Islamic lifestyle during pregnancy; the perspective of Imam Reza's life and school; quality of life

بود که با کلمات ربط AND و OR ترکیب شدند. معیارهای ورود به مطالعه شامل کلیه کتب و مقالاتی بود که به سبک زندگی اسلامی در بارداری و احادیث ذکر شده از سیره و مکتب امام رضا علیه السلام در مورد شرایط پیش از انعقاد نطفه و دوران بارداری و اصول مراقبت بارداری در علوم پزشکی پرداخته بودند. از تعداد ۵۰۰ مقاله و کتاب یافت

شده، ۷۹ مورد با معیارهای ورود و خروج مرتبط بود و مورد بررسی قرار گرفت.

۴. یافته ها

حقوق جنین از دو جنبه انسان بودن و بالقوه بودن مهم است. (Sohanian F, ۲۰۰۸) در مورد حقوق جنین سه اصل اساسی وجود دارد: الف) حق حیات و سلامت، ب) حق تولد و ج) حق کرامت. عدم آگاهی از حقوق جنین و این سه اصل اساسی می تواند منجر به سقط جنین عمدی، القا و تحریک زایمان غیر ضروری، سزارین انتخابی توسط مادر یا پدر، عدم توجه به وجود و سلامت جنین و... شود. (Asadi M, ۲۰۲۰). به طور کلی موارد زیر در ارزیابی و مرور مقالات به دست آمد:

۱. گواهی سلامت پیش از ازدواج، ۲. نطفه سالم ۳. حقوق جنین در داشتن سلامت جسمانی ۴. حقوق جنین در داشتن سلامت روانی ۵. حق سلامت روان و حمایت عاطفی خانواده از مادر باردار ۶. حق امنیت و حق حیات جنین ۷. حق بنیادین جنین در امر زایمان ۸. حق کرامت انسانی جنین ۹. حق نام گذاری نیکو ۱۰. حق برخورداری از تغذیه سالم و حلال ۱۱. حق شیردهی و شیر خوردن. در ادامه به تطبیق هر یک از موارد مذکور در طب مامایی مدرن با آموزه های علمی امام رضا علیه السلام در این زمینه پرداخته می شود.

۴-۱. گواهی سلامت پیش از ازدواج:

در جامعه اسلامی ایران که بر مبنای احکام دین اسلام، قوانین را مشخص می نماید، گواهی سلامت پیش از ازدواج با تاکید بر حقوق و حفظ سلامت کودک و بر مبنای دستورات دین اسلام تدوین شده است. در این موضوع حق ازدواج و تشکیل خانواده از حقوق مسلم هر انسان و فرزندآوری یکی از انگیزه های اصلی ازدواج به ویژه در جامعه دینی ایران است. بر همین اساس است که در مورد ازدواج افرادی که مبتلا به بیماریهای مسری و خطرناک هستند یکی از دغدغه های اصلی، امکان تولید نسل و نیز امکان انتقال بیماری و نگرانی از سلامت آینده کودک است. بر طبق ماده ۲۳ قانون حمایت خانواده، زوجین مکلف هستند که پیش از انعقاد نکاح، گواهی سلامت از اعتیاد و بیماریهای مسری و خطرناک دریافت نمایند، به علاوه چنانچه هر یک از زوجین مبتلا

به بیماریهای مسری و خطرناک باشند باید تحت مراقبت و نظارت قرار گیرند.
(Ghadiri M, ۲۰۱۸) و (Nosratabadi M, ۲۰۲۱)

روایات بسیاری از ائمه اطهار علیهم السلام در باب آداب خواستگاری و مشخصات یک همسر خوب و شایسته و داشتن اخلاق نیکو به ما رسیده است که بر اهمیت سلامت روان زوجین تاکید دارند که در این زمینه به روایات منسوب به امام رضا علیه السلام اشاره می کنیم:

الف- موارد ممنوعه در ازدواج با مردان:

«از زن دادن به شراب خوار بهره‌یز، که اگر به او زن دهی چنان است که دلال زنا شده باشی؛ إِيَّاكَ أَنْ تُزَوِّجَ شَارِبَ الْخَمْرِ فَإِنَّ زَوْجَتَهُ فَكَأَنَّمَا قُدَّتْ إِلَى الزَّانَا» (علی بن موسی، ۱۴۰۶، ص ۲۸۰). همچنین شخصی روایت می کند به امام رضا علیه السلام نامه ای نوشتیم که یکی از نزدیکان من دخترم را از من خواستگاری کرده است ولی بد اخلاق است. امام علیه السلام در پاسخ فرمودند: اگر بد اخلاق است، دخترت را به همسری او مده؛ «لَا تُزَوِّجُهُ إِنْ كَانَ سَيِّئَ الْخُلُقِ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۵۶۳)

از سوی دیگر، از امام رضا علیه السلام چنین نقل شده است که:
«إِنْ خَطَبَ إِلَيْكَ رَجُلٌ رَضِيتَ دِينَهُ وَ خُلُقَهُ فَزَوِّجْهُ وَ لَا يَمْنَعُكَ فَقْرُهُ وَ فَاقْتَهُ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى وَ إِنْ يَتَفَرَّقَا يُغْنِ اللَّهُ كِلَا مِنْ سَعَتِهِ وَ قَوْلُهُ إِنْ يَكُونُوا فَقْرَاءَ يُغْنِيَهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَ اللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ؛ اگر مردی نزد تو به خواستگاری آمد و دین و اخلاق او را پسندیدی، به وی زن بده و فقر و ناداری اش مانع تو از این کار نشود. خداوند متعال فرموده است: «وَ إِنْ يَكُونُوا فَقْرَاءَ يُغْنِيَهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَ اللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ؛ هر یک را از گشایش خود بی نیاز کند» و فرموده است: «اگر تهیدست باشی خداوند از فضل و کرم خود آنان را توانگر کند.» (علی بن موسی علیه السلام، ۱۴۰۶، ص ۲۳۷)

ب- موارد ممنوعه در ازدواج با زنان:

«هُنَّ ثَلَاثٌ فَأَمْرَأَةٌ وَلَوْ دُودٌ تُعِينُ زَوْجَهَا عَلَى دَهْرِهِ لِدُنْيَاهُ وَ آخِرَتِهِ وَ لَا تُعِينُ الدَّهْرَ عَلَيْهِ وَ أَمْرَأَةٌ عَقِيمٌ لَا ذَاتَ جَمَالٍ وَ لَا خُلُقٍ وَ لَا تُعِينُ زَوْجَهَا عَلَى خَيْرٍ وَ أَمْرَأَةٌ صَخَابَةٌ وَ لَا جَهَّ هَمَّازَةً تَسْتَقِلُّ الْكَثِيرَ وَ لَا تَقْبَلُ الْبَسِيرَ وَ إِيَّاكَ أَنْ تَغْتَرَّ بِمَنْ هَذِهِ صِفَتُهَا فَإِنَّهُ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ (ص) إِيَّاكُمْ وَ خَضْرَاءُ الدَّمَنِ قِيلَ يَا رَسُولَ اللَّهِ وَ مَنْ خَضْرَاءُ الدَّمَنِ قَالَ الْمَرْأَةُ الْحُسْنَاءُ فِي مَنَبَتِ السُّوءِ؛

زنان سه دسته اند: زن زایای مهربان، که شوهر خود را در کار دنیا و آخرتش یاری می رساند و روزگار را بر او سخت نمی کند. زن نازا و بی بهره از زیبایی که شوهرش را در امور خیر یاری نمی رساند. و زن پر سر و صدای پا به در و عیب جویی که زیاد را اندک می شمارد و زیاد را هم نمی پذیرد. زنهار که فریفته زنی با این خصوصیات شوی زیرا رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: از خضراء الدمن بپرهیزید. عرض شد: ای رسول خدا خضراء الدمن کیست؟ فرمودند: زن زیبایی که در خانواده ای بد رشد کرده است- و از بدی آن ها تاثیر زیادی پذیرفته است. «علی بن موسی علیه السلام، ۱۴۰۶، ص ۲۳۴» همچنین از امام رضا علیه السلام روایت است: «مَا أَفَادَ عَبْدٌ فَأَنَدَّ خَيْرًا مِنْ زَوْجَةٍ صَالِحَةٍ إِذَا رَأَاهَا سَرَّتْهُ وَإِذَا غَابَ عَنْهَا حَفِظَتْهُ فِي نَفْسِهَا وَمَالِهِ بِنْدَةٍ مُؤْمِنٍ، هِيَ بِبَهْرِهِ أَيْ نَبْرَدِهِ كَهْ بَهْتَرِ از همسر خوب و شایسته ای باشد که هنگام حضور شوهر، مایه خوشحالی او باشد و در غیاب شوهر، نگهدار ناموس و مال او باشد» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۳۲۷)

۲-۴. نطفه سالم

اولین اصل در تولد یک نوزاد سالم، نطفه سالم است. انعقاد نطفه سالم یکی از موضوعات مهم در حوزه بارداری است که تاکید بر سلامت و کیفیت نطفه در فرایند باروری دارد. بسیاری از ناهنجاری های جنینی ناشی از اختلال در گامتوژن اسپرم و تخمک می باشد. نقش وراثت و ژن در بروز این اختلال ثابت شده است اما بیماری های زوج مثل دیابت، مصرف داروها در زمان لقاح، پرتوها، میکروب ها، ویروس ها و سایر عوامل عفونی، دخیالیات و الکل و سایر رفتارهای اجتماعی، سن زوج و حتی محیط کار زوج و حالات روحی و روانی و نیز زمان لقاح بر سلامت نطفه منعقد شده موثرند. (Cunningham ۲۰۲۰،

حسن بن جهم می گوید: «قَالَ سَمِعْتُ أَبَا الْحَسَنِ الرُّضَا عَلَيْهِ السَّلَامُ يَقُولُ قَالَ أَبُو جَعْفَرٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ إِنَّ النُّطْفَةَ تَكُونُ فِي الرَّحِمِ أَرْبَعِينَ يَوْمًا ثُمَّ تَصِيرُ عَلَقَةً أَرْبَعِينَ يَوْمًا ثُمَّ تَصِيرُ مُضْغَةً أَرْبَعِينَ يَوْمًا فَإِذَا كَمَلَ أَرْبَعَةَ أَشْهُرَ بَعَثَ اللَّهُ مَلَكََيْنِ خَلَّائِقَيْنِ يَقُولَانِ يَا رَبِّ مَا تَخْلُقُ ذَكَرًا أَوْ أُنْثَىٰ فَيُؤَمِّرَانِ فَيَقُولَانِ يَا رَبِّ مَا أَعْجَلُهُ وَمَا رَزَقُهُ وَكُلُّ شَيْءٍ مِنْ حَالِهِ وَعَدَدٍ مِنْ ذَلِكَ أَشْيَاءَ وَيَكْتُبَانِ الْمِثْقَالَ بَيْنَ عَيْنَيْهِ فَإِذَا أَكْمَلَ اللَّهُ لَهُ الْأَجَلَ بَعَثَ اللَّهُ مَلَكَ فَزَجَرَهُ زَجْرَةً فَيَخْرِجُ وَ قَدْ نَسِيَ الْمِثْقَالَ فَقَالَ الْحَسَنُ بْنُ الْجَهْمِ فَقُلْتُ

لَهُ أَفْجُوزُ أَنْ يَدْعُوا اللَّهَ فَيُحَوِّلَ الْأَنْثَى ذَكَرًا وَ الذَّكَرَ أُنْثَى فَقَالَ إِنَّ اللَّهَ يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ؛

از امام رضا علیه السلام شنیدم که می فرمایند: امام باقر علیه السلام فرمود: نطفه در رحم مادر در مدت چهل روز شکل می گیرد، سپس در مدت چهل روز به علقه تبدیل می شود و سپس در مدت چهل روز دیگر به مضغه تبدیل می شود. هنگامی که چهار ماه از انعقاد نطفه گذشت، خداوند متعال دو فرشته آفرینشگر را مأمور او می کند و آن دو می گویند: خدایا! فرزند پسر باشد یا دختر؟ دستور لازم به آنها داده می شود. سپس می پرسند: خدایا خوشبخت باشد یا بدبخت؟ باز دستور لازم به آنها داده می شود. پس می پرسند: عمرش چقدر باشد و روزیش چقدر باشد و همه حالاتش را سوال می کنند و این میثاق را در میان دو چشمش می نویسند هنگامی که زمان به دنیا آمدن او فرا می رسد، خدا فرشته ای را مأمور می کند تا او را تکانی بدهد، پس از آن فرزند از رحم مادر خارج می شود و میثاق را فراموش می کند.

حسن بن جهم می گوید: پرسیدم: آیا می توان دعا کرد که خدا پسر را به دختر یا دختر را به پسر تبدیل کند؟ امام فرمود: خدا هر کاری بخواهد انجام می دهد. (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۱۳)

در همین زمینه و تنقیح بیشتر مطلب، بخش هایی از آموزه های امام رضا علیه السلام در آستانه فرزندآوری مورد بررسی قرار می گیرد:

الف) فرزند خواهی

امام رضا علیه السلام می فرمایند: «إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى إِذَا أَرَادَ بَعِيدَ خَيْرًا لَمْ يُمِتهُ حَتَّى يُرِيَهُ الْخَلْفَ؛ بی تردید، هرگاه خداوند تبارک و تعالی خیر بنده ای را بخواهد، او را نمی میراند تا جانشینش (فرزند صالح) را به او نشان دهد.» (ابن بابویه، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۴۸، ح ۴۶۹۰ و طبرسی، ۱۴۱۲، ص ۲۱۹)

همچنین در حدیثی می فرمایند: «فَإِذَا تَمَّتِ الْأَرْبَعَةُ أَشْهُرُ بَعَثَ اللَّهُ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى إِلَيْهَا مَلَكََيْنِ خَلَائِقَيْنِ، يُصَوِّرَانِهِ وَ يَكْتَبَانِ رِزْقَهُ وَ أَجَلَهُ وَ شَقِيًّا أَوْ سَعِيدًا؛ چون چهار ماه بر نطفه بگذرد خداوند تبارک و تعالی، دو فرشته آفریننده به سوی آن بفرستد، تا بدان شکل و صورت دهند و روزی و مدت عمر و بدبختی یا خوشبختی او را رقم زنند.» (حمیری، ۱۴۱۳، ص ۳۵۳)

ب) زمان مراسم عروسی و زمان نزدیکی

ایشان می فرمایند: «مِنَ السُّنَّةِ التَّزْوِیجُ بِاللَّیْلِ لِأَنَّ اللَّهَ جَعَلَ اللَّیْلَ سَكَنًا وَ النِّسَاءُ إِنَّمَا هُنَّ سَكَنٌ؛ خداوند شب را مایه آرامش قرار داده و زن هم آرامش خاطر است.» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۳۶۶)

همچنین می فرمایند: «لَا تَقْرَبِ النِّسَاءَ فِي أَوَّلِ اللَّیْلِ لَا شَتَاءً وَلَا صَیْفًا وَ ذَلِكَ أَنَّ الْمَعْدَةَ وَ الْعُرُقَ تَكُونُ مُمْتَلِئَةً وَ هُوَ غَیْرُ مَحْمُودٍ، یَتَخَوَّفُ مِنْهُ الْقَوْلُجُ وَ الْفَالِجُ، وَ الْقَوَّةُ وَ النَّقْرَسُ، وَ الْحِصَاةُ وَ التَّقْطِیرُ، وَ الْفَتْقُ وَ ضَعْفُ الْبَصَرِ وَ الدَّمَاغُ. فَإِذَا أَرِیدَ ذَلِكَ فَلِیَكُنْفَى آخِرَ اللَّیْلِ؛ فَإِنَّهُ أَصَحُّ لِلْبَدَنِ، وَ أَرْجَى لِلْوَلَدِ، وَ أَذْکَى لِلْعَقْلِ فِي الْوَلَدِ الَّذِی یُقْضَى بَيْنَهُمَا؛

در اول شب چه تابستان و چه زمستان از آمیزش با زنان باید اجتناب کرد زیرا در اول شب معده و عروق پر است و آمیزش ناپسند و موجب قولنج و فالج و لقوه و نقرس و سنگ و تقطیر بول و فتق و ضعف چشم می شود. پس وقتی که اراده این کار داشتی خوبست باید در پایان شب انجام شود که برای بدن، صحت افزاتر و برای فرزندان شدن امیدبخش تر و برای باهوش شدن فرزندی که در این میان پدید می آید، بهتر است...

در ماه نیشان اعمال غریزه جنسی و مالیدن روغن به بدن در حمام نیکو است و نوشیدن آب ناشتا مفید، بوئیدن گله‌ها و عطریات سودمند است. در این ماه چون خون از هیجان وضعی گذشته حرکت انتقالی پیدا می کند منی که خلاصه اوست مانند خون قرار نمی گیرد چیزی که هست سیر خون رجعی و سیر منی دفعی است و به همین جهت عمل مجامعت خیلی مناسب است.» (علی بن موسی الرضا علیه السلام، ۱۴۰۲، ص ۲۲۱ و ۲۹۴)

ج) آداب همبستری

امام رضا علیه السلام درباره نقش حالت ها و زمان ها در بسته شدن نطفه چنین می فرمایند: «الْجَمَاعُ بَعْدَ الْجَمَاعِ مِنْ غَیْرِ أَنْ یَكُونَ بَيْنَهُمَا غُسْلٌ یُورِثُ لِلْوَلَدِ الْجُنُونَ؛ آمیزش پس از آمیزش، بدون این که میان آنها غسل باشد، دیوانگی را برای فرزند در پی می آورد» همچنین می فرمایند: «با زنی آمیزش مکن مگر اینکه مقدمتا ساعتی را با او به بازی و شوخی بگذرانی... با زنان جز در وقت پاکی آنها آمیزش مکن زیرا جماع با زن حائض طفل را به خطر جذام می اندازد.» (علی بن موسی الرضا علیه السلام، ۱۴۰۲، ص

۳-۴. حقوق جنین و نوزاد در داشتن سلامت جسمانی

سلامت کودک از دیدگاه اسلام در دوران جنینی، دوره بارداری مادر، بهداشت و مراقبت از کودک بعد از تولد و حمایت از کودکان دارای مشکلات مادرزادی و غیره مد نظر می باشد لذا در اسلام توجه به سلامت کودک از نطفگی اهمیت داشته و حمایت از او بر اساس مبانی دینی به نسل های پیشین بر می گردد، به شکلی که همه افراد مسئول رعایت حقوق از جمله حق بر سلامت کودکان بالقوه آینده هستند؛ اما در کنوانسیون حقوق کودک، تعریف از سلامت کودک بیشتر به بعد از تولد مربوطه می شود لذا دیدگاه اسلام، ابعاد گسترده تاثیر گذارتری بر سلامت کودک در قبل از تولد و حتی زمان تشکیل نطفه و حتی قبل از ازدواج را در بر می گیرد. (Abbasi M, ۲۰۲۰)

الف) پاکیزگی

در آموزه های اسلام همانطور که به مسائل معنوی و روانی کودک تاکید و توجه شده است به مسایل بهداشتی جسم نیز اهمیت داده شده است. پیامبر رحمت صلی الله علیه و آله فرموده اند: «پاکیزگی بخشی از ایمان است» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۵۹، ص ۲۹۱) همچنین امام رضا علیه السلام می فرمایند: «کودکان را تمیز و پاکیزه نگهدارید و چرک و چربی را از تن آنها بزدایید». در سخنی دیگر می فرمایند: «تمیزی و پاکیزگی از اخلاق پیامبران است؛ الطیبُ مِنْ أَخْلَاقِ الْأَنْبِيَاءِ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۶، ص ۵۱۰)

ب) ختنه کودکان

علاوه بر این در احادیث به ختنه کودکان پسر در جهت بهداشت و سلامت آنان تاکید شده است. در این رابطه امام صادق علیه السلام می فرمایند: «فرزندانتان را در هفتمین روز ولادت ختنه کنید زیرا این عمل در پاکیزگی و سلامت جسمی کودک نقش بسزایی دارد (Mottaqi AS, ۱۹۹۱). اکنون در کشور نیز بر اساس اصل سوم، بیست و سوم و بیست و نهم قانون اساسی برگرفته از آموزه های دینی دولت وظیفه دارد خدمات بهداشتی را به آحاد مردم و با تاکید بر مناطق روستایی و گروه های آسیب پذیر از جمله

مادران باردار ارایه نماید از همین رو شبکه های بهداشت و درمان در سراسر کشور و در تمام استانها وجود داشته و طیفی از خدمات بهداشتی، پیشگیری، تشخیصی، درمانی و توانبخشی به مادران باردار و کودکانشان ارائه می دهند. (Khayatan M, ۲۰۱۱)

حق حیات از ابتدای تکوین جنین وجود داشته و مانند یک انسان کامل حق برخورداری از سلامت را دارد چنانچه به دلایلی از جمله، بیماری های ژنتیکی و ابتلا به مواردی که حق سلامت وی با چالش جدی مواجه می شود، بر اساس قوانین ملی موجود می تواند سقط درمانی برای جنین قبل از ۱۹ هفته تمام انجام شود. حق سلامت جنین در ایران، محدود به سلامت جسمی جنین و نداشتن بیماری های منافات با حیات تعریف شده است بنابراین در صورتی که زیر ۱۹ هفته بوده و بیماری جنین قطعاً محرز شده باشد، قانونگذار مجوز سقط درمانی را صادر می کند. (Fathi Najafi, ۲۰۲۲)

سلامت محیط رحم مادر از مهم ترین عوامل مؤثر برای سلامت جنین تا سالها پس از تولد وی است، برای مثال، مادری که باردار بوده و از داروهای روانگردان استفاده می کند، سلامت رحم و جنین را دچار تهدید کرده است و همانگونه که اشاره شد قوانین کیفری در این خصوص در ایران وجود ندارد البته حق حیات و سلامت جنین در قوانین بین الملل نیز با چالش های جدی مواجه است. در ایالت کارولینای جنوبی آمریکا سوء مصرف مواد مخدر توسط مادر باردار به دلیل تحمیل آسیب های جسمی و روحی ایجاد کننده بر روی جنین جرم محسوب شده و مادر به دلیل کودک آزاری مورد تعقیب قرار خواهد گرفت. (Riaz J, ۲۰۲۲)

۴-۴. حقوق جنین در داشتن سلامت روانی

از جمله مؤلفه های کلیدی و اثرگذار در سلامت جسمانی و روانی جنین مسأله آرامش در مرحله بارداری و حیات جنینی است. اهمیت این موضوع به واسطه وجود شرایطی است که بر جنین در دوران بارداری حاکم است و مصالح و مفاسد واقعی فرد را در دوران بعدی رشد تحت تأثیر خود قرار می دهد. (Nosratabadi M, ۲۰۲۱)

تأثیر روحيات مادر بر جنين

در آموزه های دین اسلام، دوران حمل برای طفل سرنوشت ساز است و مادر باید متوجه باشد که تمام روحيات وی بر روی جنین اثر می گذارد. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله

نیز روایتی با همین مضمون بیان می کنند: خوشبخت کسی است که در رحم مادرش خوشبخت است و شقی کسی است که در رحم مادرش شقی است که اشاره به تاثیر و نقش مادر و تاثیر پذیری جنین از روحیات و افکار و اعمال مادر دارد. البته نکته مهمی که در این روایت باید بدان توجه داشت این است که این تاثیر در حد اقتضاء بوده و نه بیشتر، زیرا در هیچ شرایطی تاثیرات محیطی و پیرامونی، قدرت اراده و اختیار را در نظام آفرینش از انسان سلب نمی کند.

علاوه بر این که قانون وراثت، صفات پدر و مادر را به بچه منتقل می کند، حالات روحی مادر نیز در جنین اثر مستقیم دارد بنابراین مادر باید مواظب باشد صفت رذیله نداشته باشد زیرا حسد، تکبر و خودخواهی مادر به جنین منتقل می شود. همچنین هیجان های شدید، فکر و خیالات بسیار، اندوه و ترش رویی، افکار تیره، تاسف از آبستن شدن، نگرانی از این که مولود دختر باشد یا پسر، ترس، غم، شادی، خشم، اضطراب همه در جنین موثر است. مادر باید به تماشای مناظر زیبا بنشیند، چشم به افق بدوزد، به سبزه و گل نگاه کند؛ حتی منزلی که در آن زندگی میکند فرح بخش باشد و در صورت ضرورت از آرام بخش های ساده ای مثل ترکیب مساوی عرق بیدمشک و بهارنارنج؛ عرق بادرنجبویه؛ گلاب (مصرف خوراکی) و مانند آنها (البته با مشورت پزشک معالج خود) بهره بگیرد. (Aziato L, ۲۰۱۶ و Farajkhoda T, ۲۰۱۲)

باید توجه داشت که اگر حتی جنین را جماد، یعنی موجودی در حدّ سنگ و چوب هم فرض کنیم، طبق نظر قرآن، باز موجودی است که تسبیح حق تعالی می گوید و قابل احترام است:

«يُسَبِّحُ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ لَهُ الْمُلْكُ وَلَهُ الْحَمْدُ» (تغابن/۱). از سوی دیگر واضح است که حتی جمادات نیز از محیط اطراف خود تاثیرات معنوی می پذیرند و این مساله ای است که در تعلیمات اسلامی و قرآنی، امری بدیهی است و در علم جدید نیز تا حدّ زیادی مورد پذیرش قرار گرفته است. بنابراین اگر حتی جنین را موجود مادی هم فرض کنیم باید بدانیم که تمام حالات روحی و جسمی مادر و نیز محیط زندگی او بر کیفیت رشد معنوی او موثر خواهند بود. مادر باردار باید دقت داشته باشد که تمام آنچه که می خورد، می پوشد، می شنود، می گوید، می بیند، لمس می کند، احساس می کند و نیز تمام کنش ها و واکنش های قلبی و روحی او و حتی تمام اتفاقات پیرامونی

او-یعنی فضای زندگی، رفتار همسر، همنشینان و...-همه و همه بر تربیت روحی جنین موثرند. (Nuzarī Firdusīyih, ۲۰۲۰)

۵-۴. حق حیات و امنیت جنین

دو مورد از حقوق اساسی جنین یعنی حق حیات و حق برخورداری سلامت از اساسی ترین حقوق بشر است که ریشه در کرامت انسان و جامعه بشری دارد (Abbasi M, ۲۰۱۹). کرامت جنین در منابع دینی، حقوقی و فقهی نیز از اهمیت خاصی برخوردار است تا جایی که برخی تکالیف از مادر باردار مانند روزه داری سلب شده است. از دیگر مصادیق اهمیت حق حیات و کرامت جنین می توان به تأخیر انداختن مجازات های مادر باردار تا پس از زایمان و گاهی پس از اتمام شیردهی اشاره کرد. عدم اجرایی شدن طلاق در زمان بارداری نیز از دیگر موارد است. (Med Law J, ۲۰۲۱)

قوانین حقوقی و مدنی برای حفاظت جنین از زمان لقاح تا زمان زایمان نیز وجود دارد. بدین ترتیب یک توافق کلی، توجه به شرایط اخلاقی حفظ جنین است که وی را از بدو تشکیل تا زمان تولد مورد حمایت قانون قرار دهد (Fathi Najafi, ۲۰۲۲). در ارتباط با حق حیات جنین، در قوانین عمومی کشورهای توسعه یافته نیز سقط عمدی به عنوان جرم مطرح شده و مجازات هایی برای انجام آن در نظر گرفته شده است و افرادی مانند پدر بزرگ، مادر بزرگ و پدر جنین نیز می توانند در شکایت از ارتکاب آن توسط مادر باردار اقدام کنند. بر اساس قوانین در برخی ایالت های آمریکا، سقط جنین بعد از هفته بیستم به دلیل درک درد توسط جنین نیز مشمول مجازات های سنگین تر مانند حبس تا ۵ سال شده است البته استثنای آن، بارداری به دنبال تجاوز و زنا با محارم و سقط به خاطر نجات مادر باردار است. (Fathi Najafi, ۲۰۲۲ و Mousavi SMA, ۲۰۱۱)

در منابع اسلامی برای حفظ و رعایت حقوق فرزندان توصیه ها و سفارش های مؤکد شده است. قرآن کریم در این باره می فرماید: «وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ خَشْيَةَ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَإِيَّاكُمْ إِنَّ قَتْلَهُمْ كَانَ خِطْئًا كَبِيرًا؛ فرزندان خود را از ترس فقر نکشید ما آنها را روزی می دهیم مسلماً کشتن آنها گناه بزرگ است» (اسراء/۳۱). در جای دیگر از دخالت دادن

جنسیت در رعایت حقوق فرزندان نهی می کند:

«وَإِذَا بُشِّرَ أَحَدُهُم بِالْأُنثَىٰ ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَهُوَ كَظِيمٌ يَتَوَارَىٰ مِنَ الْقَوْمِ مِنْ سُوءِ مَا بُشِّرَ بِهِ

أَيُّسِكُهُ عَلَى هُونٍ أَمْ يَدُسُّهُ فِي التُّرَابِ أَلَا سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ؛ هرگاه به یکی از آنها بشارت دهند دختر نصیب تو شده صورتش از ناراحتی سیاه می‌شود و به شدت خشمگین می‌گردد نمی‌داند او را با قبول ننگ ننگه دارد یا در خاک پنهان کند» (نحل/ ۵۸ و ۵۹)

یکی از وظایف اولیه والدین در قبال فرزندان، رعایت حقوق آنها در مراحل جنینی مانند تأمین محیطی سالم از نظر جسمی و روانی است. این حق بر اساس ارزش و منزلت ناشی از جنین ظاهر می‌شود در نتیجه، بی‌مولاتی در تأمین امنیت مناسب برای جنین و یا اقدام به ختم بارداری (سقط جنین)، در واقع ناکامی در رعایت شخصیت و کرامت انسانی است.

علاوه بر سلامت جسمانی جنین که با آزمایش و غربالگری مشخص می‌شود، توجه به سلامت روح جنین و حفظ کرامت او ضروری است. پنهان بودن جنین در شکم مادر، اولویت دادن به سلامت مادر نسبت به جنین و عدم آگاهی از حقوق جنین، چالش‌های جدیدی را در نظام حقوقی کشورهای مختلف ایجاد کرده است لذا تبیین ابعاد سلامت روان، تدوین جنبه‌های حقوقی سلامت جسم و روح و حفظ کرامت جنین از ابتدای رشد تا تولد می‌تواند به رفع چالش‌های مذکور کمک کند.

۶-۴. حق سلامت روان و حمایت عاطفی خانواده از مادر باردار

بهداشت روان دوران بارداری از مسائلی است که امروزه بسیار مورد توجه قرار دارد. ثابت شده که از ابتدای بارداری، اضطراب و هیجان زن باردار تأثیر مستقیمی بر روی جنین خواهد داشت. عدم اطلاع یا اطلاعات نادرست و ناقص در خصوص بارداری و تغییرات آن می‌تواند موجب بروز هیجان‌ها و آشفتگی‌های روانی شود. تغییر خلق و خو (اخلاق)، تغییر اشتها، استفراغ‌های گاه و بیگاه، تغییر علایق و سلیقه‌ها، هریک می‌تواند به تنهایی گرفتاریهای فراوانی را ایجاد کند. ماه‌های اول بارداری (سه ماهه اول)، آسیب‌پذیری نسبت به استرس بیشتر است مثلاً زنان بارداری که در اوایل بارداری زلزله را تجربه می‌کنند، نسبت به زنانی که در ماه‌های آخر بارداری هستند و در شرایط یکسانی قرار دارند، عوارض بیشتری را نشان می‌دهند. وجود همزمان سایر عوامل خطر نظیر عفونت، کمبود ریز مغذی‌ها در مادر و... موجب تشدید اثرات منفی استرس و اضطراب روی مادر و جنین می‌شود.

مطالعات و بررسی های متعدد روی زنان باردار نشان دهنده این فرضیه است که سطح بالای استرس های روانی-اجتماعی در طول دوران بارداری، خطر زایمان زودرس و در نتیجه تولد نوزاد با وزن کمتر از میزان طبیعی را افزایش می دهد. همچنین بر روی فرآیند رشد و تکامل ذهنی و روانی جنین اثر سوء دارد و موجب اختلال های رفتاری در دوران کودکی می شود (Cunningham, ۲۰۲۰) توجه به شرایط روحی مادر با تکیه بر احترام و تکریم مادر و جنین موضوع جدیدی در علم مامایی است اما طبق آیات و روایات موجود، موضوعی است که دین اسلام از ابتدا به آن پرداخته است. تکریم مادر و جنین در این دوران علاوه بر حفظ سلامت روانی مادر، سلامت روان جنین را نیز در پی دارد.

۷-۴. حق بنیادین جنین در امر زایمان

یکی از مهمترین حقوق جنین توجه به شأن و کرامت او در امر زایمان است بنابراین، طریق سیر طبیعی زایمان در زمان مقرر و عدم مداخله در آن به عنوان یکی از مهمترین حقوق بنیادین جنین و حفظ کرامت وی محسوب می شود و عدول از آن تنها در صورت ضرورت های پزشکی امکان پذیر است. فرایند طبیعی تولد و طی نمودن روند تکامل توسط جنین در آخرین روزهای بارداری نیز از حقوق بنیادین جنینی محسوب می شود که هر گونه اقدام غیرضروری پزشکی، به بروز عوارض نامطلوب برای جنین منجر می شود و آسیبهای جبران ناپذیری برایش ایجاد خواهد کرد. (Asadi M, ۲۰۲۰)

عدول از این مسئله، با اعمال جراحی سزارین نابهنگام در تاریخ های مورد نظر مادر می تواند یک مصداق عینی از ضایع نمودن حقوق بنیادین جنین و عدم توجه به شأن و منزلت و کرامت جنین محسوب شود. مواردی مانند احتمال آسیب های جسمی و روحی جنین، زمینه برای ایجاد فساد در نظام سلامت، ترجیح خواست والدین بر سلامت جنین و ایجاد ازدحام در بیمارستان و کاهش احتمال تمرکز بر سلامت مراجعه کنندگان از مهمترین عوارض پیش آمده محسوب می شوند که هر کدام از موارد پیش گفته می تواند از مصادیق واقعی جرم محسوب شود زیرا در این صورت پزشک وظایف قانونی خود را در قبال خواست و تمایلات پدر و مادر جنین نادیده گرفته و به نوعی اسیر خواسته های آنها می شود. بنابراین جرم بودن این قضیه بر اساس قوانین، محرز است (سزارین نابهنگام). خصوص انجام سزارین های نابهنگام که از مصادیق از بین بردن و ضایع نمودن حقوق

بنیادین جنین است، طی جستجوی انجام شده در کلیه پایگاه های تحقیقاتی، این مورد تنها به برخی از کشورهای در حال توسعه به ویژه در آسیا مثل ایران و تایوان محدود بوده و به نظری رسد در دیگر جوامع مورد توجه نیست. (Black و ۲۰۰۰, Gamble JA, M, ۲۰۱۸)

متأسفانه انجام سزارین های انتخابی در اغلب کشورها به ویژه کشورهای آسیایی مطلوب نظر پزشکان، والدین و مراقبین سلامت است اما انجام این شیوه حقوق بنیادین جنین را دچار آسیب می کند. (Jenabi E, ۲۰۲۰) این در حالی است که سزارین های نابهنگام و یا انتخابی در کشورهای اروپایی مطلوب نظر عده بسیار کمی از زنان بوده و اغلب محدود به مادرانی است که تجربه نامطلوبی از زایمان قبلی خود داشتند. (Gamble JA, ۲۰۰۰)

۸-۴. حق کرامت انسانی جنین

جنین انسان بر اساس قوانین دین اسلام، دارای تشخیص و کرامت انسانی است و از همان ابتدای تکوین حق برخورداری از کلیه حقوق انسانی شامل حال وی می شود. حقوق مادی مانند ارث، نفقه، وصیت، ارث و وقف از مهمترین آنهاست. همچنین حقوق معنوی مانند حق برخورداری از سلامت جسم و روان، حق برخورداری از خانواده سالم و غیره که در بخش های قبل به آن پرداخته شد. (Fathi Najafi, ۲۰۲۲) عدم رعایت کرامت و شأن جنین به عنوان یکی از مهمترین مصادیق خشونت علیه جنین تعریف شده است. (Molla W, ۲۰۲۲)

طیف خشونت های حین لیبر و زایمان در دنیا بسیار وسیع می باشد. برای مثال انجام سزارین های تقویمی و انجام اپی زیاتومی ها (برش پرینه حین زایمان) در کشورهای در حال توسعه، رواج بالاتری داشته است. این در حالی است که اینگونه اعمال در کشورهای پیشرفته با حداقل پزشکی شدن زایمان همراه بوده و می تواند به عنوان خشونت های حین لیبر و زایمان تلقی گردد. (Molla W, ۲۰۲۲) بالا بودن میزان اپی زیاتومی روتین در ایران (حدود ۹۸ درصد از زنان اول زا اپی زیاتومی می شوند)، عدم آزادی مادر باردار در حرکت در زمان لیبر و عدم آزادی مادر در انتخاب پوزیشن زایمان همه مواردی بوده است که در ایران به عنوان خشونت حین لیبر و زایمان برای مادر در نظر گرفته شده

است، در حالی که اعداد یادشده در کشورهای پیشرفته زیر ۲۵ درصد است. یکی دیگر از مهم ترین دلایل تفاوت در میزان خشونت های حین لیبرو زایمان در ایران با دیگر کشورها به رعایت کدهای اخلاق در بالین مربوط می شود. کدهای اخلاق در زمان لیبر و زایمان در ایران، قدمتی بیش از یک دهه را دارد اما به دلیل آگاهی متوسط رو به پایین ماماها، پزشکان متخصص و کارکنان اغلب این کدها رعایت نمی شود. (Omidi, M, ۲۰۲۰)

جای تاسف است که این آمار نشانه عدم توجه به سبک زندگی اسلامی و عدم توجه به دستورات وارد شده دینی در یک کشور اسلامی است. در مطالعات مختلف در کشورهای اسلامی مادرانی که تجربه مثبتی از زایمان داشتند، همگی اظهار کردند که ایمان به خدا و ارتباط با او در این تجربه مثبت نقش مهمی داشته است چون عقیده داشتند که ایمان و اطمینان به خدا موجب آرامش قلبی در فرد شده و این احساس موجب می شود آنها توانایی رفع مشکلات را به دست آورند. مطالعات متعددی در ایران و کشورهای اسلامی به تاثیر آوای قرآن بر آرامش مادر در دوران بارداری و تاثیر آن بر روی فرایند زایمان و سلامت کودک تاکید شده است. (Ahmadi Z, ۲۰۱۳ و Kadkhodaei F, ۲۰۱۹)

۹-۴. حق نام گذاری نیکو

در فرهنگ اسلامی گذاردن نام نیک بر فرزندان توصیه شده است. این امر در سلامت روان و عزت نفس انسان نقش مهمی دارد. در منابع شیعه روایاتی وجود دارد که بر نامگذاری جنین قبل از تولد اشاره دارد مثلا از امام علی علیه السلام چنین روایت شده است:

فرزندان خود را قبل از ولادت نامگذاری کنید اگر نمی دانید دختر است یا پسر با اسمی مشترک نامگذاری کنید زیرا فرزندان سقط شده و بدون نام شما در روز قیامت از شما می پرسند چرا نامی برای من انتخاب نکردید؟ در حالی که پیامبر رحمت صلی الله علیه و آله قبل از تولد نوه خویش، ایشان را محسن نامیدند. از نگاه منابع شیعه مستحب است کودک را تا روز هفتم محمد بنامند و پس از آن تغییر بدهند و صادق ترین نام ها در روایات، اسم هایی است که متضمن عبودیت خدا باشد مانند عبدالله و عبدالرحمن و اما پرفضیلت ترین اسم ها محمد، علی و نام پیامبران و ائمه است و نام های حکیم، خالد،

مالک، حارث، یاسین و ضرار کراهت دارد و چه بسا نام هایی چون رحمان، یس، طه و القاب اختصاصی چون امیرالمؤمنین جایز نباشد. (Asadi M, ۲۰۲۰)

امام رضا علیه السلام در اهمیت نام محمد می فرماید: «الْبَيْتُ الَّذِي فِيهِ مُحَمَّدٌ يُصْبِحُ أَهْلُهُ بِخَيْرٍ وَ يُمْسُونَ بِخَيْرٍ؛ خانه ای که در آن نام محمد باشد، صبح و شام اهل آن خانه به خیر و نیکی خواهد بود» (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۱، ص ۳۹۴) همچنین درباره نام ها و کنیه های ممنوع، چنین می فرماید:

«وَسَمَهُ بِأَحْسَنِ الْأَسْمَاءِ وَ كَنَاهُ بِأَحْسَنِ الْكُنَى وَ لَا يُكْنَى بِأَبِي عَيْسَى وَ لَا بِأَبِي الْحَكَمِ وَ لَا بِأَبِي الْحَارِثِ وَ لَا بِأَبِي الْقَاسِمِ إِذَا كَانَ الْأِسْمُ مُحَمَّدًا وَ سَمَهُ الْيَوْمَ السَّابِعُ؛ کنیه و نام فرزند را نیکوترین نام و کنیه انتخاب کن، و او را ابو عیسی، ابو الحکم و ابو حارث انتخاب نکن و اگر نام او محمد است کنیه اش را ابو القاسم نگذار و روز هفتم نامگذاری کن» (علی بن موسی علیه السلام، ۱۴۰۶، ص ۲۳۹)

در همین زمینه حسین بن سعید چنین نقل می کند:

«كُنْتُ أَنَا وَ ابْنُ غِيلَانَ الْمَدَائِنِيِّ دَخَلْنَا عَلَى أَبِي الْحَسَنِ الرِّضَا عَلَيْهِ السَّلَامُ فَقَالَ لَهُ ابْنُ غِيلَانَ أَصْلَحَكَ اللَّهُ بَلَّغْنِي أَنَّهُ مَنْ كَانَ لَهُ حَمْلٌ فَنَوَى أَنْ يُسَمِّيَهُ مُحَمَّدًا وَ لَدَ لَهُ غُلَامٌ فَقَالَ مَنْ كَانَ لَهُ حَمْلٌ فَنَوَى أَنْ يُسَمِّيَهُ عَلِيًّا وَ لَدَ لَهُ غُلَامٌ ثُمَّ قَالَ عَلِيُّ مُحَمَّدٌ وَ مُحَمَّدٌ عَلِيٌّ شَيْئًا وَاحِدًا قَالَ أَصْلَحَكَ اللَّهُ إِنِّي خَلَفْتُ امْرَأَتِي وَ بِهَا حَبْلٌ فَادْعُ اللَّهَ أَنْ يَجْعَلَ غُلَامًا فَأَطْرَقَ إِلَى الْأَرْضِ طَوِيلًا ثُمَّ رَفَعَ رَأْسَهُ فَقَالَ لَهُ سَمَهُ عَلِيًّا فَإِنَّهُ أَطْوَلَ لِعُمْرِهِ فَدَخَلْنَا مَكَّةَ فَوَافَاتَا كِتَابَ مِنَ الْمَدَائِنِ أَنَّهُ قَدْ وُلِدَ لَهُ غُلَامٌ؛

من با ابن غیلان مدائنی خدمت امام رضا علیه السلام رسیدیم و ابن غیلان گفت: شنیده ام که هر کس فرزندی در راه داشته باشد و نیت کند که اسمش را محمد بگذارد، فرزندش پسر می شود؟ امام فرمودند: هر کس فرزندی در راه داشته باشد و نیت کند که اسمش را علی بگذارد، فرزندش پسر می شود؛ علی محمد است و محمد علی است و هر دو یکی هستند. ابن غیلان گفت: همسر من فرزندی در راه دارد، دعا کن که پسر باشد. امام چند لحظه ساکت بود تا اینکه سرش را بلند کرد و فرمود: اسمش را علی بگذار زیرا باعث طولانی شدن عمرش می شود... ما وارد مکه شدیم و نامه ای از مدائن به دستمان رسید که نوشته بود فرزند پسری برای او به دنیا آمده است.» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۶، ص ۱۱)

۱۰-۴. حق برخورداری از تغذیه سالم و حلال

پس از انعقاد نطفه، تغذیه در رشد و نمو و سلامتی جنین بیشترین نقش را ایفا می‌کند زیرا تغذیه مادر تاثیر مستقیم و بدون واسطه بر حیات جنین دارد. یکی از آموزه‌های اساسی دین درباره تغذیه، توجه به لقمه حلال است و مادر باید از لقمه‌های ناپاک اجتناب کند زیرا علاوه بر اثر مستقیم بر جسم جنین، در خلق و خو و صفات او نیز موثر است. امام حسین علیه السلام در خلال نصایح و خطبه‌هایشان خطاب به سپاهیان عمر سعد فرمودند: «از فرمان‌های من سرپیچی می‌کنید و کلام مرا گوش نمی‌دهید زیرا شکم‌های شما از حرام انباشته شده و قلب‌های شما مهر خورده است.» این عبارات به وضوح تاثیر لقمه حرام بر زندگی را نشان می‌دهد. همچنین امام رضا علیه السلام چنین فرموده‌اند: «مَنْ رَضِيَ بِالْقَلِيلِ مِنَ الرِّزْقِ قَبْلَ مَنَّهُ الْيَسِيرُ مِنَ الْعَمَلِ وَمَنْ رَضِيَ بِالْيَسِيرِ مِنَ الْحَلَالِ خَفَّتْ مَوْتُهُ وَ نَعِمَ أَهْلُهُ وَ بَصُرَهُ اللَّهُ دَاءَ الدُّنْيَا وَ دَوَاءَهَا وَ أَخْرَجَهُ مِنْهَا سَالِمًا إِلَى دَارِ السَّلَامِ؛ کسی که به مال حلال اندک، راضی شود، مخارجش سبک می‌شود، خانواده اش برخورداری می‌گردند، خداوند او را به درد و درمان دنیا بینا می‌کند و او را سالم و بی‌گناه از دنیا به دارالسلام بهشت بیرون می‌برد.» (ابن شعبه حرانی، ۱۳۶۳، ص ۴۴۹)

امام رضا علیه السلام در حدیثی دیگر چنین می‌فرماید: «فَكُلْ نَافِعٌ مَقْوً لِلْجِسْمِ فِيهِ قُوَّةٌ لِلْبَدَنِ فَحَلَالٌ وَ كُلُّ مُضَرٍّ يَذْهَبُ بِالْقُوَّةِ أَوْ قَاتِلٌ فَحَرَامٌ؛ هر چیز سودمند و نیروزا برای جسم که موجب تقویت بدن می‌شود، حلال است و هر چیز زیان‌آور که نیروی آدمی را می‌گیرد، کشنده و حرام است.» (علی بن موسی علیه السلام، ۱۴۰۶، ص ۲۵۴) همچنین می‌فرماید:

«خداوند تبارک و تعالی هیچ خوردنی و نوشیدنی را حلال نکرده است مگر آن که در آن سود و صلاحی بوده و هیچ خوردنی و نوشیدنی را حرام ننموده، مگر آن که در آن زیان و نابودی و فساد بوده است، پس هر چیز سودمندی نیرو بخش جسم، که باعث تقویت بدن است حلال شده است و هر چیزی که قوای جسمانی را از بین ببرد و یا موجب مرگ شود حرام است؛

أَنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى لَمْ يُبَيِّحْ أَكْلًا وَ لَا شُرْبًا إِلَّا لِمَا فِيهِ الْمَنْفَعَةُ وَ الصَّلَاحُ وَ لَمْ يُحَرِّمْ إِلَّا مَا فِيهِ الضَّرَرُ وَ التَّلَفُ وَ الْفَسَادُ فَكُلْ نَافِعٌ مَقْوً لِلْجِسْمِ فِيهِ قُوَّةٌ لِلْبَدَنِ فَحَلَالٌ وَ كُلُّ مُضَرٍّ يَذْهَبُ

بِالْقُوَّةِ أَوْ قَاتِلَ فَحَرَام.» (همان)

در علوم پزشکی امروزی نیز برای تامین سلامتی فرزندان در شکم مادر تاکیدات فراوان بر تغذیه سالم و حفظ آرامش و آسایش مادر شده است. در طب مدرن اصول تغذیه در بارداری بر رعایت اصل تنوع و تعادل رژیم غذایی و استفاده از چهار منبع اصلی غذایی شامل گروه شیر و لبنیات، گوشت و حبوبات و تخم مرغ، میوه و سبزیجات و نان و غلات تاکید دارد. مصرف کافی این مواد فراهم کننده آهن و کلسیم، پروتئین، ویتامین ها و مینرال ها و انرژی برای مادر و جنین می باشد.

الف- تأثیر غذای پدر در فرزند

امام رضا علیه السلام در مورد تاثیر غذای والدین بر جنین می فرمایند: «أَكْلُ الرِّمَانِ يَزِيدُ فِي مَاءِ الرَّجُلِ وَيُحَسِّنُ الْوَلَدَ؛ خوردن انار شیرین، منی مرد را افزایش می دهد و فرزند را زیبا می گرداند» (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۵، ص ۱۵۵)

ب- تأثیر غذای زن باردار در جنین

امام رضا علیه السلام می فرمایند: «مَنْ أَرَادَ أَنْ يَكُونَ صَالِحًا خَفِيفَ اللَّحْمِ فَلْيَقْلِلْ عَشَاءَهُ بِاللَّيْلِ، به زنان باردارتان کُنْدَر نه بدهید که اگر در شکم او پسر باشد، هوشمند، دانا و دلیر خارج می شود و اگر دختر باشد، خوش رو و خوش خو می گردد و سَرین او بزرگ می شود و مورد علاقه شوهرش قرار می گیرد» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۶، ص ۲۳) در فرمایشی دیگر، چنین می فرمایند: «بنگر چه چیزی با تو و معده تو سازگار است، و بدنت از آن نیرو می گیرد و آن را گوارا می داند؛ چنین غذایی را برای خود بگیر و آن را خوراک خود بدان.» (علی بن موسی الرضا علیه السلام، ۱۴۰۲، ص ۱۴)

ج- اندازه خوردن

امام رضا علیه السلام می فرمایند: «هر که بیش از اندازه غذا بخورد، آن غذا گوارایش نمی شود و هر که به اندازه خورد، نه کم و نه زیاد، آن غذا برایش سودمند می باشد؛ آب نیز چنین است. پس، راهش این است که به اندازه کفایت از غذا بخوری و در حالی که هنوز اندکی اشتها داری دست از خوردن بکشی که این کار معده و بدنت را سالم تر، ذهنت را بارورتر و جسمت را چابک تر می سازد» (همان، ص ۲۱) ایشان همچنین می فرمایند: «هر که می خواهد تندرست و دارای بدنی لاغر و چابک باشد، از شام شبش کم کند» (همان، ص ۳۹)

د- مراقبت دوره بارداری

در احادیث و کتب روایی مانند صحیفه الرضا علیه السلام، الکافی، علل الشرایع، تحف العقول، طب النبی(ص)، مکارم الاخلاق و مستدرک الوسائل به آثار تغذیه مادر باردار اشاره شده است. تغذیه مادر باردار از غذاهای حلال یا حرام، یکی از مهمترین عوامل در تعیین سعادت یا بدبختی و شقاوت فرزند اوست. پیغمبر رحمت صلی الله علیه وآله بارها بر دوری کردن زنان باردار از خوردن غذای حرام و شبهه ناک تأکید کرده و خطاب به پدران فرموده اند: «أَدَّبُوا أَوْلَادَكُمْ فِي بُطُونِ أُمَّهَاتِهِمْ قِيلَ: وَ كَيْفَ ذَلِكَ يَا رَسُولَ اللَّهِ فَقَالَ بِإِطْعَامِهِمُ الْحَلَالَ؛ فرزندان خود را در رحم مادرانشان تربیت کنید. سؤال شد: این کار چگونه ممکن است؟ فرمودند: با خوراندن غذای حلال به مادر» (قمی نژاد، ۱۳۸۰، ص ۱۳۲)

۱۱-۴. حق شیردهی و شیر خوردن

ابن سینا در کتاب قانون می نویسد: شیر مادر برای نوزاد از هر شیر دیگری بهتر است زیرا بیشتر از هر غذای دیگری، به گوهر غذایی نوزاد که در زندگی جنینی به او می رسد شباهت دارد حتی به تجربه، ثابت شده است که در دهان گرفتن نوک پستان، در دفع آزار شیرخواران، بسیار سودمند است. سریع ترین مرحله رشد بعد از تولد، دوران شیرخواری است. نیازهای غذایی کودکان در سنین مختلف متفاوت است لذا نوع غذاهایی که تامین کننده این نیازها هستند باید هماهنگ با رشد و تکامل طبیعی جسمانی و گروه سنی آنها باشد. مهم ترین نشانه سلامت، رشد و تکامل مطلوب کودک است و چون ترکیب شیر مادر کاملاً منطبق با نیازهای شیرخوار است و بدین لحاظ مناسب ترین رشد را در کودک تامین می کند.

توجه به این مهم در آموزه های دینی در ۱۴۰۰ سال قبل وجود داشته و در منابع اسلامی و قرآن کریم، حق شیردادن و شیرخوردن، مدت توصیه شده شیردهی، هم آغوشی مادر و کودک، حق تغذیه کودک با آغوز، تغذیه انحصاری کودک با شیر مادر، آداب شیردادن در اسلام و تغذیه نوزاد از هر دو پستان، اهمیت تغییرات تدریجی ترکیب شیر مادر و اجر شیردهی از دیدگاه اسلام موجب افزایش آگاهی مادران و حفظ سلامت کودکان می شود.

قرآن کریم در آیات متعددی به تغذیه با شیر مادر اشاره کرده است که آیه ۲۳۳ سوره بقره مهم ترین آیه درباره شیر مادر است: «وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُنَمَّ الرِّضَاعَةَ وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ؛ مادران، فرزندان خود را دو سال تمام، شیر می دهند. این برای کسی است که بخواهد دوران شیرخوارگی را تکمیل کند. و بر آن کس که فرزند برای او متولد شده (پدر)، لازم است خوراک و پوشاک مادر را به طور شایسته در مدت شیر دادن بپردازد؛ حتی اگر طلاق گرفته باشد.» (Mokhtarian T, ۲۰۱۷)

همچنین در اهمیت تغذیه با شیر مادر، آیات ۱۵ سوره احقاف، ۱۴ سوره لقمان، ۲۳ سوره نساء، ۶ سوره طلاق، ۲ سوره حج و آیات ۱ و ۲ سوره قصص نکاتی درباره شیردهی بیان فرموده است. پیشوایان دین بر واجب بودن تغذیه نوزاد با آغوز و شیردهی نوزاد با شیر مادر تأکید می کنند و مسلماً آگاهی خانم ها از این تعالیم و توصیه ها چون مبتنی بر موازین دینی و اعتقادی افراد می باشد، باعث افزایش سلامت فرزندان شان می گردد. همچنین مادر از احساس رضایت معنوی ناشی از شیردادن و دیگر برکات آن بهره مند می شود. از آثار فیزیولوژیک شیردادن به کودک مواردی است همچون ترشح اکسی توسین که از بخش خلفی غده هیپوفیز در اثر مکیده شدن پستان توسط شیرخوار ترشح می شود و این هورمون در برگشت رحم مادر به وضعیت قبل از بارداری کمک می کند. (Zahed Pasha, ۲۰۱۳ و Ahmari Tehran H, ۲۰۰۷)

اطلاعات علمی نشان می دهد که تغییر ترکیبات شیر مادر از هنگام تولد تا پایان دوره شیردهی با نیازهای ویژه غذایی و سیستم ایمنی کودک تناسب دارد. به همین دلیل پیامبر اکرم (ص) می فرمایند: «برای کودک هیچ غذایی بهتر از شیر مادرش نیست.» (Bistoni M, ۲۰۰۸)

در همین زمینه امام رضا علیه السلام از رسول خدا نقل کرده اند که فرمود: «وَبِإِسْنَادِهِ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ لَا تَسْتَرْضِعُوا الْحَمَقَاءَ وَلَا الْعُمَشَاءَ فَإِنَّ اللَّبَنَ يُعْدِي؛

بچه هایتان را به زن احمق و زنی که کم بیناست و از چشمش مدام اشک می آید ندهید که او را شیر بدهد، زیرا شیر تاثیر دارد (و ممکن است کودک کودن یا کم بینا شود). (علی بن موسی علیه السلام، ۴۰۶ ق، ص ۵۰)

کودک در دوران شیرخوارگی، دارای دو حقّ اساسی است. تغذیه مناسب و تربیت درست بر پایه رهنمودهای پیشوایان اسلام. نتایج مفید استفاده از شیر مادر علاوه بر قرآن در احادیث شریفه نیز به اشکال مختلف بحث شده است. به طور کلی، در این احادیث و روایات، شیر مادر نمونه ای آشکار از لطف و عنایت پروردگار نسبت به انسان یاد شده است. در حقوق اسلامی بر همین پایه، حق حضانت کودک را در دوران شیرخواری به مادر می دهند و نیز باز بر همین پایه اجرای برخی از احکام به زمان دیگر پس از دوره شیردهی منتقل می گردد. همچنین درباره موضوع هم آغوشی مادر و کودک از مضمون آیه ۲ سوره حج، هم آغوشی شیرخوار و مادر استنباط می شود.

امروزه بر بحث هم اتاقی مادر و کودک تأکید می شود تا کودک را پس از ولادت از مادر جدا نسازند و در همان اتاق نزدیک مادر قرار دهند. شکل تکامل یافته هم اتاقی هم آغوشی است. تماس هرچه نزدیکتر مادر و شیرخوار، لمس بدن، نگاه کردن و فکر کردن مادر به کودک در افزایش ترشح اکسی توسین و پرولاکتین و به تبع آن شیردهی مناسب تر به کودک نقش دارد. اشاره صریح قرآن مجید به عدد ۲ سال برای شیردهی یکی از بزرگترین اعجازهای قرآن مجید در ۱۴ قرن پیش می باشد زیرا تحقیقات انجام شده در دهه های اخیر، ثابت کرده است که بیشترین فواید شیردهی برای نوزاد، از شیردهی به مدت ۲ سال تمام حاصل می گردد. (Ehsani M و ۲۰۱۱, Porfarzi F)

۵. نتیجه گیری

با نهایت تأسف باید اعتراف کنیم در روزگاری زندگی می کنیم که بشریت گرفتار بمباران اطلاعات غلط است و نتیجه آن بی خبری از حق و حقیقت و غفلت است. این غفلت فطرت انسانی و الهی او را از یک سو به مسلخ و محاق برده و از سوی دیگر میان او و معارف آسمانی و قرآنی فاصله انداخته است.

بی تردید قرآن کریم، آخرین کتاب آسمانی که از جانب خدای سبحان نازل گشته هدفی جز هدایت انسان های طالب هدایت ندارد (هدی للمتقین). البته می دانیم که قرآن عزیز کلیات و اصول هدایت بشر به سوی سعادت دنیا و آخرت را تأمین کرده است ولی پیامبر خاتم صلی الله علیه و آله و ائمه اطهار علیهم السلام رسالت تبیین و تفصیل این کلیات را به دوش می کشند.

سبک زندگی اسلامی به ویژه فرمایشات و تأکیدات عالم آل محمد علیه السلام نیز

بر مبنای این دستورات و اصول ارائه می شود. در حقیقت تعالیم امام رضا علیه السلام در این حوزه، با دیگر مکاتب تمایز جدی دارد چون به صورت همزمان هم به مباحث قبل از تولد، دوره حیات و نیز مراحل زندگی پس از این حیات مادی بشر توجه دارد. یعنی نسخه ای است برای قبل از شکل گیری و حیات جنینی، حیات دنیوی و حیات برزخی و اخروی. بهره برداری از این فرمایشات در دوران بارداری نقش مهمی در کیفیت زندگی پس از تولد دارد لذا توانمند سازی مادران برای آشنایی بیش از پیش آنها با آموزه های دین اسلام و تشویق در بکارگیری این اصول در دوران بارداری، گامی مهم در جهت ارتقای کیفیت زندگی پس از تولد می باشد.

قرآن کریم

۱. ابن بابویه، محمد بن علی، **علل الشرائع**، مکتبه الحیدریه، قم، ۱۴۲۵ قمری.
۲. ابن بابویه، محمد بن علی، **عیون أخبار الرضا علیه السلام**، نشر مسجد مقدس جمکران، قم، ۱۳۹۳ شمسی.
۳. ابن بابویه، محمد بن علی، **من لا یحضره الفقیه**، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم، ۱۴۱۳ قمری.
۴. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، **تحف العقول**، جامعه مدرسین، قم، ۱۳۶۳ قمری.
۵. حمیری، عبد الله بن جعفر، **قرب الإسناد**، مؤسسه آل البيت علیهم السلام، قم، ۱۴۱۳ قمری.
۶. شیخ حر عاملی، محمد بن حسن، **وسائل الشیعه**، مؤسسه آل البيت علیهم السلام، قم، ۱۴۰۹ قمری.
۷. طبرسی، حسن بن فضل، **مکارم الأخلاق**، الشریف الرضی، قم، ۱۴۱۲ قمری.
۸. علی بن موسی الرضا علیه السلام، **الفقه المنسوب إلى الإمام الرضا علیه السلام**، مؤسسه آل البيت علیهم السلام لإحياء التراث، قم، ۱۴۰۶ قمری.
۹. علی بن موسی الرضا علیه السلام، **طب الإمام الرضا علیه السلام (الرسالة الذهبية)**، دار الخيام، قم، ۱۴۰۲ قمری.
۱۰. علی بن موسی علیه السلام، **صحیفه الإمام الرضا علیه السلام**، مشهد، کنگره جهانی حضرت رضا علیه السلام، ۱۴۰۶ ق.
۱۱. قربانی، مهدی، **هزار و یک حدیث رضوی جامع الاحادیث امام رضا علیه السلام**، مشتمل بر: **احادیث امام هشتم علیه السلام**، مشهد، قاف مشهد الرضا علیه السلام، ۱۳۸۸ ش.
۱۲. قمی نژاد، مهدی و پورجوادی، نصرالله، **جنگ مهدوی: تاریخ کتابت از ۷۵۳ قمری به بعد**، مرکز نشر دانشگاهی، تهران، ۱۳۸۰ قمری.
۱۳. کلینی، محمد بن یعقوب، **کافی**، دار الکتب الاسلامیه، تهران، ۱۴۰۷ قمری.
۱۴. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، **بحار الأنوار**، دار إحياء التراث العربی، بیروت، ۱۴۰۳ قمری.

پایگاه ها و نرم افزار ها:

نرم افزار جامع الاحادیث (نسخه ۳)، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی نور
نرم افزار کتابخانه تخصصی امام رضا علیه السلام (نسخه ۲)، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم
اسلامی نور

۱. Organization WH. Maternal mortality: evidence brief. World Health Organization, ۲۰۱۹
۲. Cunningham G. Williams Obstetrics. ۲۶th Edition. ۲۰۲۲
۳. Sohanian F. [Legal protection of fetus (Persian)]. Peyke Noor J. ۱۹-۱۰۹: (۴) ۵; ۲۰۰۸
۴. Asadi M, Nuzari Firdusiyih M, Omidifard A. [Fetal civil rights in the family system (Persian)] Jurisprudential Leg Stud Woman Fam. ۳۹۵-۱۱۳: (۴) ۲; ۲۰۲۰
۵. Ghadiri M, Chenijani Nikkar T. Premarital Health Certification in International Human Rights Instruments, with an Emphasis on Children's Rights. Journal of Family Research. ۳۳-۱۱۳: (۱) ۱۴; ۲۰۱۸.
۶. Nosratabadi M. The Role of Islam in the Health of Pregnant Women. Journal of Pizhūhish Dar Dīn Va Salāmat. -۱۴۰: (۳) ۷; ۲۰۲۱ ۱۵۶
۷. Seyyed Ali Hosseinizadeh. The educational history of the Prophet and Ahl al-Bayt, Volume ۱, Hozeh College and University, spring ۲۰۱۶
۸. Abbasi M, Sha'ban M. What and How Is the Right to Children's Health in Iranian Society. Iran Journal Medical Law. : (۵۴) ۱۴; ۲۰۲۰ ۵۴-۲۳۷.
۹. Majlisi MB. Bahar al-Anvar. Beirut: Publisher of the Revival of Arab Heritage; ۱۹۸۳. Vol ۲۹۱. ۵۹.

۱۰. Mottaqi AS. Kunz al-Amal fi Sunan al-Aqwal va al-A'fal. Beirut: Al-Risalah Publication; ۱۹۹۱. Vol ۱۶۷/۴۳۶.
۱۱. Khayatan M, Nasiri Pour A. The Effective Factor on Recever Accsse to Health Care Service in UrbanHealth Care Centers. Payavard. ۳)۴ ; ۲۰۱۱ and ۲۷-۱۸ : (۴.
۱۲. Tahereh Fathi Najafi ۱. Comparative Study of the Fetal Rights in National and International Laws: A Narrative Review Paper. Journal of Preventive Medicine. ۳۰۱-۲۹۲: (۳)۹ ; ۲۰۲۲
۱۳. Riaz J, Cheema ZI, Idrees R. A comparative analysis of legal statusof fetus in Pakistan and the European union. Pak Soc Sci Rev. ۹۲-۴: ۱۸۸۰ ; ۲۰۲۰.
۱۴. Aziato L, Odai PN, Omenyo CN. Religious Beliefs and Practices in Pregnancy and Labour: an Inductive Qualitative Study among Post-Partum Women in hana. BMC Pregnancy and Childbirth. ; ۲۰۱۶ ۱۰-۱ : (۱)۱۶.
۱۵. Farajkhoda T, Latif-Nejad-Roodsari, Abbasi M. Reproductive Health from a Moral and LegalPerspective. Medical Ethics Journal. ۶۴-۳۹ : (۲۱)۶ ; ۲۰۱۲.
۱۶. Muḥammad Nuzarī Firdusīyih** ‘Abdullāh Omīdīfard. Fetal Civil Rights in the Family System: Jurisprudential and Legal Studies of Woman and Family March ۲۰۲۰, Vol. ۲, No. ۱۳۹-۱۱۳, ۴
۱۷. Abbasi M, Kalhornia Golkar M. [Dimensions of legal liability in malaproposcesarean in the light of the fundamental rights of the fetus(Persian)]. Child Rights. ۶۹-۱۵۵: (۲)۲ ; ۲۰۱۹.
۱۸. Pezeshki S, Hosseini SA, Nazemi Ashani MH. [Review of legal regulations related to the fetus based on the issues of his physical andmental health in the family center (Persian)]. Med Law J. ۲۹-۴۱۹: (۵۶)۱۵; ۲۰۲۱.

۱۹. Mousavi SMA, Amidian H, Nowruzi Y, Safari A. [Historical and legalreview of abortion in US and the role of women movements in decisionmaking (Persian)]. Sci Res Women Stud. -۹۶:(۲)۵ ;۲۰۱۱ ۱۲۳.
۲۰. Asadi M, Nuzari Firdusiyih M, Omidifard A. [Fetal civil rights in the family system (Persian)]. Jurisprudential Leg Stud Woman Fam.۳۹-۱۱۳:(۴)۲ ;۲۰۲۰.
۲۱. Gamble JA, Creedy DK. Women's request for a cesarean section:A critique of the literature. Birth. ۶۳-۲۵۶:(۴)۲۷ ;۲۰۰۰.
۲۲. Black M, Bhattacharya S. Cesarean section in China, Taiwan, and Hong Kong-a safe choice for women and clinicians? Plos Med. ۱۰)۱۵;۲۰۱۸):e۱۰۰۲۶۷۶.
۲۳. Jenabi E, Khazaei S, Bashirian S, Aghababaei S, Matinnia N. Reasons for elective cesarean section on maternal request: A systematic review.J Matern Fetal Neonatal Med. -۳۸۶۷:(۲۲)۳۳ ;۲۰۲۰ ۷۲.
۲۴. Molla W, Wudneh A, Tilahun R. Obstetric violence and associated factors among women during facility based childbirth at Gedeo zone, south Ethiopia. BMC Pregnancy Childbirth. ۵۶۵:(۱)۲۲ ;۲۰۲۲.
- ۲۵.Omidi M, Rezaeean SM, Sharifian E, Kalateh A, Moghadasi Z, JafarzadehM, et al. Assessment of Knowledge of midwives about rules and regulations and professional ethical codes in North Khorasan hospital in ۲۰۱۸. J North Khorasan Univ Med Sci. ۶-۳۱:(۲)۱۲ ;۲۰۲۰.
- ۲۶.Ahmadi Z. Positive Experiences of Childbirth: a Phenomenological Study. Researcher. ۴۱-۳۰ :(۱۲)۵ ;۲۰۱۳. [In Persian]
۲۷. Kadkhodaei F, Mansouri A, Hajar S, Abak F, Pour BK, Nehbandani S. A Comparative Study on the Effect of the Voice of the Holy Quran and rendeshine Music on the Anxiety of the Primiparous Women of

the Natural Provisional Candidate. Asian Journal of Pharmaceutical Research and Development. ۵-۳۱ : (۳)۷; ۲۰۱۹.

۲۸. Namazi Zadegan S, Ghayour-Mobarhan M HS, Shamsoddin Dayani M. Effects of Eating Frankincense, Dates and Quince During Pregnancy and Lactation on the Mood, Mental and Behavioral Health of Children According to the Quran, arrative and Medical Sciences. The Iranian Journal of Obstetrics, Gynecology and Infertility. ; ۲۰۱۸ ۱۰۵-۹۳ : (۱۱)۲۰. [In Persian]

۲۹. Ashraf U, Muhammad G, Hussain M, Bukhari S. A Medicinal Plant Rich in Phytonutrients for Pharmaceuticals. Front Pharmacol. ۲۰-۱ : (۱۶۳)۷ ; ۲۰۱۶.

۳۰. Yadegari Z, Amir Ali Akbari S, Sheikhan Z, Nasiri M, Akhlaghi F. The Effect of Consumption of the Date Fruit on the Amount and Duration of the Postpartum Bleeding. The Iranian Journal of Obstetrics, Gynecology and Infertility. ۷-۲۰ : (۱۸۱)۱۸ ; ۲۰۱۶. [In Persian]

۳۱. Holey Quran; Surah Maryam, Verse ۲۶-۲۳.

۳۲. Baliga MS, Baliga BRV, Kandathil SM, Bhat HP, Vayalil PK. A Review of the Chemistry and Pharmacology of the Date Fruits (Phoenix dactylifera L.). Food Research International. : (۷)۴۴ ; ۲۰۱۱ ۲۲-۱۸۱۲

۳۳. Mokhtarian T, Ghodrati F. The Effect of Religious Educations related to Pregnancy, Childbirth and Breastfeeding On the Religious Awareness of Pregnant Women. Figh of Medical Journal. ۳۶-۱۰۵ : (۲۹-۲۸)۸ ; ۲۰۱۷. [In Persian]

۳۴. Ahmari Tehran H, Seidi M, Abedini Z. Assessment of the

Knowledge and Attitude of the Pregnant Women who Referred To Iran University of Medical Sciences in ۲۰۰۵ Toward Islams Hygienic Instructions During Their Pregnancy and Breast Feeding Periods. Journal of Shahrekord University of Medical Sciences.: (۱) ۹ ; ۲۰۰۷ ۳۷-۲۹. [In Persian]

۳۷۳۵. Zahed Pasha Y, Zahed Pasha E, Baleghi M. Islam and Breastfeeding. JBUMS. ۱) ۱۵ ; ۲۰۱۳):

. Bistoni M. Nutrition from the Viewpoint of the Quran and Hadith. Tehran: Bayan Javan Publication; ۲۰۰۸. p. ۵۷.

۳۶. Porfarzi F, Fouladi N, Salehi M, Piridugahe H, Saberi SH. The Role of Breastfeeding in the Prevention of breast cancer. Conference on Healthy Human. Iran, Ardebil; ۲۰۱۱.

۳۷. Ehsani M. The religious education of Quran. Marefat.; ۳۴-۲۵.

۳۸. WHO. Global Stategy on Infant and Young Child Feeding. World Health Organization. ۲۰۰۷

بررسی ابعاد هنری و مفهومی شعر رضوی در عصر صفوی

مریم جعفرزاده^۱

«شعر رضوی در عصر صفوی» عنوان پژوهشی است که به بررسی سیمای امام رضا علیه السلام و مضامین گوناگون شعر رضوی در دیوان هشت تن از مهم ترین شاعران دوره صفوی از جمله اهلی شیرازی (ف. ۹۴۲ ه. ق)، نظیری (ف. ۱۰۲۱ ه. ق)، شیخ بهایی (ف. ۹۵۳ ه. ق)، محتشم کاشانی (ف. ۹۹۶ ه. ق)، شفایی اصفهانی (ف. ۱۰۳۸ ه. ق)، طالب آملی (ف. ۱۰۳۶ ه. ق)، حزین لاهیجی (ف. ۱۱۰۳ ه. ق) و صائب تبریزی (ف. ۱۰۱۶ ه. ق) می پردازد.

در این مقاله، پس از معرفی نمونه هایی از ستایش حضرت رضا علیه السلام در اشعار این شاعران، به برخی ویژگی های مضامین آنها پرداخته می شود. سیمای امام رضا علیه السلام، حرم مطهر، ملک خراسان، حاجات و خواسته ها از امام رضا علیه السلام، علم و دانش امام، بخشش و کرامت، محبت و مهربانی، عدالت و ظلم ستیزی، امامت و ولایت، القاب و اوصاف، خانواده، شفاعت، توسل و زیارت ایشان از جمله موضوعات فراوان و مورد توجه در اشعار شعرا و ادیبان این دوره تلقی می شود که به گونه ای بیانگر نگاه غالب در جامعه آن روزگار نیز می باشد.

کلیدواژه ها: دوره صفوی، شعر رضوی، شاعران عصر صفوی، امام رضا علیه السلام

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه کاشان، ایران

۱. بیان مسئله

از زمان پیامبر رحمت (ص) شاعرانی بوده‌اند که در ستایش حضرت رسول (ص) و خاندان پاک ایشان سروده‌هایی داشته و گاه مورد تشویق این خاندان نیز قرار گرفته‌اند. شاعران فارسی زبان نیز در دوره‌های مختلف ادب فارسی به این خاندان بزرگوار توجه بسیار داشته و به سبب و اهداف گوناگونی در شعر خویش از ایشان یاد کرده‌اند به نحوی که در بیشتر مثنوی‌های مهم و مطرح ادب فارسی بعد از ستایش پروردگار، نعت پیامبر (ص) به چشم می‌خورد؛ اما در خصوص مدح امام رضا علیه السلام باید گفت در شعر فارسی «قدیمی‌ترین عرض ارادت به پیشگاه ملائک آستان سلطان توس علیه السلام در دیوان حکیم سنایی غزنوی (۴۶۷-۵۲۹ ه.ق) دیده می‌شود.» (هادی، ۱۳۸۸، ص ۱۵۸) البته مدح ائمه در دوره‌های مختلف، بسته به سیاست حکومت‌ها متفاوت بوده است چنانکه سیاست مذهبی برخی پادشاهان در عصرهای گوناگون، توسعه علوم دینی را به دنبال داشته است.

سلسله صفوی اولین دولتی بود که مذهب شیعه را در ایران به رسمیت شناخت و در این راه مجاهدت سیاسی، نظامی، علمی و ادبی بسیار نمود. دکتر زرینکوب ایجاد دولت ملی، ترویج مذهب شیعه، تشویق صنایع داخلی، توسعه و تأمین طرق تجارت و ایجاد ابنیه و آثار خیر را حاصل فرمانروایی سلسله صفوی می‌داند. (زرین کوب، ۱۳۸۳، ص ۳۹۵) ظهور علما و فقها و حکمای نامی از افتخارات دوره صفوی به شمار می‌رود که بزرگانی همچون شیخ بهایی، میرداماد، عبدالرزاق لاهیجی، ملا محسن فیض کاشانی، محمد تقی مجلسی، محمد باقر مجلسی و... از علما و حکمای این دوره‌اند.

واضح است که این سیاست دینی در افکار و اندیشه‌های شاعران این عصر نیز تأثیر بسیار داشته است و به ویژه تشویق پادشاهان از مرثیه‌سرایی و مرثیه‌سرایان یا آنان که به ذکر مناقب آل علی علیه السلام مبادرت می‌کردند، بر درجه رواج این نوع شعر افزود؛ چنانکه در این عصر مرثیه‌سرایی و مدح ائمه اطهار علیهم السلام بسیار رواج یافت. شاعران به هر بهانه پلی بسته‌اند تا خود را به حضرت امام رئوف، امام رضا علیه السلام پیوند دهند. گاه در مدح ایشان قلم فرسایی کرده و گاه در طلب خویش به ایشان روی آورده‌اند و به هر گونه جریده خویش را به نام حضرت، زینت داده‌اند. از آنجا که می‌توان از شعر به عنوان آیینۀ اندیشه‌ها نام برد لذا با بررسی شعر شعرای عصر صفوی به اندیشه شعرای این عصر می‌توان پی برد. بر این اساس سؤال اصلی پژوهش این است که مهم‌ترین مضامین مورد استفاده شده شعرای عصر صفوی در اشعار رضوی کدام است؟

۲. پیشینه تحقیق

تاکنون پژوهش‌هایی درباره اشعار رضوی انجام شده است که به برخی از آنها اشاره می‌گردد:

«سیمای امام رضا علیه السلام در شعر پارسی از سنایی تا جامی» (۱۳۸۸) عنوان مقاله‌ای است که نویسنده در آن ابتدا نام شعرا را به ترتیب تاریخی ذکر کرده و سپس اشعار مدحی هر شاعر را می‌آورد. این پژوهش تنها گردآوری اشعار است و تحلیل و بررسی در مورد ابیات صورت نگرفته است و تنها به این نتیجه دست یافته است که از قرن سوم تا قرن نهم، سنایی، خاقانی، ذوالفقار شروانی، عارف تونی، نسیمی و جامی اشعاری در مدح امام رضا علیه السلام سروده‌اند.

پژوهش دیگری با نام «سیمای امام رضا علیه السلام در اشعار شعرای شیعی معاصر حضرت» انجام شده که در آن فلاح (۱۳۸۹) به بررسی درون مایه اشعار دعبل، ابونواس و ابراهیم بن عباس صولی پرداخته است. نویسنده در پایان نتیجه گرفته است که شاعران معاصر امام رضا علیه السلام در اثبات حقانیت ولایت و زمامداری امام نقش کارآمدی داشته‌اند که ابونواس بیشترین شعر را درباره حضرت سروده‌اند. همچنین در اشعار شعرا، سجایای اخلاقی امام چون سخاوتمندی، تواضع و مجد و عظمت امام، مصائب و مشکلات ائمه معصومین و غریبی امام رضا علیه السلام و... جلب توجه می‌کند.

«بررسی تطبیقی مدایح رضوی در شعر عربی و فارسی از ابتدا تا پایان قرن دهم» مقاله دیگری است که ولی محمدآبادی (۱۳۹۴) مدایح رضوی را بررسی کرده است و همچنین از نظر بلاغی نیز به صنایع ادبی پرکاربرد در اشعار اشاره می‌کند. نویسنده مقاله به این نتیجه رسیده است که شاعران فارسی‌گوی، چهار قرن پس از شاعران عربی‌گوی به مدح و ستایش امام رضا علیه السلام پرداخته‌اند. مضامین و مفاهیم رضوی در شعر عربی و فارسی به جز یک یا دو مورد اختلاف- مشترک‌اند. مهم‌ترین موضوعاتی که شاعران در مدایح رضوی بدان اشاره کرده‌اند شامل حق امام رضا علیه السلام و ولایت ایشان بر مسلمانان، ستایش فضیلت‌های اخلاقی امام، اصالت و نسبت امام به خاندان پیامبر (ص) و... است. همچنین در این مقاله برخی صنایع لفظی و معنوی پرکاربرد در اشعار رضوی در زبان فارسی و عربی از جمله اقتباس از آیات قرآن و احادیث، تشبیه، استعاره و... مورد اشاره قرار گرفته است.

آنچه پژوهش حاضر را از پژوهش‌های ذکر شده متمایز می‌سازد توجه نگارنده به شاعران دوره صفوی (قرن دهم تا دوازدهم) است که در مقالات مذکور به آن پرداخته نشده است.

در این پژوهش، ابتدا اشعار رضوی هشت تن از مهم ترین شاعران دوره صفوی شامل اهلی شیرازی (۹۴۲ه.ق)، نظیری (۱۰۲۱ه.ق)، شیخ بهایی (۹۵۳ه.ق)، محتشم کاشانی (۹۹۶ه.ق)، شفایی اصفهانی (۱۰۳۸ه.ق)، طالب آملی (۱۰۳۶ه.ق)، حزین لاهیجی (۱۰۱۳ه.ق) و صائب تبریزی (۱۰۱۶ه.ق) مطالعه گردید و سپس مضامین اشعار دسته‌بندی و به شیوه توصیفی-تحلیلی بررسی شد.

۳. تنوع قالب های شعر رضوی در عصر صفوی

شعر رضوی در عصر صفوی اگرچه قالب های شعری متفاوتی از جمله قصیده، ترکیبند، رباعی، غزل و مثنوی را تجربه کرده است لکن قالب شعری برتر، قصیده است که فضای مدح و وصف را فراهم می سازد لذا آنچه از شعر رضوی در غزل و مثنوی دیده شده است تنها در ابیاتی چند خلاصه می شود.

نکته قابل توجه در قصاید رضوی این است که شعرا به خوبی از ظرفیت پیش‌درآمد قصیده که به اصطلاح به آن «تشبیب» گفته می‌شود استفاده کرده اند. شاعران قصاید خود را یا با وصف طبیعت آغاز می کنند و از روزگار جفایب گله می کنند و یا به وصف یار می نشینند و از بی مهری او گله مندند. گاه قصیده با پرسشی از حریم و درگاه امام آغاز میشود و گاه با بیان مذمت شراب. «تشبیب»، قصیده حزین یادآور غزل عاشقانه است لکن همراه با شکوه و شکایت:

نگذاشت دست حادثه در باغ روزگار شاخی که آشیانه مرغ چمن شود

(حزین، ۱۳۵۰: ۱۶۴)

شاعر در ادامه، خستگی خویش را به کوی امام رضا علیه السلام می برد تا در وقت مردن و خاک شدن، خاک آستان آن حضرت گردد و بدین گونه به مدح امام گریز می‌زند که در اصطلاح ادبی به آن تخلص می‌گویند:

«حسن مخلص را آن بخش از قصیده که از نسیب و تشبیب به مدح یا مقصود دیگر انتقال یافته و به اصطلاح معروف گریز زده باشد، می‌نامند.» (همایی، بی تا: ۱۶۲ و ۱۶۳)

تخلص این قصیده اینگونه آغاز مدح می کند که:

خواهم تن شکسته سپارم به ارض طوس گردد چو خاک، خاک در بوالحسن شود
(حزین، ۱۳۵۰: ۱۶۴)

حزین لاهیجی در مدح دیگری از امام رضا علیه السلام، در تشبیب قصیده خویش، ضمن وصف طبیعت با نگاهی گله مند از سپهر، از او می خواهد که رسم جفایب را رها کند.

وی شکایت خویش را به نزد امام رضا علیه السلام می برد:

بگو آسمان را که با درد نوشان
به دل جور کمتر ستیزد و گر نه
شکایت به دیوان داور نماید
که خاک درش دیده انور نماید
شه دین و دنیا علی ابن موسی

(حزین، ۱۳۵۰: ۱۶۷)

شفایی اصفهانی ابتدا به وصف یار خویش می پردازد، سپس از بی مهری او گله می کند و شکوه خویش را به درگاه حضرت رضا علیه السلام می برد و این گونه در حسن مخلصی، مدح حضرت را آغاز می کند:

آنکه سفر دوست کرد ذوق و داعش مرا
راضی از او نیستم میروم و میبرم
نیم نظر هم نکرد بدرقه راه ما
شکوه بیدردیاش بر در شاه رضا

(شفایی، ۱۳۶۲: ۱۲)

دیگر قصیده مدحیه شفایی با وصف معشوق آغاز می شود و با یاد یار، قصیده به مدح امام رضا علیه السلام پیوند می خورد:

در خاطر من به یاد تو فرش است آفتاب
یعنی علی موسی جعفر که یافته است
چون در حریم خسرو دین پرور آینه
از خاکروب درگهش اسکندر آینه

(شفایی، ۱۳۶۲: ۱۴۳)

صائب با پرسش از حریم و بقعه آغاز کرده و در تخلص قصیده نام علی بن موسی الرضا علیه السلام را بیان می کند. وی در قصیده های دیگر به مذمت شراب می پردازد و از آن برحذر می دارد و قصیده خویش را چنین به نام امام رضا علیه السلام پیوند می دهد که: بگذر ز تاک بدگهر و آب او که هست
هر دانهایش خونی فرزند بوتراب

سلطان ابوالحسن علی موسی، آن که هست
گل میخ آستانه او ماه و آفتاب

(صائب، ۱۳۶۵: ۱۶ / ۳۵۵۰)

نظیری نیز در منقبت امام هشتم قصیده های دارد. وی با وصف طبیعت افسرده دی آغاز می کند و سخن را به آنجا می برد که صلاح عقل آن است که در چنین فصلی، لباس تقوی را از شراب بشویی. وی سپس بادهای دیگر را توصیف می کند؛ بادهای جان فزا و روح بخش که شراب طهور است، نه آن شرابی که انگور آن سبب شهادت امام رضا علیه السلام است. تخلص قصیده وی چنین است:

نه زان شراب که انگور او شهید کند
شه سریر امامت علی موسی را

(نظیری، ۱۳۷۹: ۳۳۸)

حزین، در قصیده‌های هر قول و عملی را به قضا نسبت می دهد؛ اگرچه عقیده دارد در کار قضا چون و چرایی هم نیست. در ادامه ابتدا «کلک» خویش را فیض بخش و رامشگر صومعه داران سما می داند و سپس رو به مدح امام رضا علیه السلام می آورد:

کلکم ز نوابخشی آن لعل سخن گوی رامشگری صومعه داران سما کرد
نی نی غلطم این اثر از وادی قدس است کز ساحت آن کعبه تمنای صفا کرد
سلطان خراسان که رواق حرمش را تقدیر به خشت زر خورشید بنا کرد
(حزین، ۱۳۵۰: ۱۶۷)

نظیری در منقبت امام رضا علیه السلام قصیده ای دارد. در ابتدای این قصیده به تعلیم، سخن میگوید و پند و اندرز می دهد که دنبال جاهل و نادانی نرو و با ملائکه همراه شو، به امید اینکه از نفس محرمی جانت پرورش یابد و سپس خود را سرزنش می کند که در سرزمین هند باشد و انجام کار پست را برای خردمند عیب می داند و سپس به منقبت امام رضا علیه السلام روی می آورد که:

پیشه شایسته چیست؟ دیده امید را بر در شاه رضا، تخم به نم کاشتن
(نظیری، ۱۳۷۹: ۴۰۹)

در قصیده‌های دیگر که به منقبت امام رضا علیه السلام روی آورده این گونه آغاز میکند که:

مرغ خوش الحان دلم غوغای رضوان خوش نکرد همنغمه با مرغی نشد گللهای
بستان خوش نکرد بهر عزیمت طالع صد ره به هر در قرعه زد
خوش نکرد غیر از حریم درگاه شاه خراسان

(نظیری، ۱۳۷۹: ۳۷۴)

۴. ابعاد و زوایای مضامین شعر رضوی

اهمیت شعر در نزد ائمه اطهار علیهم السلام و نیز تشویق های ایشان زمینه ساز گرایش شعرا به مداحی و مراثنی اهل بیت بوده است. در همین زمینه، امام رضا علیه السلام می فرماید:

«مَا قَالَ فِينَا مُؤْمِنٌ شِعْرًا يَمْدَحُنَا بِهِ إِلَّا بَنَى اللَّهُ تَعَالَى لَهُ مَدِينَةً فِي الْجَنَّةِ أَوْ سَعَ مِنَ الدُّنْيَا سَبْعَ مَرَّاتٍ يَزُورُهُ فِيهَا كُلَّ مَلَكٍ مُقَرَّبٍ وَ كُلُّ نَبِيٍّ مُرْسَلٍ؛
مؤمنی درباره ما مدیحه سرائی نکرده است مگر اینکه خداوند متعال در بهشت برای او

شهری هفت برابر دنیا بنا سازد و هر ملک مقرب و نبی مرسل او را در آن شهر زیارت کند» (صدوق، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۱۵). در حقیقت این نوع احادیث، بیانگر جایگاه هنر و ادبیات برای تبیین و نهادینه سازی علوم و معارف اهل بیت عصمت و طهارت علیهم السلام است.

با این حال شعر رضوی در ادبیات فارسی تا قرن ششم جایگاهی ندارد و با سنایی آغاز شده است. شهیدی در این باره معتقد است: «همچنان که می دانیم شعر فارسی نخست از شرق ایران برخاست، سپس سرودن آن در ایران مرکزی و شمال کشور رواج یافت. با توجه بدین نکته که از آمدن اسلام به ایران تا پایان دوره مغولان، مذهب رایج در نشأتگاه شعر فارسی، مذهب حنفی بوده است، نباید توقع داشت شاعران، شعر بسیاری در ستایش آل علی علیه السلام سروده باشند، به خصوص که آنچه باقی مانده، شعرهای مدحی شاعران درباری است که برای زنان سروده اند، نه از روی عقیده و ایمان لذا شعرهایی که زاده احساس و عاطفه پاک سرایندگان آن شعر است به تدریج از میان رفته است» (شهیدی، ۱۳۶۵، ص ۵۷۴) اما در دوره صفویه به سبب خدمتی که این حکومت در به رسمیت ساختن مذهب تشیع داشت، اقبال شعرا به مدح ائمه بسیار گشت. در ادامه مهمترین مضمون های شعر فارسی در عصر صفوی بررسی می گردد:

۱-۴. امام رضا علیه السلام، ویژگی ها، القاب و توصیفات

علی بن موسی علیه السلام، هشتمین امام شیعیان مشهور به امام رضا علیه السلام است. وی پس از پدر بزرگوارش به امامت رسید و در ۲۹ ماه صفر سال ۲۰۳ ه.ق به انگور زهر آلوده به دست مأمون الرشید عباسی به شهادت رسید و در زمین طوس در خراسان مدفون گردید. ایشان دارای کنیه «ابوالحسن» و مشهور به امام رضا علیه السلام هستند. از آن جهت حضرت به رضا شهرت دارد که خدا و رسول از ایشان راضی بوده اند. صائب نیز به این نام پروردگار اشاره کرده است:

همچو معنی در ضمیر لفظ پنهان گشته است
در رضای او رضای حضرت پروردگار

(صائب، ۱۳۶۵، ۶/ ۳۵۴۷)

نام اصلی امام علیه السلام همراه با نام پدرشان در شعر شاعران این دوره دیده میشود؛ «علی»، «علی بن موسی»، «علی موسی الرضا»، «علی موسی جعفر»:

کعبه اهل صفا روی علی موسی الرضاست
کعبه را هم روی دل سوی علی

(اهلی، ۱۳۴۴، ص ۵۲۱)

نقد حیدر علی بن موسی

در گه پادشاه ملک صفا

(طالب آملی، بی تا، ص ۱۶۱)

عناوین و ترکیباتی که با «شاه» همراه است: «شاه خراسان»، «شه دین و دنیا»، «شاه غریبان»، «شاه رضا»، «شه سریر امامت»، «شه اعجاز»، «پادشاه ملک صفا»، «شاه تخت ارتضا»:

شه سریر امامت علی موسی را

نه زان شراب که انگور او شهید کند

(نظیری نیشابوری، ۱۳۷۹، ص ۳۳۸)

که خاک درش دیده انور نماید

شه دین و دنیا علی بن موسی

(حزین لاهیجی، ۱۳۵۰: ۱۶۹)

خراسان چه باشد! به آن شاه کشور

الهی الهی به شاه خراسان

طواف رضا چون شد او را میسر:

شنیدم که میگفت زاری، غریبی

به حال غریب خود از لطف بنگر

من اینجا غریب و تو شاه غریبان

(شیخ بهایی، بی تا: ۱۲۴ و ۱۲۵)

گاه مظلومیت امام علیه السلام، با صفاتی چون «حاجی محروم از وطن» و «مسموم غربت» به تصویر کشیده شده است:

به جای نور بصر گشته چشم اعمی را

شهید خاک خراسان که گرد مرکب او

(نظیری، ۱۳۷۹: ۳۳۸)

حاجی محروم از وطن، مسموم غربت بوالحسن کایام بیامداد او شام غریبان خوش نکرد

(همان: ۳۷۴)

از دیگر اسامی امام رضا علیه السلام که در شعر شاعران این دوره دیده میشود و بیشتر برگرفته از زبان شعری شاعران است، عبارتند از: «جان جهان»، «جرم شوی صد جهان»، «ماه ممثل روان»، «مهر معدل جهان»، «معدن کرم»، «خسرو دین پرور»، «مفتاح باب رحمت»، «ابر فیاض» و...:

کز فیض خلق او همه عالم ختن شود

جان جهان، امام امم، معدن کرم

(حزین لاهیجی، ۱۳۵۰: ۱۶۴)

زهی امام که مفتاح باب مرحمت است محبت تو رضای ملک تعالی را
(نظیری، ۱۳۷۹: ۳۳۹)

۲-۴. علم و دانش امام

حضرت رضا علیه السلام وارث علم امامت بود یعنی وارث چشمه جوشانی که هیچگاه خشک نمیشود. چشم های که تشنگان دانش و معرفت و بصیرت را سیراب می ساخت و گمشدگان نادانی را هدایت می نمود. حضرت موسی بن جعفر علیه السلام فرزندش را عالم آل محمد (ص) می خوانند. از علی بن یقطین روایت شده است که گفت:

« قَالَ لِي مُوسَى بْنُ جَعْفَرٍ ابْتِدَاءً مِنْهُ هَذَا أَفْقُهُ وَلَدِي وَ أَشَارَ بِيَدِهِ إِلَى الرِّضَا عَلَيْهِ السَّلَامُ وَ قَدْ نَحَلْتُهُ كُنْيَتِي؛

حضرت موسی بن جعفر علیهما السلام بدون اینکه من از ایشان چیزی سؤال کنم به من فرمودند: او، فقیه ترین و عالم ترین فرزند من است - و با دست خود به حضرت رضا علیه السلام اشاره کردند - و کنیه خود را به او عطا کرده ام. » (صدوق، ۱۳۷۲: ج ۱ / ۴۱)

دانش را گر گماری در مسائل بر عقول عقل اول اعتراف اول به نادانی کند
(محتشم کاشانی، بی تا: ۳۰۸)

علم، عتیق دلت حلم، رهین گلت
واله طبع و فاء، زاده دست عطا
(شفایی، ۱۳۶۲: ۱۳)

آنچه تا روز جزا در پرده شب مخفی است پیش علم او بود، چون روز روشن آشکار

(صائب، ۱۳۶۵: ۳۵۴۶/۶)

از علم تو بر سفینه منبر چو نهاد یونان کشید سر ز خجالت به زیر آب
(همان: ۳۵۵۱/۶)

۳-۴. جود و بخشش امام

جود و بخشش امام فراگیر بود و حدی نداشت لذا هر کس از امام هر چه طلب میکرد، امام بیدریغ به او عطا میکردند. نقل است که حضرت، زمان ولیعهدیشان در خراسان، در روز عرفة تمام اموال خویش را میان نیازمندان تقسیم فرمودند و آنگاه که فضل بن سهل به ایشان گفت که این خسارت و زیان است، پاسخ فرمودند که این سود و غنیمت است. پس چیزی را که با آن مزد و کرامتی بتوان یافت، خسارت مپندار؛

«وَفَرَّقَ عَلَيْهِ السَّلامُ بِخُرَاسَانَ مَالَهُ كُلَّهُ فِي يَوْمٍ عَرَفَهُ فَقَالَ لَهُ الْفَضْلُ بْنُ سَهْلٍ إِنَّ هَذَا لَمَغْرَمٌ فَقَالَ بَلْ هُوَ الْمَغْنَمُ لَا تَعْدَنَّ مَغْرَمًا مَا ابْتِغَيْتَ بِهِ أَجْرًا وَكَرَمًا» (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹: ۳۶۱/۴)

جود و بخشش امام در زمان مماتشان نیز به طالبان فیض می رسد و به قول نظیری: «از فیض اعجاز و کرم باشد مماتش چون حیات»، امام ابر فیاضی است که ابر آسمان در برابر جود او شرمنده است. معدن کرم است که فیض بخشی او عالم را ختن می کند. کف بخشنده او خاک را زر می نماید و احسان و الطاف او شامل حال سلطان و گدا می گردد و هر تخم آرزویی را بر می دهد.

جودش از دستگیر فقر شود
چون کفش آستین برافشاند
خور کند اکتساب نور از ماه
(طالب آملی، بی تا: ۱۶۱)

تو گرانمایه ابر فیاضی
من کف خاک آرزوناکم
(همان)

گر نیست گهر بخشی آن دست سخاسنج
کز خواست فزون در کف امید گدا کرد
(همان)

تویی آنکه هنگام مسکین نوازی
کف کافیت خاک را زر نماید
(همان: ۱۶۹)

از رغبت احسان تو امید گلگل بشکفد
صبح این چنین ایام را پر ذوق و خندان
خوش نکرد

به هر گیاه که ابر سخات آب دهد
(نظیری، ۱۳۷۹: ۳۷۵)

هر که ز احسان تو جیب امل پر نکرد
دهد به قاعده بار درخت طوبی را
(همان: ۳۳۹)

بسط کف باذلت گر شود اکسیر ساز
ماند ز بیماریگی کیسه تهی چون خلا
(شفایی، ۱۳۶۲: ۱۳)

آن که گر اوراق فضلش را به روی هم نهند
فقر شود ممتنع، از شود کیمیا
(همان)

نیلی حصار

(صائب، ۱۳۶۵: ۳۵۴۶/۶)

جودش به شیر پرده دهد طعمهی سخا
عفوش کشد به روی خطا پردهی صواب

(همان: ۳۵۵۰/۶)

۴-۴. عدل و ظلم ستیزی امام

عدالت و ظلم ستیزی حضرت از دیگر صفات ایشان است که شاعران نیز به آن اشاره کرده اند.

عدلش از تکیه گاه عجز شود
حمله بر شیر آورد روباه
(طالب آملی، بی تا: ۱۶۱)

عدل حفیظت اگر رفع تعدی کند
کم نکند نیم مو از سر هستی فنا
(شفایی، ۱۳۶۲: ۱۴)

جز ریشه‌های ظلم را عدلت چو مرهم به نساخت
جز مبتلای درد را لطف چو درمان
خوش نکرد

(نظیری، ۱۳۷۹: ۳۷۵)

۴-۵. امامت، ولایت و پیشوایی

مقام امامت، منصبی الهی است و به تعیین و تصریح رسول خدا(ص) و معرفی امام حاصل می گردد. امام رضا علیه السلام در سال ۱۸۳ ه.ق در سن سی و پنج سالگی بر مسند الهی امامت تکیه زدند. در همین زمینه، «مخزومی» می گوید:

«بَعَثَ إِلَيْنَا أَبُو الْحَسَنِ مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ فَجِئْنَا ثُمَّ قَالَ أَتَدْرُونَ لِمَ دَعَوْتُكُمْ فَقُلْنَا لَا قَالَ أَشْهَدُوا أَنَّ ابْنِي هَذَا وَصِيَّيَ وَالْقَيِّمُ بِأَمْرِي وَ خَلِيفَتِي...»

امام موسی بن جعفر علیهما السلام ما را احضار فرمود و گفتند: آیا میدانید چرا شما را طلبیدم؟ خواستم تا گواه باشید که این پسر - اشاره به امام رضا علیه السلام - وصی و جانشین من است. (طبرسی، ۱۳۳۸: ۳۰۴)

در بیت زیر، نظیری به «امامت بعد از هفت امام» اشاره میکند:

امام ثامن ضامن که در شریعت حق
ز هفت مفتی صادق گرفته فتوی را
(نظیری، ۱۳۷۹: ۳۳۸)

یا محتشم می‌گوید:

آفتاب بیزوال آسمان داد و دین

نوربخش هفتمین اختر، امام هشتمین

(محتشم کاشانی، بی تا: ۳۰۵)

شاعران همچنین به «ثامن بودن» حضرت امام رضا علیه السلام اشاره کرده اند:

یارب یارب به رضا شه دین

آن ثامن من اهل یقین

(شیخ بهایی، بی تا: ۱۸۰)

در امامت هشتمین نوبت که مخصوص تو بود

عرشیان بر بام این نه گنبد

مینا زدند

(محتشم کاشانی، بی تا: ۳۰۹)

۶-۴. تولی و محبت ایشان

دوستی با اهل بیت علیهم السلام و دشمنی با دشمنان ایشان که از فروع دین نیز

محسوب می‌شود، در حقیقت اجر رسالت پیامبران است؛ چنانکه در قرآن آمده است:

«قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَىٰ» (شوری/۲۳) لذا بسیاری از شعرا محبت

اهل بیت را سبب سعادت خویش می‌دانند؛ چنانکه در ابیات شاعران، محبت امام رضا

علیه السلام سبب آمرزش گناهان و رسیدن به بهشت و جاودانگی است:

زهی امام که مفتاح باب مرحمت است

محبت تو رضای ملک تعالی را

چنانکه برگ بریزد ز تندباد خزان

محبت تو بریزد گناه کبری را

(نظیری، ۱۳۷۹: ۳۳۹)

به نزد مالک دوزخ روان کند رضوان

محبت نکند گر نشانه مجری را

(همان: ۳۳۹)

جای آن کافر که در میزان نهندش حب تو

دوزخی باشد که باشد همترازی

بهشت

(محتشم کاشانی، ۱۳۷۹: ۲۰۶)

هر کس که با ولای تو در زیر خاک رفت

آید به صبح حشر برون همچو آفتاب

(صائب، ۱۳۶۵: ۳۵۵۱/۶)

۷-۴. شفاعت و دستگیری ایشان

شفاعت امام رضا علیه السلام یکی از مضامین شعر رضوی است. امام رضا علیه السلام خود امید به این مسئله را در نزد شیعیان زنده نگه داشته است:

«مَا زَارَنِي أَحَدٌ مِنْ أَوْلِيَائِي عَارِفًا بِحَقِّي إِلَّا تَشَفَّعْتُ لَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ؛ مرا زیارت نکند احدی از شیعیانم، در حالی که عارف به حق من باشد جز آنکه او را در روز قیامت شفاعت خواهم کرد.» (صدوق، ۱۳۷۲: ج ۲/ ۶۳۷)

در ابیات زیر شاعران به مقام شفاعت امام اشاره کرده اند.

امام ثامن ضامن که روز بازپسین به گوش خوف رساند ندای بشری را

(نظیری نیشابوری، ۱۳۷۹: ۳۳۸)

تو گر به روز قیامت شفیع خلق شوی

عذاب نیست پرستندگان عزری را

(نظیری، ۱۳۷۹: ۳۳۹)

ای نسیم رحمت برعکش از روی بهشت

عاصیان از جذبه لطف روان سوی

بهشت

(نظیری، ۱۳۷۹: ۳۰۶)

طول ایام شفاعت کم نبود اما خدا

بیشتر کار گنهکاران در ایام تو ساخت

(محتشم کاشانی، بی تا: ۲۰۶)

در تسلی کاری ذات شفاعت خواه تو

مغفرت را بسته حق در کار بر درگاه تو

(همان: ۲۰۶)

روزی که دست او به شفاعت علم شود

خجالت کشد ز دامن پاک گنه، ثواب

(صائب، ۱۳۶۵: ۶/ ۳۵۵)

۸-۴. توسل و طلب حاجات

توسل به اهل بیت علیهم السلام ریشه در آیات قرآن دارد. بنابر برخی روایات شیعه مقصود از ریسمان الهی در آیه «وَأَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا» اهل بیت پیامبر علیهم السلام است. (طباطبایی، ۱۴۱۷: ج ۳/ ۳۷۸) لذا شعرا نیز ائمه علیهم السلام را وسیله حاجات خویش قرار داده اند و با توسل به آنها خواسته های دنیوی و اخروی خویش را طلب کرده اند. در ابیات زیر طلب حاجات از امام رضا علیه السلام از زبان شعرا مطرح است:

آمده ام جان به کف، دیده بر احسان تو تحفه من کن قبول، حاجت من

کن روا

(شفایی، ۱۳۶۲: ۱۴)

وگر امید «نظیری» بر تو عرضه کنم

پر از مراد کنی دامن تمنا را

(نظیری، ۱۳۷۹: ۳۴۰)

مراد دل به تو گفتم دگر تو می دانی

زبان من به دعا ختم کرد دعا را

(همان: ۳۴۱)

کنون که لب به شکایت گشوده‌ام خواهم

که نوشم از کف تو شربت تسلا را

(همان: ۳۴۰)

گاه «آرزوی زیارت امام رضا علیه السلام» و «امید دعوت شدن» به کوی وی را دارند:

یک بار هم آواره خود را به درت خوان

در حسرت کوی تو چها دید و چها کرد

(حزین لاهیجی، ۱۳۵۰: ۱۶۷)

یا شاه غریبان، مددی کن که توانم

یک سجده شکرانه به کوی تو ادا کرد

(همان: ۱۶۷)

دین پناها گرچه یک نوبت به نام بنده نیز

از طواف نوبت این دولت عظمی

زدند

چشم آن دارم که دولت باز رو در من کند

بار دیگر چشم امید مرا

روشن کند

(محتشم کاشانی، بی تا: ۳۰۹)

حزین لاهیجی زمین بوسی آستان امیرالمؤمنین علی علیه السلام را از حضرت رضا علیه

السلام طلب می کند:

زمین بوس درگاه حیدر نماید

همین از تو خواهد که یک بار دیگر

(حزین لاهیجی، ۱۳۵۰: ۱۶۹)

پیشتر درباره مقام شفاعت امام رضا علیه السلام سخن گفتیم؛ یکی از مواردی که شعرا

به آن توسل جسته‌اند طلب شفاعت از حضرت است که در شعر برخی شاعران دیده می

شود:

کارم آن گه راست کن شاها که از بار گناه

پشت طاقت خم کند شاهین میزان همه

(محتشم کاشانی، بی تا: ۳۰۷)

التماس این است کز من عفو اگر دامن کشد
لباس
وز پلاس عبرتم در حشر پوشاند

عذرگویان از دلش بیرون بری اکراه من
خار دامنگیر عصیان برکنی از راه من
در سایه همای شفاعت مرا بگیر
(محتشم کاشانی، بی تا: ۳۱۰)
(صائب، ۱۳۶۵: ۱/۶: ۳۵۵)

گاه نیز خواسته های شاعران در ارتباط با شعرشان است؛ محتشم پس از مدح قلم خویش
امیدوار است تا امام رضا علیه السلام ایشان را مورد تحسین خویش قرار دهند:
گوش بر غییم که در تحسین نوایی بشنوم
از غریو کوس رحمت هم صدایی
بشنوم

(محتشم کاشانی، بی تا: ۳۱۰)
طالب آملی از حضرت خواسته است تا به او فن سخندانی عطا کند:
می توانی به یک کرشمه لطف
طبع چون من سیه گلیمی را
آن چنان فیض بخش و نورانی
تربت سحرسج شروانی
که هم از رشگ او شود پرنور
(طالب آملی، بی تا: ۱۶۲)

نظیری نیز از حضرت طلب صله می کند:
چنان ثنای تو گوید که شوق جایزه اش
زبان دهد به ته خاک معن و یحیی را
(نظیری، ۱۳۷۹: ۳۴۰)

عافیت و پاکی روح از دیگر خواسته های شاعران است:
مگذار بیش از این ز سپهر ستم مدار
جان حزین خسته اسیر محن شود
(حزین لاهیجی، ۱۳۵۰: ۱۶۵)
آرزو اینکه از تراوش لطف
سازی از تیره خاطری پاکم
(طالب آملی، بی تا: ۱۶۲)

۹-۴. شهادت امام رضا علیه السلام

شهادت امام رضا علیه السلام به دلیل توطئه و نقشه مأمون هفتمین خلیفه از خلفای
عباسیان بود. وی به پایمردی طاهربن حسین ملقب به ذوالیمینین بر برادر خود، امین

پیروز شد و در مرو به خلافت رسید. مأمون که از توجه جامعه و مردم به حضرت رضا علیه السلام در هراس بود و از طرفی با نارضایتی بنی عباس در مورد واگذاری ولایتعهدی به امام علیه السلام روبه رو بود و حکومت خویش را از جهات بسیاری در خطر میدید، پنهانی درصدد نابودی امام برآمد و او را مسموم ساخت تا هم از ترس مقام و منزلت امام خلاصی یابد و هم بنی عباس را به سوی خود جلب کند.

نام مأمون تنها در شعر نظیری که در منقبت علی بن موسی الرضا علیه السلام سروده، آمده است.

مأمون جمال و جاه و جا بهر فریبش عرضه کرد محو شهودش بود دل این خوشمگردان خوش نکرد

(نظیری، ۱۳۷۹: ۳۷۵)

هرچند پیمان در میان آورد در کار جهان جز بیعت و پیوند حق در حفظ ایمان خوش نکرد

(همانجا)

مأمون پس از شهادت امام علیه السلام به بنی عباس نوشت: «شما انتقاد می کردید که چرا مقام ولایتعهدی را به علی بن موسی الرضا واگذاشته ام، آگاه باشید که او در گذشت، پس به اطاعت من درآیید.» (طبری، بی تا: ۱۰۳۰/۱۱)

در مورد شهادت امام رضا علیه السلام نیز برخی از شاعران ابیاتی سروده اند:

سلطان دین و شاه خراسان، علی که زهر خورد از رضا چو شهید و دل دشمنان گشاد
(اهلی شیرازی، ۱۳۴۴: ۴۵۲)

شهید خاک خراسان که گرد مرکب او به جای نور بصر گشته چشم اعمی را
(نظیری، ۱۳۷۹: ۳۳۸)

یا نظیری نیشابوری به انگور زهرآلودی که وسیله شهادت آن حضرت بود اشاره میکند:
انگور زهر کین به دهانش عدو نهاد عقد درش ز درج عقیق یمن فتاد
(همان: ۴۹۸)

نه زان شراب که انگور او شهید کند شه سریر امامت علی موسی را
(همان: ۳۳۸)

وی همچنین به حضور امام جواد علیه السلام بر سر بالین امام رضا علیه السلام اشاره دارد و می گوید:

حاضر شد از مدینه تقی وقت مردنش در دست و پای آن شه اعجاز

فن فتاد

برداشت سر ز خاک و لبش بر لبان نهاد

وانگه لعابی از دهنش در دهن فتاد

(همان: ۴۹۸)

صائب در ابیات زیر با حسن تعلیل از شهادت امام رضا علیه السلام یاد می کند:

زهر در انگور تا دادند او را دشمنان

ماند چشم تاک تا روز قیامت اشکبار

تاک را چون مار هر جا سبز شد سر میزنند

تا شد از انگور کام شکرینش زهربار

(صائب، ۱۳۶۵: ۳۵۴۷/۶)

بگذر ز تاک بدگهر و آب او که هست

هر دانهایش خونی فرزند بوتربار

(همان: ۳۵۵۰/۶)

تاک را افتاده تاب اندر رگ جان تا عنب

کرده تلخ از زهر، عنب شکر بار تو را

(محتشم کاشانی، بی تا: ۳۰۸)

بیخ تاک از خاک کندی قهر ربانی اگر

اندکی مانع ندیدی حلم بسیار تو را

(همان: ۳۰۸)

تا به تلبیس عنب بادامت اندر خواب شد

خواب در چشم محبان تا ابد نایاب شد

(همان: ۳۰۸)

۱۰-۴. خراسان و حرم مطهر امام رضا علیه السلام

امام رضا علیه السلام با اکراه خویش از مدینه به طوس آمد و با توطئه مأمون به شهادت رسید و در طوس دفن گردید. قبل از شهادت از مکان دفن خویش خبر داده است. حضرت در طوس به خانه «حمید بن قحطبه طائی» وارد شد و به بقعه ای که هارون الرشید در آن مدفون بود، در آمد و در یک سوی قبر هارون با دست خطی کشید و فرمود: «هذه تربتی، فیها ادفن و سيجعل الله هذا المكان مختلف شيعتی و اهل بیتی...» (به نقل از مجلسی، ۱۳۸۹: ج ۴۹/۱۲۵) از جمله مضامین رضوی که در شعر این دوره راه یافته است خراسان و اهمیت زیارت امام رضا علیه السلام و وصف آستان و بارگاه آن حضرت است که در ادامه می آید.

الف - خراسان

وجود مطهر امام رضا علیه السلام در زمین خراسان سبب توجه شعرا به خراسان و یادکرد آن در اشعار متعدد شده است. شاعران سفر امام به طوس را سبب رشک دیگر شهرها و وجود مبارک حضرت را در خراسان سبب حیات خراسان دانسته اند. با آنکه طوس از مقدمت پر ارغوان و لاله شد پای تو را از زحمت خار مغیلان خوش نکرد

(نظیری، ۱۳۷۹: ۳۷۶)

ملک خراسان ز تو تا شده نزهت طراز
عالم ارواح ازوست مضحکه روستا
(شفایی، ۱۳۶۲: ۱۳)
رشک آن گنج دفین کش خاک مشهد مدفن است از زمین تا آسمان است آسمان را بر زمین

(محتشم کاشانی، بی تا: ۳۰۶)

از تربت تو خاک خراسان حیات یافت
آری ز دل به سینه رسد فیض بیحساب
(صائب، ۱۳۶۵: ۳۵۵/۶)
از زهر رشک خاک نشابور سبز گشت
تا گشت ارض طوس ز جسم تو کامیاب
(همان: ۳۵۵/۶)
جدول بحر رسالت کز وجود فایضش
خاک پاک طوس شد از بحر رحمت
مایهدار

(همان: ۳۵۴۶/۶)

از تربت تو خاک خراسان حیات یافت
بیحساب
آری ز دل به سینه رسد فیض

(همان: ۳۵۵/۶)

از ناسپاسی گشتهام محروم از آن جنت بلی
رضوان خوش نکرد
از شوق طوف مشهدت بنشینم از سعی و سفر
کعبه قربان خوش نکرد
از باد طوسم تازه کن در آتش هندم مسوز
ملتان خوش نکرد
کز خاک وابل خاطرم تا آب
آدم اسیر هند شد چون خلد
باری به وادی جان دهم گر

(نظیری، ۱۳۷۹: ۳۷۷)

ب- زیارت امام رضا علیه السلام

در فضیلت و اهمیت زیارت حضرت امام رضا علیه السلام اخبار بسیاری وارد شده و ثواب بسیاری برای زائران نوشته اند از جمله این روایت:

«سَمِعْتُ مُوسَى بْنَ جَعْفَرٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ يَقُولُ مَنْ زَارَ قَبْرَ وَلَدِي عَلِيٍّ كَانَ لَهُ عِنْدَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ سَبْعُونَ حَجَّةً مَبْرُورَةً قُلْتُ سَبْعِينَ حَجَّةً مَبْرُورَةً قَالَ نَعَمْ سَبْعِينَ أَلْفَ حَجَّةٍ؛

از حضرت موسی بن جعفر علیه السلام روایت کرده اند که فرمود هر که زیارت کند قبر فرزندی علی را نزد خدای تعالی ثواب هفتاد حج و عمره مقبول خواهد داشت، راوی استبعاد کرد و از روی استعجاب پرسید: هفتاد حج مقبول؟ فرمود هفتاد هزار حج مقبول.» (عمادزاده اصفهانی، ۱۳۶۱: ۲۹۲/۲) همچنین رسول خدا فرموده است هر کس فرزندی علی را در خراسان زیارت کند، بهشت بر او واجب می گردد و آتش دوزخ بر او حرام می گردد؛

«قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ سَتُدْفَنُ مِنِّي بِأَرْضِ خُرَاسَانَ لَا يَزُورُهَا مُؤْمِنٌ إِلَّا أَوْجَبَ اللَّهُ لَهُ الْجَنَّةَ، وَحَرَّمَ جَسَدَهُ عَلَى النَّارِ.» (به نقل از مجلسی، ۱۳۸۹: ۳۳۳/۲۲)

شاعران نیز به فضیلت زیارت امام رضا علیه السلام اشاره کرده اند و طواف کوی حضرت را برابر با حج پیاده یا هفتاد حج دانسته اند.

یک طواف کوی او هفتاد حج آمد ولی
هر قدم یک کعبه در کوی علی
موسی الرضاست

(اهلی، ۱۳۴۴: ۵۲۱)

ای که بر نقد طوافت سکه هفتاد حج

از حدیث نقد رخشان سکه بطحا زدند

آنکه باشد یک طواف مرقدش هفتاد حج
شمار؟

(صائب، ۱۳۶۵: ۳۵۴۸/۶)

حج پیاده در قدمش روی مینهد

هر کس شود ز طوف حریم تو کامیاب

در اشعار زیر زائر امام رضا علیه السلام نیز صاحب مقام است:

در کالبد مرده دهد جان چو مسیحا

آن لب که زمین بوسی درگاه رضا کرد

(حزین لاهیجی، ۱۳۵۰: ۱۶۶)

هر که باشد در شمار زائران در گهش می تواند شد شفیع عالمی روز شمار
(صائب، ۱۳۶۵: ۳۵۴۸/۶)

همچنین رهایی از دوزخ، آسودگی از فشار قبر و بهره مند شدن از چشمه کوثر از دیگر
فواید زیارت امام رضا علیه السلام است که در شعر این دوره دیده می شود.

میکند با اسب چوب از آتش دوزخ گذر هر که را تابوت گردانند گرد این مزار
(همان: ۳۵۴۸/۶)

با اسب چوب از آتش دوزخ گذر کند تابوت هر که طوف کند گرد آن جناب
(همان: ۳۵۵۰/۶)

چشمه کوثر به استقبالش آید روز حشر هر که را زین آستان بر جبهه بنشیند
غبار

(همان: ۳۵۴۸/۶)

از فشار قبر تا روز جزا آسوده است هر که اینجا از هجوم زایران یابد فشار
(همان: ۳۵۴۸/۶)

آتش دوزخ نمیگردد به گردش روز حشر از سر اخلاص هر کس گشت گرد این مزار
(همان: ۳۵۴۸/۶)

ج- وصف آستان و بارگاه مطهر امام رضا علیه السلام

وصف رواق و بارگاه حضرت رضا علیه السلام از دیگر مضامینی است که شاعران به آن
توجه داشته‌اند که به نمونه‌ای از آنها اشاره می‌شود:

آستانش ز گرد کافوری توتیا بخش دیده های یقین

(طالب آملی، بی تا: ۱۶۰ و ۱۶۱)

با روضه او خلد برین را که ثنا گفت با خاک رهش مشک خطا را که بها کرد

سلطان خراسان که رواق حرمش را تقدیر به خشت زر خورشید بنا کرد

بود خشتی از بارگاه جلالش که در دیده‌ها عرش اکبر نماید

زهی قبه نوربخشی که پیشش کم از ذره خورشید خاور نماید

(حزین لاهیجی، ۱۳۵۰: ۱۶۶)

به هر قدم که نهی در حریم روضه او نهاده اند اقامت ریاض عقبی را

به ذوق تر ز کلیمانند نقشهای گلیم نموده جبهه هر خشت صد تجلی را

فروغ قبه خورشیدشکل مرقد او نموده بدر فروزنده چشم اعمی را

(نظیری، ۱۳۷۹: ۳۳۸)

اطلس گردون مگر خواست به این بارگاه
صبح برو خنده زد گفت که ای ساده دل
خیمه برابر زند از سر عجب و دغا
چتر حبایی کجا، قبه گردون کجا
(شفایی، ۱۳۶۲: ۱۴)

رواق جلال تو شأن بزرگی
به این کاخ فیروزه منظر نماید
(حزین لاهیجی، ۱۳۵۰: ۱۶۹)

۵. نتیجه گیری

سلسله صفوی اولین دولتی بود که مذهب شیعه را در ایران به رسمیت شناخت. تشویق پادشاهان از مرثیه سرایان یا کسانی که به ذکر مناقب آل علی علیه السلام مبادرت میکردند، سبب شد که در این عصر مرثیه سرایی و مدح ائمه اطهار علیهم السلام بسیار رواج یابد. اهلی شیرازی، نظیری، شیخ بهایی، محتشم کاشانی، شفایی اصفهانی، طالب آملی، حزین لاهیجی و صائب تبریزی از شاعرانی هستند که به مدح ائمه اطهار علیهم السلام و از جمله حضرت امام رضا علیه السلام روی آورده‌اند. نتایج حاصل از این پژوهش بیانگر این است که:

مضامین شعر رضوی در اشعار شاعران عصر صفوی تنوع و گستردگی فراوان دارد. این مضامین در چند محور اصلی از جمله وجود مقدس امام رضا علیه السلام و ویژگی‌های ایشان، امامت، تولی، شفاعت، توسل، شهادت، خراسان و حرم امام علیه السلام سروده شده است.

برجسته‌ترین ویژگی امام رضا علیه السلام در بیان القاب و توصیفات ایشان، دانش امام علیه السلام، جود امام علیه السلام و عدل امام علیه السلام مطرح گردیده است. قالب شعری برتر در مدح امام رضا علیه السلام قالب شعری قصیده است و شعرا با طرح شکوه از روزگار و یار و نیز مذمت ظلم و ستم دستگاه سلاطین عباسی و... به مدح امام رضا علیه السلام گریز زده‌اند.

منابع و مأخذ

قرآن کریم

۱. ابن شهر آشوب، محمد بن علی، *المناقب*، قم، علامه، ۱۳۷۹.
۲. اهلی شیرازی، *کلیات اشعار مولانا اهلی شیرازی*؛ به کوشش: حامد ربانی، بی جا، انتشارات کتابخانه سنایی، ۱۳۴۴.
۳. حزین لاهیجی، *دیوان حزین لاهیجی*، با تصحیح: بیژن ترقی، بی جا، انتشارات کتابفروشی خیام، ۱۳۵۰.
۴. زرین کوب، عبدالحسین، *از گذشته ادبی ایران*، چاپ دوم، تهران: انتشارات سخن، ۱۳۸۳.
۵. شفایی اصفهانی، *دیوان حکیم شفایی اصفهانی*، به کوشش: لطفعلی بنان، بی جا، ناشر: اداره کل ارشاد اسلامی آذربایجان شرقی، ۱۳۶۲.
۶. شهیدی، سید جعفر، *ستایش و سوگ امام رضا علیه السلام در شعر*، مشهد: برگرفته از مجموعه آثار دومین کنگره جهانی حضرت رضا علیه السلام، ۱۳۶۵.
۷. شیخ بهایی، *کلیات اشعار و آثار فارسی شیخ بهایی*، به کوشش سعید نفیسی، چاپ سوم، تهران: نشر چکامه، بی تا.
۸. صائب تبریزی، محمدعلی، *دیوان*، تصحیح محمد قهرمان، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۵.
۹. صدوق ابن بابویه قمی، محمد بن علی، *عیون اخبار الرضا علیه السلام*، تصحیح شیخ حسین الاعلمی، مکتبه الشیعه، ۱۴۰۴.
۹. ———، *ترجمه عیون اخبار الرضا علیه السلام*، به قلم محمدتقی اصفهانی نجفی، ترجمه علی اصغر غفاری و حمیدرضا مستفید، تهران: انتشارات علمیه اسلامی، ۱۳۷۲.
۱۰. طالب آملی، *کلیات اشعار ملک الشعرا طالب آملی*، به اهتمام: شهاب طاهری، بی جا، انتشارات کتابخانه سنایی، بی تا.
۱۱. طباطبایی، سید محمدحسین، *المیزان فی تفسیر القرآن*، چاپ پنجم، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین قم، ۱۴۱۷.
۱۲. طبرسی، فضل بن حسن، *اعلام الوری باعلام الهدی*؛ تهران: مکتبه العلمیه الاسلامیه، ۱۳۳۸.
۱۳. طبری، محمد بن جریر، *تفسیر الطبری جامع البیان عن تأویل آیه القرآن*، مصر: دارالمعارف، بی تا.

۱۴. عمادزاده اصفهانی، عماد الدین حسین، **زندگانی حضرت امام علی بن موسی الرضا علیه السلام**؛ بی جا، انتشارات گنجینه و نشر محمد، ۱۳۶۱.
۱۵. فلاح، ابراهیم، **سیمای امام رضا علیه السلام در اشعار شعرای شیعی معاصرش**، دانشنامه، دوره ۴، صص ۷۱-۸۲، ۱۳۹۰.
۱۶. مجلسی، محمد باقر، **بحار الانوار**، صحیح: محمد باقر بهبودی. تهران: المکتبه الاسلامیه، ۱۳۸۹.
۱۷. محتشم کاشانی، **دیوان محتشم کاشانی**، به کوشش: مهر علی گرگانی، بی جا، انتشارات کتابفروشی محمودی، بی تا.
۱۸. نظیری نیشابوری، **دیوان نظیری نیشابوری**، تصحیح: محمد رضا طاهری، تهران: انتشارات رهام، ۱۳۷۹.
۱۹. همایی، جلال الدین، **صناعات ادبی**، بی جا، مؤسسه مطبوعاتی علمی، بی تا.
۲۰. هادی، روح اله، **سیمای امام رضا علیه السلام در شعر پارسی از سنایی تا جامی**، بهار ادب، سال دوم، ش ۲، صص ۱۵۵-۱۷۰، ۱۳۸۸.
۲۱. یلمه ها، حمیدرضا و مهدیه ولی محمدآبادی، **بررسی تطبیقی مدایح رضوی در شعر عربی و فارسی از ابتدا تا پایان قرن دهم**، کاوش نامه ادبیات تطبیقی. ۵(۲۰)، صص ۱۰۳-۱۳۹۴، ۱۳۹۴.

پایگاه ها و نرم افزار ها

پایگاه اطلاع رسانی حوزه

نرم افزار جامع التفاسیر نور (نسخه ۴)، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی نور

نرم افزار جامع الاحادیث (نسخه ۳)، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی نور

نرم افزار کتابخانه تخصصی امام رضا علیه السلام (نسخه ۲)، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم

اسلامی نور

بررسی تأثیر تشیع بر فرهنگ و مدنیت خراسان بزرگ مبتنی بر جایگاه و نقش راهبردی امام رضا علیه السلام

میلاد دهقانی^۱

مرضیه فردوسی^۲

چکیده

مهم ترین ویژگی دوران امامت امام رضا علیه السلام حضور ایشان در مهد فرهنگ و تمدن سرزمین خراسان بزرگ بود. توسعه قلمرو خلافت اسلامی در دوران مأمون تا خراسان و کنار رود جیحون از آن جهت که نمود گسترش اسلام بود، مسرت بخش می نمود اما جهت نگرانی آن، مواجهه با فرهنگ و تمدن ادیان مختلف بود که جنبه تمدنی و علمی اسلام را به چالش می کشیدند. یکی از برداشت های تاریخی این است که مأمون خود بهرهای از علم برده بود با درک به موقع این چالش و پس از استیصال خود و اطرافیانش، متوسل به عالم آل محمد امام رضا علیه السلام شد لذا بر آمدن ایشان به دربار خلافت اصرار ورزید. امام علیه السلام هم از این فرصت حسن استفاده کرده و در مدت اقامت کوتاه در خراسان، گفتمان های متعددی با گروه های مختلف داشتند. در این پژوهش که به صورت توصیفی-تحلیلی تدوین شده نشان می دهد که موضع گیری و فعالیت حضرت در حوزه ی فرهنگ-تمدن خراسان، توانست راه رشد و شکوفایی دستاوردهای این تمدن را با صبغه ی اسلامی، هموار و تسریع کند.

در نتیجه بازخورد و برکات علمی حضور با برکت حضرت در سرزمین خراسان را می توان در تألیف و تدوین مهم ترین منابع حدیثی-علمی اسلام یعنی دو کتاب شیخ طوسی از کتب اربعه شیعه و صحیح بخاری، نسائی، ترمذی از صحاح سته اهل سنت، احیاء سنت رسول خدا و ائمه اطهار علیهم السلام، تبیین و تثبیت معارف اسلامی، نخبه پروری، روشنگری و بصیرت افزایی و در نهایت رونق شیعه و آشنایی تمام فرقه های اسلامی با امامت ایشان دانست.

کلیدواژه ها: امام رضا علیه السلام، خراسان بزرگ، مدنیت، گفتمان تمدنی.

۱. دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

۲. دانش آموخته کارشناسی ارشد فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه فردوسی

مشهد، مشهد، ایران

۱. بیان مسئله

یکی از نقاط عطف تاریخ ایران در جریان تبدیل شدن ایران به یک کشور شیعی بزرگ حضور امام رضا علیه السلام در خراسان است. حضور امام رضا علیه السلام در خراسان به عنوان یکی از مهم‌ترین رخدادهای تاریخ علویان و از جمله عوامل رشد و گسترش تشیع در ایران بوده است. ضرورت‌های دعوت امام علیه السلام و نیز مقوله واگذاری ولی عهدی به ایشان یکی از وقایع بدیع تاریخ خلافت عباسی و همچنین نقطه عطفی در تاریخ تشیع به حساب می‌آید، اگرچه که هجرت امام رضا علیه السلام به مرو چیزی جز اصرار و زور مأمون برای رسیدن به اهداف شیطانی‌اش نبود.

نکته‌های مهم و قابل توجه در برکات حضور امام علیه السلام در خراسان بیش از هر چیز به عملکرد ایشان بر می‌گردد. سیره و برخوردهای امام در ایام حضور در مرو نظرها را بسیار متوجه امام رضا علیه السلام نمود و این بیش از هر چیز بر ناخرسندی مأمون و درباریان‌ش می‌افزود. با توجه به هجرت امام رضا علیه السلام به خراسان بزرگ و پیامدهای حضور امام علیه السلام در آن شهر، می‌توان این هجرت را هدفمند و آگاهانه قلمداد نمود. همچنین مرقد ایشان به پایگاهی برای فرهنگ، تمدن و حضور گسترده‌ترین تبدیل شد و هجرت تاریخی امام رضا علیه السلام ولو با سیاست‌های شیطانی مأمون مبدأ فرهنگ و تمدن در خراسان بزرگ شد. مسئله و هدف این مقاله بررسی ابعاد بازخورد و برکات حضور امام رضا علیه السلام در خراسان بزرگ است یعنی اینکه حضور امام رضا علیه السلام در خراسان چه برکات و آثاری در پی داشته و چگونه باعث ترقی و پیشرفت اسلام شده است؟

در این مقاله ابتدا نگاهی گذرا به تعریف لغوی و اصطلاحی واژه تمدن و ویژگی‌ها و عوامل تمدن می‌شود سپس توضیح مختصری از مؤلفه و شاخص‌های تمدن در زمان حضور امام رضا علیه السلام و وضعیت تمدن در آن زمان داده می‌شود و در نهایت به بررسی نقش حضرت در تکامل و توسعه آن متغیرها و برکات در خراسان بزرگ پرداخته می‌شود. به این صورت که حضور امام رضا علیه السلام در خراسان باعث تلاقی اسلام و مدنیت و در نهایت پیشرفت زندگی بشری همراه با ارزش‌های والایی شده است که نمی‌توان آن را نادیده گرفت.

۲. تعریف و مفهوم شناسی تمدن

تمدن مصدر عربی از باب تفعل و اسم مصدر فارسی است. تمدن در لغت به معنای شهرنشین شدن، خوی شهری برگزیدن و با اخلاق مردم شهر آشنا شدن، همکاری مردم با یکدیگر در امور زندگانی و فراهم ساختن اسباب ترقی و آسایش خود است (عمید، ۱۳۷۶، ۱/ ۶۱۵). ابن منظور می‌گوید: «حاضر اقامت در شهر و روستا است، حضارت اقامت در حضر است و حاضره و حاضر، کوی یا قوم بزرگ است.» (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۱۹۷/۴)

واژه شناسان درباره معنای اصطلاحی تمدن یا مدنیت دیدگاه‌های گوناگونی دارند. ابن خلدون تمدن را موجود زنده‌ای می‌داند که متولد می‌شود، رشد می‌کند، تغذیه می‌کند و به دوره شکوفایی می‌رسد، کامل می‌گردد و پس از آن آهسته آهسته رو به کهولت و ضعف می‌رود و آن‌گاه می‌میرد (قانع، ۱۳۷۱: ۲۵). ویل دورانت می‌گوید: «تمدن نظامی اجتماعی است که در نتیجه وجود آن، خلاقیت فرهنگی امکان‌پذیر می‌شود و جریان پیدا می‌کند (دورانت، ۱۳۳۷: ۴/۱). تمدن بالاترین سطح گروه‌بندی فرهنگی مردم و گسترده‌ترین هویت فرهنگی است که می‌توان انسان‌ها را با آن طبقه‌بندی کرد. (هانتینگتون، ۱۳۷۵: ۳۷-۳۸) اگرچه درباره «تمدن» یا «مدنیت» تعاریف بسیاری ارائه شده اما باید متذکر شد که تمدن صورت مادی حیات انسان در عرصه خاک است (شفیعی سروستانی، ۱۳۸۷: ۳۸) در واقع می‌توان گفت تمدن خلاصه تمام پیشرفت‌های انسانی در زمینه‌های مختلف است.

۳. عوامل و ویژگی‌های تمدن

بشر از قدیم‌الایام تا به امروز آثار مختلفی به وجود آورده است. گاه تمدن‌های بزرگی خلق کرده که تا هزاران سال بر جای مانده است، تمدن‌هایی که در آن ویژگی‌هایی وجود دارد که باعث شکوه و عظمت آن‌ها شده است. ظهور تمدن هنگامی امکان‌پذیر است که هرج و مرج و ناامنی وجود نداشته باشد چرا که در صورت نبود این‌ها تمدن به وجود می‌آید. هر تمدنی عوامل و ویژگی‌های خاص خود را دارد اما می‌توان چند ویژگی را برای همه تمدن‌ها برشمرد که عبارت‌اند از: ۱- همه تمدن‌ها دارای مقررات و قوانینی هستند که معمولاً به صورت مجموعه‌ای مکتوب است. ۲- همه تمدن‌ها دارای نوعی دولت هستند.

۳- همه تمدن‌ها خط و الفبایی برای ثبت و ضبط وقایع دارند. ۴- در همه تمدن‌ها اشکال و انواعی از هنر و فعالیت‌های هنری پیدا می‌شود. ۵- همه تمدن‌ها دارای نوعی معتقدات دینی با سلسله مراتبی از روحانیون و نهادهای دینی استقرار یافته هستند. ۶- همه تمدن‌ها علوم را تکامل می‌بخشند. (قهی کرمی، ۱۳۸۶: ۱۰۹-۹۰)

همچنین در همه تمدن‌ها چهار رکن و عنصر اساسی وجود دارد که عبارت‌اند از:

۱- پیش‌بینی و احتیاط در امور اقتصادی: شکار، کشاورزی، صناعات، سازمان اقتصادی

۲- سازمان سیاسی: تمدن، دولت، قانون، خانواده

۳- سنن اخلاقی: ازدواج، اخلاق جنسی، اخلاق اجتماعی، دین

۴- کوشش در راه معرفت و بسط هنر: ادبیات، علم، هنر (جعفرآقایی، ۱۳۹۰: ۱۰۳)

ظهور تمدن و رشد و اضمحلال آن تحت تأثیر عوامل جغرافیایی، زمین‌شناختی، اقتصادی، نژادی و روانی قرار می‌گیرد. اهمیت عوامل اقتصادی در ظهور تمدن و رشد و انحطاط آن از سایر عوامل بیشتر است؛ چرا که ممکن است در ملتی، افراد باهوش، شجاع و نیرومند وجود داشته باشد اما نبود اقتصاد قوی و نداشتن خوراک و تغذیه مناسب سبب شود که آن‌ها وقت خود را به شکار و صید بگذرانند در نتیجه تمامی این قدرت و هوش و شجاعت به جای اینکه صرف تمدن و مدنیت شود، صرف شکار و صید می‌گردد.

انحطاط عقلی یا اخلاقی که در نتیجه زیستن در شهرهای پر از لهو و لعب است، ضعیف شدن نژاد و تمرکز مرگ‌آور ثروت‌ها که نتیجه آن جنگ طبقات خانمان‌سوز مایملک عمومی است، از عواملی هستند که ممکن است سبب فناء تمدن شوند. (دورانت، ۱۳۳۷: ۷-۸/۱)

۴. تمدن خراسان بزرگ در آن زمان

خراسان بزرگ از گذشته تا به امروز شاهد ظهور و افول دولت‌های بی‌شماری بوده و فراز و نشیب‌های زیادی به خود دیده است اما در برابر این حوادث، قوی و محکم بر پای ایستاده و تمدن عظیم و باشکوهی ساخته که آوازه آن به گوش تمام مردم جهان رسیده و بر زبان‌ها جاری است. در گذشته، ایران به هشت قسمت تقسیم شده بود که شکوفاترین و بزرگ‌ترین قلمرو آن ایران بوده است. خراسان بزرگ یکی از مراکز تمدن بشری در آن زمان بوده که در پیدایش و پیشرفت دانش و فرهنگ و عناصر تمدنی نقش بسزایی

داشته است و از لحاظ تاریخی و فرهنگی بسیار گسترده‌تر از خراسان ایران معاصر است، به گونه‌ای که قلمرو خراسان بزرگ در آن زمان شامل استان‌های خراسان ایران، بخشی از افغانستان، تاجیکستان، ازبکستان، ترکمنستان و قرقیزستان بوده است. (گیرشمن، ۱۳۷۲: ۷) لذا خراسان سرزمین پهناور و همواری بود که به‌خاطر موقعیت جغرافیایی ویژه‌ای که داشت از قدیم‌الایام مورد توجه بشر و بستر فعالیت‌های او بوده است.

همچنین به خاطر مسائل سیاسی، اقتصادی و مذهبی از اهمیت زیادی برخوردار بود، بالأخص شهرهای نیشابور، مرو، هرات و بلخ که از اهمیت خاصی برخوردار بودند. مرو مهم‌ترین شهر خراسان و مرکز خلافت عباسی بود که به واسطه نزدیکی به خوارزم و ماوراءالنهر از یک طرف و اتصال آن به سرخس و نیشابور از طرف دیگر از نظر نظامی و تجاری موقعیتی خاص داشته است. (دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۳/ ۲۰۷۱۲) حضور امام رضا علیه السلام در مدت اقامت دو ساله در این شهر منجر به علاقه‌مندی بسیاری از مردم این شهر به آن حضرت و آشنایی آنان با تشیع شد. مرو، شهر همواری بود که بسیار برای زراعت خوب بود و در آن دروازه‌ها، مساجد، کتابخانه‌های عظیم و رودهای زیادی وجود داشت. شهر مرو جدا از موقعیت سیاسی و اداری به لحاظ کشاورزی و تجاری نیز از اهمیت زیادی برخوردار بود. در مرو پرورش کرم ابریشم رونق زیادی داشت. همچنین رونق کشاورزی در این شهر سبب شده بود تا میوه‌ها و محصولات فراوان در این شهر حاصل شود. (اکبری، ۱۳۸۹: ۲۶ و ۲۷)

همچنین این سخن یعقوبی که می‌گوید: «سرخس سرزمین باشکوه و بزرگی است که در ریگزار قرار دارد.» (یاقوت حموی، بی‌تا: ۹۷/۱). شرایط اقلیمی خراسان ایجاب می‌کرد که راه‌های شرقی و غربی از ناحیه سرخس بگذرد زیرا مرکز خراسان شمالی را صحرای خشک فرا گرفته بود که بخش‌های آباد را در شرق و غرب آن از هم جدا می‌کرد. سرخس مدخل بخش غربی در حدفاصل بین مرو و نیشابور واقع بود. مرو هم از شمال شرقی سرخس برای مسافرینی که از شرق به غرب خراسان می‌رفتند، همین‌گونه جلوه می‌کرد. نیشابور شهری بزرگ و بسیار آباد و مساحتش یک فرسخ در یک فرسخ بود و دارای شهر، قهندز، حومه و مساجد بزرگ و دارالاماره بود. در نیشابور کاریز و قنات‌های زیادی وجود داشت که باعث رونق کشاورزی شده بود. (عرفان منش، ۱۳۸۲: ۱۲۵ و ۱۴۷)

موقعیت خاص هرات نیز به گونه‌ای بود که چهار دروازه آن به سوی شهرهای مهم

خراسان و عبور کاروان‌های تجاری قرار داشت. وجود این دروازه‌ها و رونق تجارت در آن سبب شده بود تا هرات به منزله قلب خراسان محل تقاطع راه‌ها و کاروان‌های تجارتي به حساب آید. (اکبری، ۱۳۸۹: ۳۶).

بلخ نیز یکی از کهن‌ترین بلاد تمدن‌های خراسان است و سرزمین حاصل‌خیزی است که روستاها و باغ‌های سرسبز بسیاری در آن وجود داشت. شرایط اقلیمی نامساعدی داشت اما موقعیت جغرافیایی و نظام آبرسان مصنوعی کمبود آن را جبران می‌کرد. بلخ سرزمینی بود که از لحاظ سیاسی، اقتصادی و فرهنگی و مذهبی از موقعیت و جایگاه بسیار بالایی برخوردار بود. (رحمانی، ۱۳۹۱: ۱۶) لذا خراسان از لحاظ علمی و فرهنگی در سطح بالایی بود ولی رونق علمی و فرهنگی نیشابور از سایر شهرهای خراسان بیشتر بود. کتابخانه عظیمی در آنجا دایر بود و شاعران زیادی به نیشابور سفر می‌کردند. در نقشه زیر، موقعیت خراسان در عصر امام رضا علیه السلام نمایش داده می‌شود.

۵. مؤلفه‌ها و شاخص‌های تمدن در عصر حضرت رضا علیه السلام و وضعیت تمدن در آن زمان

عصر امام رضا علیه السلام هم‌زمان با خلافت عباسیان بود. دوران کودکی امام علیه السلام مقارن با خلافت منصور عباسی بود. امام رضا علیه السلام به مدت ۲۰ سال پیشوایی و امامت امت اسلامی را به عهده داشت که این مدت را به سه دوره تقسیم کرده‌اند:

- ۱- مدت ۱۰ سال از امامت امام علیه السلام مقارن با خلافت هارون الرشید بود.
- ۲- ۵ سال بعد را در عصر امین به سر بردند.
- ۳- ۵ سال آخر نیز مصادف با خلافت مأمون بود که مهم‌ترین دوره تاریخ حیات آن بزرگوار به شمار می‌رود. (اکبری، ۱۳۹۵: ۵۰)

تمدن عصر عباسی همانند هر تمدن دیگری دارای شاخص‌ها و ویژگی‌هایی است که آن را از سایر تمدن‌ها جدا می‌کند. این مؤلفه‌ها و شاخص‌ها عبارت‌اند از:

الف- وضعیت جغرافیایی

وسعت قلمرو خلافت عباسی در زمان خلافت هارون و پسرش مأمون به اوج خود رسید و با فتوحات خود توانستند مناطق بسیاری را به زیر سلطه خود ببرند. کشور آن‌ها تا سر حد «چین» اتصال پیدا کرد و در آفریقا هم بربرها در برابر حملات اعراب تا «حبشه»

متواری شدند و از سمت مغرب دامنه حکومت عباسیان تا اقیانوس اطلس وسعت پیدا کرده بود. (سازندگی، ۱۳۹۴: ۳۷)

مساحت مناطق دولت عباسی بیش از مساحت قاره اروپا بود. (زیدان، ۱۹۹۷: ۱۰۸/۱) لذا سرزمین عباسی دارای مناطق جغرافیایی و آب و هوایی متنوعی بود، بخشی از این کشور پهناور در مناطق سرد، بخشی در مناطق گرم و بخشی در مناطق معتدل یا استوایی گرم قرار داشت. از سوی دیگر قله‌های مرتفع کوه‌ها، بیابان‌های گسترده و حاصل خیز دره نیل و سرزمین بین‌النهرین و دشت‌های ساحلی آفریقا و آسیا در حوزه فرمانروایی حکومت عباسیان قرار داشت. همچنین طولانی‌ترین و پر آب‌ترین رودهای جهان را در خود داشت که کشتی‌ها در این رودها حرکت می‌کردند. (مکی، ۱۳۸۳: ۳۹)

ب- وضعیت ادیان و طبقات

در جامعه عباسی عناصری چون عرب، ایرانی، ترک، رومی، سیاهان و... وجود داشت. ادیان و مذاهب مختلف نیز در آن دوران وجود داشت که این ادیان تشکیل‌دهنده قدرت‌های فشار و مناظرات اجتماعی بر محور ایمان و باورهای مذهبی بودند. در میان این ادیان، اسلام دین رسمی و محور اساسی حکومت عباسیان بود.

ج- وضعیت اقتصادی، صنعت، ارتباطات و عمران و شهرسازی

در عصر عباسی، جمعیت زیادی در روستاها زندگی می‌کردند. روستانشینان برای تأمین مخارج زندگی خود به کشاورزی و آبادانی زمین پرداختند. بدین ترتیب کشاورزی در آن دوران رونق زیادی یافت. هرچند روستاها سبب رونق کشاورزی شدند اما درخشش تمدن عباسی در شهرها بود.

د- وضعیت فرهنگ

فرهنگ به طور خلاصه یعنی کسب همه دانش‌ها، ادبیات و هنرها. منابع فرهنگ در عصر عباسی از اسلام، یونان، ایران و هند گرفته شده است. در این میان، اسلام مهم‌ترین منبع فرهنگ به‌شمار می‌رود اگر چه که فرهنگ یونانی، ایرانی و هندی نیز بر فرهنگ عباسی تأثیر به‌سزایی داشته‌اند. در عصر عباسی فرهنگ جایگاه ویژه‌ای داشت و از فضای مناسبی برخوردار بود. به این صورت که خلفای عباسی از علم و عالمان حمایت می‌کردند، آنان را گرامی می‌داشتند و جلسات و محافل علمی تشکیل می‌دادند و از عالمان درخواست می‌کردند که در این محافل شرکت کرده و با یکدیگر مناظره علمی کنند. عکس العمل

مردم نیز به فرهنگ مثبت بود و مردم نیز سعی می‌کردند که در این جلسات شرکت کنند و بهره ببرند. دستاوردهای علمی در عصر عباسی محدود به علوم محض نیست و شامل همه دانش‌ها مانند تاریخ، جغرافیا، نجوم، ستاره‌شناسی، ریاضیات، کیمیا و گیاه‌شناسی، پزشکی و داروسازی می‌شود. (ر.ک: تاریخ التمدن الاسلامی، ۱۹۹۷)

تمدن عصر عباسی به تنهایی یک جهان است. این تمدن، جهانی از رفتارهای تکامل‌بخش و متقابل سرزمین، انسان، زمین و حوادث است که همدیگر را تکمیل می‌کنند. غنای منابع و سرچشمه‌های طبیعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی تمدن عصر عباسی موجب تعدد پدیده‌های این تمدن در زمینه‌های مختلفی شده است، چون وضعیت سیاسی، نظام اداری، سطح معیشت، گونه‌های رفتار، الگوهای عمران، راه‌های ارتباطی شهرها و روستاها، شبکه راه‌های زمینی و دریایی که مناطق مختلف را به هم مرتبط می‌ساخت و سبب تسهیل بازرگانی و تجارت و تسریع تبادل و انتقال فرهنگ‌ها بود و به پایتخت امکان می‌داد تا بر مناطق دوردست کشور پهناور عباسی سیطره و حاکمیت داشته باشد. پیشرفت علوم ادبی در این دوره به‌خاطر توجه و عنایت مسلمانان به علوم قرآن و حدیث بوده است و این علوم سیر تحول و تکامل خود را پیمود، چنانکه در قرن پنجم و ششم هجری به اوج ترقی و تعالی خود رسید. مسلمانان با استناد به آیات قرآن ترغیب و تشویق شدند از علومی که در بلاد دیگر است آگاهی یابند و منابع علمی خود را قوی‌تر کنند. بدین سبب دست به ترجمه زدند و کتاب‌های یونانی را به زبان عربی ترجمه کردند. از اینجا بود که نهضت ترجمه آغاز شد (ولایتی، ۱۳۸۶، ص ۲۹). نهضت ترجمه پیامدهایی داشته است از جمله پیامدهای نهضت ترجمه، توسعه تمدن اسلامی از طریق رویارویی با تمدن‌های قدیم ایرانی، یونانی، هندی و مصری، روی آوردن از ایمان ساده و تقلیدی به ایمان علمی، رشد و گسترش علوم مختلف از قبیل کلام، طب، فلسفه و نجوم، حضور فعال دانشمندان اهل کتاب در بغداد و توجه خلفا به آن‌ها که سبب ترجمه آثار تمدن‌های قدیمی شد، افزایش مدارس و مکتب‌خانه‌ها در کنار مساجد و تأسیس کتابخانه و بیت الحکمه و ایجاد رصدخانه و انتشار کتاب و نسخه‌برداری است.

در عصر هارون الرشید نهضت عمران اوج گرفت، تمدن اسلامی به برتری رسید و علوم و ادبیات پیشرفت زیادی کرد. عصر هارون الرشید را بالاترین مرتبه شکوفایی سیاسی اسلامی و گسترده‌ترین پیشرفت‌ها در عمران، تمدن، ادبیات و علوم می‌دانند. (فروخ،

۱۳۷۶: ۳۶) لکن عصر مأمون درخشان‌ترین دوران علم و فرهنگ بود. مأمون در زمان خلافت خویش، علم و دانش را ترویج کرد و پایگاه دانشمندان را بالا برد و آن‌ها را به خود نزدیک ساخت و مجالس بحث و مناظره آزاد با آنان تشکیل داد و این به سبب شیفتگی و علاقه او به توسعه علوم و معارف بود. (فضل الله، ۱۳۸۵: ۹۶). مأمون خود در تشکیل محافل علمی و مناظرات دانشمندان با امام اصرار داشت ولی از فراخوانی امام به مناظرات سخت پشیمان شد و پیش‌بینی امام در مورد وی تحقق یافت. علت پشیمانی نیز روشن است. مأمون با اهدافی چون تحقیر امام و شخصیت علمی او، سرگرم ساختن جامعه به این‌گونه جلسات و تحت الشعاع قرار دادن امور سیاسی و... به این اقدام دست زد و چون خود را در رسیدن به آن اهداف ناکام یافت، نادم و پشیمان شد تا جایی که برخی همین رخدادها را زمینه ساز شهادت آن حضرت دانسته‌اند. (معینی، ۱۳۸۱: ۴۶) همچنین مأمون از گسترش تشیع و جنبش‌های علویان بیمناک شد، چرا که مهم‌ترین مشکل مأمون بعد از کشتن امین و قیام‌های مختلف، امام رضا علیه السلام و شیعیان او بود، به همین خاطر امام علیه السلام را با تهدید و اجبار از مدینه به مرو برد.

مرو مشهورترین شهر خراسان است و نیشابور هم که یکی از شهرهای خراسان است، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. (یاقوت حموی، بی‌تا: ۵/ ۱۱۲ و ۱۱۳) مأمون امام را مجبور به پذیرش ولی‌عهدی کرد لذا امام علیه السلام نیز بر خلاف میل باطنی‌اش آن را پذیرفت. در آن شرایط، این اقدام از نظر مأمون سنجیده‌ترین طرحی بود که می‌توانست حکومت او را از خطر سقوط حفظ و منافعش را تأمین و باعث جلب رضایت افکار عمومی شیعیان شود؛ در حقیقت سفر امام از مدینه به مرو از لحاظ جغرافیای طبیعی، اجتماعی، سیاسی و مذهبی کاملاً حساب‌شده و زیرکانه بود. هرچند این سفر با توطئه مأمون بود اما امام با قبول ولی‌عهدی دست به حرکتی می‌زنند که در تاریخ زندگی ائمه پس از پایان خلافت اهل بیت علیهم السلام در سال چهلیم هجری تا آن روز و تا آخر دوران خلافت بی‌نظیر بوده است و آن برملا کردن داعیه امامت شیعی در سطح عظیم اسلام و دریدن پرده غلیظ تقیه و رساندن پیام تشیع به گوش همه مسلمانان است. (خامنه‌ای، ۱۳۹۱: ۳۱۵) تمدن و مدنیت در عصر امام رضا علیه السلام در اوج و شکوفایی خود بود و در زمینه‌های فکری، ادبی، عمران و تشکیلات اداری و سیاسی درخشید. علت پیشرفت تمدن در عصر امام رضا علیه السلام بنا به دلایل بیشماری است. از جمله نیازمند بودن جامعه آن

روز به علمی چون پزشکی، حضور فعال نخبگان علم دوست ایرانی در دربار عباسیان، فتح سرزمین‌های مختلف توسط مسلمانان و نیاز به اخذ مالیات و گرداندن حکومت که نیازمند فراگیری علمی بود که به این کارها نظم بخشد.

۶. نقش حضرت رضا علیه السلام در تکامل و توسعه این مؤلفه‌ها و شاخص‌ها

سفر علی بن موسی الرضا علیه السلام به خراسان بزرگ و پذیرش ولی عهدی او هر چند بر خلاف میل باطنی‌اش بود اما در این سفر تاریخی وقایع و رویدادهایی اتفاق افتاد که در تاریخ اسلام سرنوشت‌ساز بوده است. در حقیقت مهم‌ترین بازتاب‌های هجرت امام رضا علیه السلام در خراسان اتفاق افتاد. از برکات وجودی حضور امام رضا در ایران که باعث تلاقی اسلام و مدنیت شد، می‌توان به رشد حوزه‌های علمی و گسترش تشیع، گفتمان‌های حضرت با ادیان مختلف، شاگردان تربیت شده، توسعه علوم کلامی، کتاب‌هایی که خود امام رضا و دیگر دانشمندان اهل سنت و شیعه نوشته‌اند، وجود قدمگاه‌ها، ایجاد حوزه علمیه مشهد، تشکیل ساختار آستان قدس رضوی، مرقد مطهر ایشان و مسجد گوهرشاد که امروزه مورد استقبال تمامی مسلمانان جهان واقع شده و برای زیارت از گوشه و کنار دنیا به این مکان مقدس می‌آیند، اشاره کرد که همه این‌ها در رشد و گسترش تشیع در ایران تأثیر به‌سزایی دارد.

۱-۶. رشد حوزه‌های علمیه و گسترش تشیع

از جمله مسئولیت‌های مهم امام رضا علیه السلام از یکسو ارشاد و هدایت مردم به سوی قرآن و سیره پیامبر و از سوی دیگر تعلیم و تربیت مردم و توجه دادن آنان به علم و دانش و مبارزه با جهالت و شبهات و سرانجام تربیت شاگردان و عالمان بوده است. امام رضا علیه السلام هم در مدینه و هم زمانی که به مرو هجرت فرمودند، همواره پاسخگوی عالمان بودند. ایشان می‌فرمایند:

«كُنْتُ أَجْلِسُ فِي الرُّوْضَةِ وَالْعُلَمَاءُ بِالْمَدِينَةِ مُتَوَافِرُونَ، فَإِذَا أَعْيَا الْوَاحِدُ مِنْهُمْ عَنْ مَسْأَلَةٍ أَشَارُوا إِلَيَّ بِأَجْمَعِهِمْ وَبَعَثُوا إِلَيَّ بِالْمَسَائِلِ فَأُجِيبُ عَنْهَا؛

من در روضه منوره نبی می‌نشستم در حالی که علمای بسیاری در مدینه حضور داشتند، هنگامی که یکی از آنان در پاسخ سوالی در مانده می‌شد افرادی را به نزد من می‌فرستاد

و من پاسخگوی آنان بودم.» (طبری، ۱۴۱۷: ۶۴/۲) امام رضا علیه السلام طی اقامت خود در مرو برای ترقی اندیشه و اعتقادات مردم تلاش بسیار نمود. ایشان با تشکیل محافل علمی، کلامی و حدیثی به دفاع از اصول اسلام و فرهنگ اهل بیت علیهم السلام پرداخته و به شبهات و ایرادات فرق مختلف پاسخ می فرمایند. (منصور زعیم، ۱۳۹۳: ۱۰۶)

۲-۶. گفتمان با مذاهب و مکاتب مختلف

علاقه‌مندی دستگاه خلافت عباسی به مناظرات و مباحث علمی موجب شد تا دانشمندان مذاهب گوناگون در محافل علمی شرکت کنند. یکی از وقایع مهم حضور «عالم آل محمد» امام رضا علیه السلام در خراسان مسئله مناظرات علمی آن حضرت با دانشمندان مذاهب گوناگون بود. در تاریخ اسلامی، عصر امام رضا علیه السلام را عصر طلایی نامیده‌اند و این نامگذاری به‌خاطر پیشرفت در عرصه عمران و کشاورزی و سلطه و سیطره دولت اسلامی بر بیشتر مناطق جهان بود. (قرشی، ۱۳۸۰: ۲/ ۱۸۱). حضرت رضا علیه السلام با مذاهب گوناگونی مناظره داشته است ولی ۷ مناظره از همه آن‌ها مهم‌تر است که در ذیل به صورت مختصر به آن پرداخته می‌شود:

۱- مناظره با جاثلیق (عالم بزرگ مسیحی)

۲- مناظره با رأس الجالوت (پیشوای بزرگ یهودیان)

۳- مناظره با هزبر اکبر (پیشوای بزرگ زردشتیان)

۴- مناظره با عمران صابی

۵- مناظره با سلیمان مروزی

۶- مناظره با علی بن محمد جهم

۷- مناظره با ارباب مذاهب مختلف در بصره

نکات مهمی که از مناظرات امام به دست می‌آید این است که مناظرات امام علی بن موسی الرضا علیه السلام یک مسأله تاریخی و متعلق به گذشته نیست، بلکه از نظر پاسداری از حریم اسلام و خط مکتبی، سرمشق پراهمیت بسیار جامعی برای امروز و هر زمان دیگر است. جالب این است که در آن روز وسایل ارتباط جمعی مثل امروز گسترده نبود ولی امام از جلسات مناظره دربار مأمون به عنوان یکی از مؤثرترین وسایل ارتباط جمعی آن روز بهره کافی گرفتند (مکارم شیرازی، ۱۳۸۸: ۹۵)

یکی دیگر از مظاهر شخصیت علمی امام رضا علیه السلام که شگفتی اطرافیان و شاهدان را همراه داشت، آشنایی کامل حضرت به زبان‌های مختلف بود. همچنین امام علاوه بر اینکه برای پرسش‌های مختلف عالمان ادیان و مکاتب، پاسخی درخور داشتند، بر مبنای اعتقادی شخص مخاطب سخن می‌گفتند و استدلال می‌کردند و این مظهر دیگری از توانمندی علمی امام بود. امام با اهل تورات به توراتشان، با رهروان انجیل بر مبنای انجیل و با حاملان زبور به زبور و... (معینی، ۱۳۸۱: ۴۱ و ۴۲)

از جمله مسائلی که امام رضا علیه السلام درباره آن مباحثی مطرح فرموده اند، تأکید بر واقعه غدیر، امامت و فضایل امیرمؤمنان علیه السلام است لذا از آن جهت فرصت مناسبی برای امام رضا علیه السلام در میان مردم فضای مناسبی به وجود آمد تا این مسائل مطرح شود. بنابراین حضرت در این زمینه مباحثی فراوان مطرح می‌کرد و به اثبات حقانیت خلافت علی علیه السلام در مقابل نظریه تقدم مفضول بر فاضل می‌پرداخت. چنان که نقل شده مأمون نیز این بحث را با علمای اهل سنت مطرح و آن‌ها را در این زمینه با اقامه ادله محکم ساکت و نظر آن‌ها را باطل کرد و برتری و امامت امیرمؤمنان علیه السلام را بر آنان ثابت کرد.

امام رضا علیه السلام در مقابل ناصبین، واقفیه، زیدیه و فرقه‌های منحرف از شیعه و فرقه‌های کلامی اهل سنت مثل اهل حدیث و معتزله اکثر روایاتی را که از پیامبر (ص) درباره دوستی، ولایت، امامت، برتری و وجوب اطاعت امیرمؤمنان علیه السلام بود، مطرح و تشریح می‌کردند و بیشتر این مباحث فرصت استثنایی در مرو به وجود آمد که حضرت علیه السلام توانست اصل امامت را مطرح و امامت خود و حجت بودن خود بر اهل زمان را به صراحت بیان کرد. چنان که در حدیث سلسله الذهب پس از بیان توحید مسأله امامت خویش را مطرح و خود را از شرایط ورود به حصن الهی دانست که مردم گمان می‌کردند پس از توحید، نبوت و بعد از آن خلافت راه درستی است که انتخاب کرده‌اند. امام این گمان را باطل کرد و امامت را شرط اصلی تحقق توحید و ماندگاری راه رسالت بیان کرد. از امام رضا علیه السلام در زمینه اثبات اساس امامت که از علی علیه السلام آغاز می‌شود ۷۳ روایت نقل شده که علاوه بر آن در مناظرات و پاسخ به سؤال‌ها این مسأله را مطرح و در هر فرصت این اصل را بیان می‌فرمود. امام علیه السلام در احادیث خود به ترتیب از امامت عامه و اصل امامت شروع و به امامت خاص و ویژگی‌های امیرمؤمنان و سایر از

خود می‌پرداخت و آشکارا خود را امام معرفی می‌کرد، در حالی که زمینه در دوره‌های قبل به این صراحت روشن نشده بود و لقب رضا به آن حضرت به این مناسبت از طرف پیامبر اکرم (ص) داده شده است، چون همه امت راضی شدند و ولایتش حتی مخالف بزرگی چون مأمون به فضلش اعتراف کرد.

۳-۶. شاگردان تربیت شده توسط امام رضا علیه السلام

امام رضا علیه السلام با توجه به محدودیت‌ها و مشکلاتی که در زمینه فعالیت‌های علمی و مذهبی داشتند از هر فرصتی برای آگاهی و تربیت رهروان خود استفاده می‌کردند. حضرت با حضور در مرو به شبهات و سوالات مردم پاسخ می‌داد. (ابن خلدون، بی تا: ۲/ ۳۸۳؛ طبری، بی تا: ۵۶۵/۱۳) شاگردان و راویان امام نقش عظیمی در ارائه فرهنگ تشیع علوی و نشر آن در کشورهای گوناگون، از جمله ایران داشته‌اند. با ورود امام رضا علیه السلام به ایران در قرن سوم هجری، علما و شیفتگان ولایت به فراگیری فرهنگ علوی از آن امام پرداختند و پس از آن، در نقاط گوناگون ماوراءالنهر و ایران پراکنده شدند و به نشر معارف علوی پرداختند.

حضور امام علیه السلام در خراسان، موجب سازندگی افراد در ابعاد گوناگون علمی، فرهنگی و هنری شد و دانشمندان بسیاری در این مکتب تربیت شدند. از شاگردان امام رضا علیه السلام می‌توان به ابراهیم بن اسحاق نهاوندی، ابراهیم بن ابی محمود الخراسانی، ابراهیم بن محمد موسی الخراسانی، ابراهیم بن عباس صولی، ابراهیم بن محمد الهمدانی، ابراهیم بن هاشم، ابن سکیت، احمد بن ابی عبدالله البرقی و... اشاره کرد. (رهنمایی، ۱۳۷۰: ۹۵/۷)

امام رضا علیه السلام در عرصه تربیت و پرورش شاگردان شایسته برای نشر معارف اسلامی گام‌های اساسی برداشته است و از رهگذر این جلساتی که تشکیل شد شاگردانی تربیت شدند که توانستند تشیع و اسلام ناب محمدی (ص) را به گوش جهانیان برسانند. البته نقش امام رضا علیه السلام در توسعه علم و شکوفایی معارف اسلامی صرفاً در تربیت شاگردان بزرگ در علوم مختلف نبود بلکه نقش عمده در زمینه توسعه علم، ایجاد فضای علمی مناسبی برای طرح نظریه‌ها و اندیشه‌های مخالف بود تا در سایه آزادی بیان، مطالبی طرح شود و سپس مورد نقد و بررسی منطقی و عقلانی قرار گیرد.

۴-۶. تألیفات و آثار منسوب به امام رضا علیه السلام

خراسان در دوران اولیه اسلامی به چهار قسمت تقسیم شد و آن‌ها عبارت بودند از: نیشابور، مرو، هرات و بلخ. این چهار شهر بزرگترین و پر اهمیت‌ترین شهرهای خراسان بودند. نیشابور را نیز به‌خاطر اینکه بزرگترین شهر خراسان بود، ابرشهر نامیده‌اند. (اصطخری، بی‌تا: ۱/۱۴۵) امام علی بن موسی الرضا علیه السلام برای رفتن به مرو که در آن زمان مرکز حکومت مأمون بود از ناحیه خراسان و از شهرهای مهم نیشابور و طوس و سرخس عبور کرده تا به مرو رسیدند. نیشابور اولین شهری بود که در منطقه خراسان در مسیر راه امام قرار داشت. (عرفان منش، ۱۳۸۲: ۱۲۴) تاریخ‌نگاران بر ورود امام به نیشابور اتفاق دارند. در حقیقت ورود امام به نیشابور را می‌توان پرشکوه‌ترین سفر امام قلمداد نمود. حضرت علی بن موسی الرضا علیه السلام در سفر به ایران، کتاب‌هایی تألیف کرده است که در انتساب آن‌ها به امام قطع و یقین وجود ندارد. از جمله این تألیفات و آثار، حدیث سلسله الذهب، فقه رضوی، رساله ذهبیه، صحیفه الرضا و محض الاسلام است. حدیث سلسله الذهب: هنگام ورود امام به نیشابور گروهی از دانشمندان و طلاب علم به محضر امام رسیدند و به خوبی از ایشان استقبال کردند. امام در میان جمعیت عظیمی که برای استقبال آمده بودند، احادیثی از اجداد خود بیان کردند که به «حدیث سلسله الذهب» معروف است. این حدیث با اینکه کوتاه است اما ریزنگری‌های فراوانی در آن دیده می‌شود.

فقه رضوی: یکی از تألیفاتی که به امام هشتم منسوب است، کتاب «فقه الرضوی» است. این کتاب از باب «مواقیت الصلاة» آغاز و به باب «القضاء و المشیه و الإراده» ختم می‌شود که به صورت فتاوا آمده است. (نگاه کنید به: الفقه المنسوب للامام الرضا علیه السلام و المشتهرب (فقه الرضا)، ۱۳۶۴) البته در صحت و سقم و انتساب آن به امام رضا علیه السلام میان دانشمندان اختلاف وجود دارد. به هر حال نسبت این کتاب به امام هشتم خالی از شبهه و تردید نیست و شاید ظن نزدیک به یقین این است که کتاب مذکور تألیف امام نیست. (فضل الله، ۱۳۸۵: ۱۹۴)

رساله ذهبیه: طب الرضا یا رساله ذهبیه کتابی است پزشکی از امام رضا علیه السلام که وجود مبارک امام رضا علیه السلام آن را نگاشته‌اند. این کتاب از دو جهت دارای اهمیت است؛ اول اینکه کتابی است علمی در زمینه پزشکی و دیگر اینکه چون از ناحیه امام

معصوم صادر شده، از اشتباهات مرسوم و رایج در علوم تجربی مبری است. رساله ذهبیه مجموعه بیانات ارزشمند علمی و پزشکی امام است که در آن با شرح خواص اغذیه و اشربه، راهکارهای بهزیستی و بهداشت و سلامت را به انسان می‌آموزد و تکنیک‌های مقابله با بیماری‌ها و آسیب‌های روحی و روانی را مورد توجه قرار می‌دهد. این رساله به درخواست مأمون توسط امام تقریر و تحریر شده است. اهمیت و تأثیر اعجاب‌آور این اثر گوهر بار به قدری بود که مأمون را بر آن داشت تا دستور دهد آن را با آب طلا بنویسند. (علی بن موسی علیه السلام، بی تا: ۳۷)

صحیفه الرضا علیه السلام: یکی دیگر از تألیفات امام هشتم، «صحیفه الرضا» است. کتاب صحیفه الرضا حاوی حدود ۲۲۰ حدیث پیرامون مسائل دینی، اخلاقی، تاریخی، فضیلت و شخصیت اهل بیت، ارزش علم، آداب زندگی و بیان فواید برخی از میوه‌ها و خوراکی‌هاست. نقل و تدوین این احادیث با همت تنی چند از محدثین بزرگوار انجام شده است. کتاب صحیفه الرضا از ذخایر ارزشمند نبوت، گنجینه‌های اهل بیت علیهم السلام و میراث پیشوایان دینی است. کتابی که به سبب رفعت و عظمت اسنادش به مرتبه بزرگی و شرف و اوج و عزت رسیده است. (علی بن موسی علیه السلام، ۱۳۶۴: ۹ و ۱۴)

محض الإسلام: از دیگر کتاب‌هایی که به امام رضا علیه السلام منسوب است کتاب «محض الإسلام» و «شرایع الدین» است. «گفته شده است که مأمون از علی بن موسی الرضا علیه السلام درخواست کرد که کتاب محض الإسلام را به صورت کوتاه و خلاصه بنویسد و امام نیز آن کتاب را نوشت.» (ابن بابویه: ۲/ ۱۲۱) البته درباره انتساب این کتاب نیز به امام رضا علیه السلام جای شبهه و تردید وجود دارد.

در حقیقت روح علمی در گفتار و کردار حضرت رضا علیه السلام نمایان است. از گفتار حضرت رضا علیه السلام، مباحثات با رهبران مذاهب، از سخنان آن حضرت درباره امور پزشکی، از آنچه حضرت درباره خداشناسی فرموده، پیدایش زمین، تغییر اشیا و مسائل علمی دیگر، از بحث آن حضرت درباره مسائل فقهی و همچنین تبیین آن حضرت از فلسفه احکام و مباحثات آن حضرت درباره اخلاق، گستردگی معلومات آن حضرت ثابت می‌گردد. اثبات برتری علمی امام رضا علیه السلام نیاز به هیچ دلیل و برهانی ندارد بلکه با رجوع به کتاب‌های حدیثی می‌توان به مقام شامخ علمی آن حضرت پی برد. هرچند

درباره انتساب بعضی از این کتاب‌ها به علی بن موسی الرضا علیه السلام تردید وجود دارد اما از این تألیفات می‌توان فهمید که این تألیفات حامل افکار و نظریاتی هستند که امام در دیدار با کسانی که طالب علم و معرفت از سرچشمه زلال دانش آن حضرت بودند، به دست می‌آید و آنچه در اینجا مهم است مدلول و محتوای آن کتاب‌هاست؛ چرا که همه تألیفات از برکات معنوی حضور امام رضا علیه السلام در خراسان است. در حقیقت حضور فعال و معنوی امام بود که باعث شد این کتاب‌ها تألیف گردد و بشر امروز بتواند از آن‌ها در حل معضلات و مشکلات استفاده نماید.

۵-۶. قرائت و تفسیر قرآن کریم

یکی از برکات حضور امام رضا علیه السلام در خراسان توسعه دانش قرائات است. در عصر امام رضا علیه السلام قاریان مشهوری بودند که از جمله این قاریان: أبو جعفر المدنی، نافع المدنی، طلحه بن مصرف، حمزة الزبّات، حمید الأعرج، أبو عمرو بن العلاء، عیسی بن عمر، خلف بن هشام البزاز بودند. (ابن قتیبه، ۱۳۷۳: ۵۳۱/۱-۵۲۸)

درباره روایات تفسیری امام رضا علیه السلام باید گفت علما و محققان شیعه در دوران‌های گوناگون، با استعانت از روایات گران سنگ اهل بیت علیهم السلام، از جمله روایات امام رضا علیه السلام، تفاسیر ارزشمندی را نگاشته‌اند.

از مهم‌ترین این آثار می‌توان به تفاسیر زیر اشاره کرد: تفسیر ابو حمزه ثمالی، تفسیر منسوب به امام حسن عسکری علیه السلام، تفسیر فرات کوفی، تفسیر عیاشی، تفسیر منهج الصادقین فی الزام المخالفین از ملا فتح الله کاشانی، تفسیر الصافی فی تفسیر القرآن نوشته ملا محسن فیض کاشانی، تفسیر البرهان فی تفسیر القرآن تألیف سید هاشم بحرانی، تفسیر نور الثقلین از عبد علی بن جمعه حویزی، تفسیر جامع از سید ابراهیم بروجردی، التفسیر الأثری الجامع از محمد هادی معرفت، تفسیر اهل البيت علیهم السلام از علیرضا برازش و تفسیر اهل البيت علیهم السلام از نجاح الطائی. (جلائیان و همکاران، ۱۴۰۱، ۲۷/۱)

۶-۶. فقه و حدیث

اگر احادیث شیعه را یک مجموعه در نظر بگیریم هر امامی در این مجموعه نقش ویژه‌ای

دارد. با اینکه احادیثی که به ما شیعیان رسیده غالباً از امام باقر و امام صادق علیهما السلام است و فقه شیعه را فقه جعفری نامیده‌اند اما اعتقادات ما رضوی است و بیشتر احادیث اعتقادی ما از امام رضا علیه السلام روایت شده است. علت اینکه احادیث امام رضا اعتقادی است به‌خاطر این است که در دوران امامتشان، اصحاب، رسانه در اختیار داشتند و این اصحاب سخنان امام را مکاتبه می‌کردند. بدین ترتیب بسیاری از احادیث امام رضا علیه السلام به جای مانده است و علمای شیعه آن را در کتب خود آورده‌اند که در اینجا به ذکر چند نمونه از مهم‌ترین کتب شیعه پرداخته می‌شود. در میان تشیع چهار کتاب حدیثی از اهمیت و اعتبار زیادی برخوردار است که به آن‌ها، کتب اربعه گویند.

الإستبصار و تهذیب الأحکام: این دو کتاب تألیف شیخ الطائفه ابوجعفر محمد بن حسن طوسی است که مشتمل بر روایات فقهی و احکام شرعی است و مورد قبول تمام علما و فقه‌های شیعه می‌باشد. بعد از شیخ طوسی تا حدود یک قرن، دیگر خبری از تدوین مجموعه‌های حدیثی نبود و حالت رکود و فترتی پیش آمده بود که یکی از دلایل آن را سیطره و تسلط علمی شیخ طوسی در بسیاری از علوم، بخصوص فقه و حدیث برشمرده‌اند. مقبولیت مطلق وی در جهان شیعه نزد علما و محدثان و عموم مردم، چنان بالا گرفت که دو اثر ارزنده وی را از ارکان چهارگانه یا کتب اربعه شیعه امامیه دانستند و او را «شیخ الطائفه» لقب دادند و دیگر عالمان شیعی را یارای مقابله با افکار و نظریات شیخ نماند و تا سال‌ها هرچه تألیف می‌گردید، بیشتر تقلید و اقتباس از آرای او بود. (وفایی، ۱۳۹۰: ۲۱/۱)

علمای اهل سنت به جایگاه والای امام رضا علیه السلام اعتراف دارند و برای وی احترام زیادی قائل‌اند. از نظر اهل سنت جایگاه علمی و حدیثی امام رضا علیه السلام از چنان اهمیتی برخوردار است که آن را در کتب صحاح سته بیان کرده‌اند. برخورد بزرگان اهل سنت مانند ابن حبان بستی، ابوبکر بن خزیمه و عدیله بن ابی علی ثقفی با امام رضا علیه السلام جالب و قابل توجه است. این علما از جایگاه ویژه‌ای برخوردار هستند. چنان که مثلاً ابن حبان بستی را امام، علامه، حافظ، شیخ خراسان و حافظ نامیده‌اند. (ذهبی، ۱۳۷۶: ۹۲/۱۶) جمعی از محدثین اهل سنت کتاب‌هایی درباره ائمه و احادیث و فضایل آن‌ها نوشته‌اند. کتاب «الموطأ» مالک بن انس نخستین کتاب فقهی بود. (مکی، ۱۳۸۳: ۲۱۳) از میان این کتاب‌ها ۶ مورد معروف‌تر از بقیه است که این شش مجموعه به صحاح

سته معروف شده است. این کتاب در نزد اهل سنت معروفترین کتب حدیثی است و علت نامگذاری به خاطر این است که اهل سنت تمامی احادیثی را که در این کتابها آمده، صحیح می دانند. از جمله:

۱- صحیح بخاری: نوشته محمد بن اسماعیل بخاری، متوفای ۲۵۶ هـ است. (مفید ب)، : ۱/ ۱۴) این کتاب بزرگترین و کاملترین کتاب حدیثی در نزد عامه است و شروح زیادی درباره آن وجود دارد.

۲- صحیح مسلم: نوشته ابوالحسین مسلم بن حجاج بن مسلم بن ورد قشیری نیشابوری است که در سال ۲۶۰ در نیشابور وفات کرده و بر این کتاب نیز شروح بسیار است.

۳- سنن ابوداود: نویسنده این کتاب سلیمان بن اشعث سجستانی است که در سال ۲۷۵ هجری در بصره وفات کرده است. این کتاب نیز شروح و تلخیص و حواشی زیاد بر آن نوشته شده است.

۴- سنن نسائی: سنن نسائی اثر ابوعبدالرحمن احمد بن شعیب نسائی است که در مکه مکرمه در سال ۳۰۳ وفات کرده است.

صاح ششگانه در نظر محدثان به یک مرحله از صحت و اعتبار نیست و صحیح بخاری و مسلم که عنوان «شیخین» دارند و آنها را «صحیحین» مطلق گویند به اعتبار در صف اولند و به پندار اهل جماعت هر چه بخاری و مسلم آورده اند، قطعاً صحیح است و علم قطعی به صحت آن حاصل است. (پاینده، ۱۳۸۲: ۱۰۷ و ۱۰۸)

کتابهایی که در بالا ذکر شد جزء مهمترین منابع فقهی حدیثی شیعه و اهل سنت است که امروزه مورد استفاده محدثین و علما قرار گرفته است. در حقیقت روایت و حدیث یکی از مهمترین ارکان احکام اسلامی به شمار می رود که جایگاه ویژه ای در انتقال ارزش های دینی دارد. هرچند این کتابهای حدیثی بعد از شهادت امام رضا علیه السلام نگاشته شد اما همه این آثار به خاطر برکت حضور امام رضا علیه السلام در خراسان است. حضرت رضا علیه السلام در هر مجلس و مکانی که حضور پیدا می کردند برای مردم سخنرانی می کردند و از اجداد خود احادیثی بیان می کردند. در این میان علما و کسانی که بهره ای از علم برده بودند سخنان و احادیث حضرت رضا علیه السلام را می نوشتند؛ اما این احادیث پراکنده بود و به صورت یکجا و کامل در دسترس نبود تا اینکه چندین سال بعد کتابهای حدیثی به همت علمای شیعه و اهل سنت جمع آوری و نگاشته شد،

کتبی که در آن احادیث ائمه به طور جامع و کامل وجود دارد. در این میان اصول اربعمائه شیعه، بحار الأنوار، وسائل الشیعه و صحاح سته اهل سنت از مهم ترین کتاب های حدیثی به شمار می رود. در این کتاب ها احادیث تمامی ائمه معصوم بالأخص حضرت رضا علیه السلام وجود دارد. در واقع اگر حضور امام رضا علیه السلام در خراسان نبود شاید هیچ کتاب حدیثی از امام رضا علیه السلام و پدر بزرگوارشان نمی داشتیم.

۷-۶. توسعه علوم کلامی

دوران امام رضا علیه السلام از جمله دورانی است که بحث های کلامی از ناحیه جریانات گوناگون فکری به سرعت رو به رشد و توسعه گذاشته و در زمینه های مختلف اختلاف نظر پدید آمد. دو گروه معتزله و اهل حدیث در برپایی این جدل ها و کشمکش های فکری بیشترین سهم را دارا بودند که امام علیه السلام کوشیدند تا در برابر این دو گروه موضع خود را به درستی بیان نمایند. مهمترین مباحث کلامی که امام رضا علیه السلام به آن پرداخته اند عبارت اند از: توحید، صفات خدا، امامت، رهبری و مسائل متفرع بر آن. امام علیه السلام از فرصت پیش آمده در مناظرات نهایت استفاده را برای نشر حقایق دین نموده و در دفاع از حقانیت اسلام، توجیحات عقلانی ارائه می فرمایند (منصور زعیم، ۱۳۹۳: ۱۰۹-۱۱۰)

همچنین حضور امام رضا علیه السلام در خراسان پیامدهایی داشته که امروزه در جامعه ما تجلی یافته است. از جمله این برکات عبارت است از:

۸-۶. وجود قدمگاه ها

قدمگاه، عنوان عمومی برخی مکان های زیارتی در جهان اسلام است که در آن ها جای پای انبیا و اولیا و مقدّسان بر سنگ، مورد احترام و تکریم قرار می گیرد. معروف ترین قدمگاه در ایران، قدمگاه نیشابور است. قدمگاه نیشابور در ۲۴ کیلومتری مشرق نیشابور کنونی است که هرچند به دستور شاه عباس اول بر بقایای بنایی دیگر ساخته شده، به باور عمومی، نقش کف پاهای انسان بر سنگی سیاه که در دیوار داخل این بنا نصب شده، جای پاهای امام رضا علیه السلام است که امروزه مردم از آن قدمگاه تبرک می جویند و در آن نماز و قرآن و دعا می خوانند. (دانشنامه جهان اسلام، ۱۳۷۳: ۷۱۹۵/۱) مسجد امام رضا علیه السلام در اهواز نیز یکی از قدیمی ترین نقاطی است که در ایران به نام امام رضا

علیه السلام وجود دارد. (ابن بابویه، ۱۳۷۳، ۴۹۶/۲) سه بقعه به نام امام رضا علیه السلام وجود دارد که دو مورد از آن در شهر شوشتر و یکی در شرق این شهر، مشرف به رودخانه شلیط است. در یزد نیز چند قدمگاه وجود دارد. از جمله خرائق (مشهدک) است که در ۶۰ کیلومتری یزد واقع شده است. (همان: ۵۲۳)

۹-۶. آستان قدس رضوی، مساجد، موزه ها و کتابخانه ها

حرم مطهر رضوی که در شهر مشهد قرار دارد تاریخی طولانی دارد و در طول سالیان دراز، بارها مورد تخریب و تعمیر قرار گرفته است. این بارگاه برای شیعیان منظره‌ای از بهشت برین را عرضه می‌کند و کانون احترام و مرکز ستایش و نیایش است که وسعت و عظمت و شکوه این مکان شریف موجب علاقه بسیار زائرین شده است. (صبوری، ۱۳۹۳: ۶)

یکی از برکات حضور امام رضا علیه السلام در ایران، آستان قدس رضوی است. تولیت آستان قدس از آغاز دوران صفوی و رسمی شدن مذهب تشیع در ایران اهمیت یافت که توسط پادشاه وقت تعیین می‌گردید. مشهور است که مأمون عباسی پیش از شهادت علی بن موسی الرضا قبه‌ای بر فراز قبر هارون الرشید ساخته بود که علی بن موسی الرضا نیز در زیر همان قبه به خاک سپرده شد. اکنون نیز ۲ متر از دیوار حرم که بنای آن منسوب به مأمون است و بقیه بنا روی همان دیوار قرار دارد. پس از آن تا روزگار دیلمیان، نشانه‌ای حاکی از تجدید بنا یا مرمت حرم در دست نیست، ولی مسلم است که زیارت حرم در میان شیعیان رواج داشته است. (عطاردی، ۱۳۷۱، ۶۲۸/۲)

در این مکان مقدس، مسجد گوهرشاد، یکی از باشکوهترین و زیباترین مساجد ایران است که بین سالهای ۸۰۷ تا ۸۲۱ ق به دستور گوهرشاد همسر شاهرخ تیموری ساخته شده است. (زنگنه، ۱۳۷۶: ۱۸۵) مسجد گوهرشاد نیز بر اثر عوامل طبیعی و انسانی بارها مورد تخریب قرار گرفته و مجدداً تعمیر شده است.

از دیگر برکات امام رضا علیه السلام ایجاد موزه، کتابخانه و مدارس است. بخش مهمی از فعالیت‌های فرهنگی آستان قدس در حوزه موزه و کتاب جای می‌گیرد. موزه و کتابخانه آستان قدس رضوی از مهم‌ترین و با ارزش‌ترین گنجینه‌های ایران به‌شمار می‌روند که در بارگاه ملکوتی حضرت رضا علیه السلام قرار دارند.

ایجاد حوزه علمیه مشهد، آستان قدس رضوی، موزه و کتابخانه آستان قدس رضوی، مدارس و مسجد گوهرشاد از برکات حضور امام رضا علیه السلام در خراسان است که علاقه‌مندان و شیفتگان امام به‌خاطر ارادتشان به حضرت علی بن موسی الرضا علیه السلام این بناها را سال‌ها بعد از شهادت امام رضا علیه السلام احداث کردند تا یاد آن بزرگوار همیشه در دل‌ها زنده بماند.

۱۰-۶. مدارس و حوزه علمیه مشهد مقدس

امام رضا علیه السلام در خراسان اقدام به تشکیل حوزه‌های علمیه کرده و در مسجد مرو و در منزل خود حوزه‌های علمیه تشکیل دادند که باعث شیفتگی مردم به ایشان شد اما کمی بعد، مأمون مردم را از مجلس حضرت طرد و بیرون کرد. امام نیز او را نفرین کرد. (ابن بابویه، ۱۳۷۸: ۱۷۲/۲) به تدریج حوزه‌های علمیه سرتاسر ایران ایجاد شد که حوزه علمیه مشهد، امروزه یکی از معتبرترین حوزه‌های علمی شیعه است.

حوزه علمیه مشهد خاص این شهر نیست بلکه به خراسان بزرگ اختصاص دارد؛ چرا که این دوره عصر حضور امام رضا علیه السلام را در بر می‌گیرد و امام تنها در یک شهر ساکن نبودند، بلکه از مدینه تا خراسان در طی عبور از شهرهای مختلف به نشر معارف علوی اهتمام داشتند. این حوزه علمی سیار در حالی به ایفای نقش پرداخته که امام از سوی رژیم غاصب عباسی، در محاصره کامل قرار داشت و راه‌هایی انتخاب شد که امام از دسترس شیعیان دور باشد. ورود امام رضا علیه السلام به مرو هم‌زمان با توطئه دیگری بود که مأمون برای از میان بردن فرهنگ شیعی در خصوص «علم لدنی» امام پی افکنده بود. بعد از شهادت امام رضا علیه السلام در سناباد، شیعه این مکان را مرکز علمی خویش قرار داد. (سید کباری، ۱۳۸۷: ۱ و ۴) این دوره از قرن سوم تا نهم هجری را شامل می‌شود که در آن بزرگانی چون شیخ طبرسی، شیخ طوسی، شیخ منتخب الدین، جرجانی و بیهقی زندگی می‌کردند. (آقا بزرگ تهرانی، ۱۳۷۲: ۱۶/۲ و ۲۱۷)

کهن‌ترین اطلاع درباره وجود نهاد مدرسه در مشهد مربوط به اوایل قرن هشتم است، زمانی که ابن بطوطه در دیدار خویش از مشهد، ضمن توصیف ساختمان بقعه امام رضا علیه السلام، از وجود مدرسه‌ای در مجاورت آن خبر داد. در مشهد و اطراف حرم مطهر تعدادی مدارس قدیمی وجود داشته که بعضی از آن مدارس هم‌اکنون نیز وجود دارد،

از جمله آن مدارس قدیمی می‌توان به مدرسه پریزاد، مدرسه بالاسر، مدرسه مستشار، مدرسه نواب، مدرسه دو در، مدرسه میرزا جعفر، مدرسه عباسقلی خان و... اشاره کرد. مهم‌ترین مدرسه عالی مشهد که اینک دروس سطح عالی و خارج در آن عرضه می‌شود مدرسه آیت الله خوئی است که در واقع یک مجتمع بزرگ آموزش علوم اسلامی است. (دانشنامه جهان اسلام، ۱۳۷۳: ۶۶۴۳/۱)

نتیجه گیری

با امعان مطالب مطروحه می‌توان می‌گفت که امام رضا علیه السلام با مدیریت فرهنگی و تلاش چشمگیر، نقش بسزایی در اعتلا و حفظ فرهنگ شیعه داشتند. ایشان با اصرار مأمون مجبور به پذیرش ولایتعهدی شدند و قبول این سمت گرچه با اکراه صورت گرفت، اما یکی از ابعاد مدیریت فرهنگی امام رضا علیه السلام است.

۱. این سفر و هجرت به خراسان در حالی صورت گرفت که حکومت آن را برنامه ریزی کرده بود و چون قصد بهره برداری سیاسی از هجرت و واگذاری ولایتعهدی داشت، در بعد اطلاع رسانی آن نیز سرمایه گذاری کرد. امام علیه السلام با حضور فعال در مناظره ها و بحث های علمی، به نشر معارف اسلامی پرداختند و با صبر و حوصله در برخورد با شبهه ها، نقش مهمی در ابطال نظر نادرست و جلب نظر دانشمندان سایر مکاتب داشتند و در عمل با «مدیریت فکری و فرهنگی» باعث نشر عقاید شیعه شدند.

مدیریت مدبرانه ایشان باعث تعالی جایگاه قرآن و عترت در جامعه شد و با احیای اسلام ناب محمدی، به تبیین اصل امامت پرداخته، باعث رشد علمی و فرهنگی و توسعه شیعه شدند. امام رضا علیه السلام ضمن سازماندهی عقاید و باورهای شیعه، مبانی کلامی تشیع را به کمال رسانده، در عین حال شیعه را از طوفان های آسیب و انحراف، محفوظ داشتند.

در حقیقت، بخشی از اقدامات حضرت عبارت است از الف) تبیین جایگاه امامت در مقابل همه مسلمانان و فرقه‌هایی چون واقفیه که بر امامت امام کاظم علیه السلام باقی بوده و امامت امام رضا علیه السلام را قبول نمی‌کردند. و ب) پاسخگویی به شبهات علمی، عقیدتی و حراست از عقاید مردم، خصوصاً صیانت از شیعه.

۲. سفر تاریخی امام رضا علیه السلام به خراسان برکاتی داشته است که نمی‌توان از

آن چشم پوشید. امام رضا علیه السلام در ایران از شهرهایی چون نیشابور، رباط سعد، سرخس و مرو عبور کردند و از همان بدو ورود به خراسان سعی کردند از این فرصتی که ایجاد شده در جهت ترویج اسلام استفاده کنند.

۳. مأمون به خاطر علاقه به علم و دانش، جلسات مناظره تشکیل داد و برای به چالش کشیدن امام از وی خواست که در این محافل شرکت کند و با ادیان و مذاهب مختلف مناظره کند. امام با تسلطی که بر نصوص و منابع ادیان مختلف داشت با آنان مناظره کرد. این گفتمان تمدنی منجر به پذیرش و اعتراف بزرگان ادیان به مقام والای حضرت رضا علیه السلام شد و تمامی سیاست و نقشه‌های پلید مأمون که تحقیر امام بود با شکست روبه‌رو شد. در واقع این گفتمان تمدنی یکی از مهم‌ترین برکات معنوی حضور امام رضا در خراسان بزرگ است.

نتایج این تلاش‌های علمی برای شیعه و معتقدان به امامت بسیار مغتنم بود و برای جهان اسلام افتخاراتی بزرگ داشت و در تعالی فرهنگی تأثیر مهم از آن جهت که هیچ یک از رهبران فرقه‌های اسلامی قادر به پاسخگویی شبهات عقلی حاصل از ورود افکار فلسفی یونان نبودند. اما در این دوره امام رضا علیه السلام در فرصت‌های مختلف تمام شبهات را پاسخ داد. هیچ یک از رهبران فرق اسلامی قادر به مناظره با رهبران ادیان دیگر نبودند، ولی امام رضا علیه السلام با تمام آن‌ها مناظره و بر آنان چیره می‌شد. این دستاوردهای بزرگ خود سبب ثبات، گسترش اسلام، احیای سنت پیامبر و مایه اقتدار مسلمانان بود. ۴. امام در خراسان شاگردانی تربیت کردند که تا آخرین لحظات عمر امام رضا علیه السلام همراه ایشان بودند و از علم و دانش امام بهره بردند و توانستند خدمات ارزنده‌ای برای جامعه بشری داشته باشند.

۵. از دیگر برکات امام در خراسان، تألیف کتاب‌هایی از امام رضا علیه السلام و علمای شیعه و سنی درباره فقه، تفسیر قرآن، احادیث و فضائل ائمه علیهم السلام است. به عبارت دیگر بیان احکام اسلام و بیان صدها روایت در موضوعات مختلف کلامی، فقهی، بهداشتی، اجتماعی، اخلاقی و...

۶. ایجاد ساختار عظیم آستان قدس رضوی، ایجاد حوزه علمیه مشهد، قدمگاه نیشابور، ایجاد موزه، کتابخانه و مدارس و مسجد گوهرشاد از برکات وجودی حضرت رضا علیه السلام در خراسان بزرگ است. در حقیقت برکت وجودی امام رضا علیه السلام در

خراسان بزرگ بود که توانست پشتوانه ارزشی مهمی برای تمدن و فرهنگ ایران بسازد. در حقیقت همواره مدنیت ایران و بالأخص خراسان بزرگ مدیون خدمات گرانقدر امام هشتم، علی بن موسی الرضا علیه السلام بوده است. برکات حضور امام رضا علیه السلام در ایران باعث شد که سنگ بنای فرهنگ شیعی گذاشته شود و این برکات تا قیامت ادامه خواهد داشت و خراسان به برکت حضور امام رضا علیه السلام منطقه‌ای برای رشد ولایت، جایگاه امامت و بستر سازی برای ظهور امام زمان (عج) شد.

۱. آقا بزرگ طهرانی، محمد حسن، *طبقات اعلام الشیعه*، قم: انتشارات اسماعیلیان، ۱۳۷۲.
۲. ابن بابویه، محمد بن علی، *عیون أخبار الرضا علیه السلام*، تهران: انتشارات جهان، ۱۳۷۸.
۳. —————، *عیون اخبار الرضا علیه السلام*، ترجمه حمیدرضا مستفید و علی اکبر غفاری، بی جا: نشر صدوق، ۱۳۷۳.
۴. ابن خلدون، عبدالرحمان بن محمد، *تاریخ ابن خلدون*، بی جا: بی نا، بی تا.
۵. ابن قتیبه، عبدالله بن مسلم، *المعارف*، قم: الشریف الرضی، ۱۳۷۳.
- ابن منظور، محمد بن مکرم، *لسان العرب*، بیروت: دار صادر، ۱۴۱۴.
۶. اصطخری، ابراهیم بن محمد، *المسالك والممالك*، بیروت: دار صادر، بی تا.
۷. اکبری، امیر، «قلمرو حکومت طاهریان و اهمیت شهرهای اربعه خراسان»، پژوهشنامه تاریخ، ش ۱۹، ص ۴۸-۱۹، ۱۳۸۹.
۸. اکبری، امیر، *عوامل سیاسی حضور امام رضا علیه السلام در خراسان*، مشهد: انتشارات پیشگامان خرد مینو، ۱۳۹۵.
۹. بهداروندی، هادی، *بررسی سندی و دلالتی روایات تفسیری امام هفتم علیه السلام و امام هشتم علیه السلام در کتب اربعه* (پایان نامه کارشناسی ارشد)، دانشگاه اصول الدین، دزفول، ۱۳۹۵.
۱۰. پاینده، ابوالقاسم، *نهج الفصاحه*، تهران: دنیای دانش، ۱۳۸۲.
۱۱. جعفر آقایی، محمدرضا، «ویژگی های بنیادین شکوفایی تمدن اسلامی، تلفیقی بودن و وحدت فرهنگی»، راهبرد فرهنگ، ش ۱۴ و ۱۵، ص ۱۰۰-۱۱۳، ۱۳۹۰.
۱۲. جلائیان اکبرنیا، علی و همکاران، *بررسی تحلیلی روایات تفسیری امام رضا علیه السلام*، مشهد: دانشگاه علوم اسلامی رضوی، ۱۴۰۱.
۱۳. خامنه‌ای، سید علی، رهبر انقلاب اسلامی، *انسان ۲۵۰ ساله*، تهران: موسسه جهادی مرکز صهبا، ۱۳۹۱.
۱۴. دانشنامه جهان اسلام، *موسسه دائرة المعارف الفقه الاسلامی*، تهران: ۱۳۷۳.
۱۵. دورانت، ویلیام جیمز، *تاریخ تمدن*، ترجمه احمد آرام، تهران: انتشارات اقبال، ۱۳۳۷.
۱۶. دهخدا، علی اکبر، *لغتنامه دهخدا*، ج ۱۳، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۷.

۱۷. ذهبی، محمد بن احمد، *سیر اعلام النبلاء و بهامشه احکام الرجال من میزان الاعتدال فی نقد الرجال*، بیروت: دارالفکر، ۱۳۷۶.
۱۸. رحمانی، امیر و قربانخوئی، محسن، «بررسی تاریخ و تمدن شهرهای خراسان بزرگ (نمونه موردی: سمرقند، هرات، بلخ و مرو)»، فصلنامه علمی-پژوهشی پژوهشنامه خراسان بزرگ، ش ۹: ص ۹-۱۸، ۱۳۹۱.
۱۹. رهنمایی، سید احمد، *نشریه معرفت*، ش ۹۵، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۷۰.
۲۰. زنگنه، ابراهیم، «حرم مطهر رضوی و رویدادهای مهم آن»، فصلنامه شکوه، ش ۵۶ و ۵۷، ص ۱۶۵-۱۸۷، ۱۳۷۶.
۲۱. زیدان، جرجی، *تاریخ التمدن الاسلامی*، بیروت: مکتبه الحیاه، ۱۹۹۷.
۲۲. سازندگی، محمد تقی، *مواضع امام رضا علیه السلام نسبت به وضعیت فرهنگی و تمدنی در دوره اول عباسی* (پایان نامه کارشناسی ارشد)، دانشگاه معارف اسلامی، ایران، ۱۳۹۴.
۲۳. سبحانی، محمد تقی، *آیین پژوهش*، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۳۶۹.
۲۴. سید کباری، علیرضا، *تاریخ حوزه علمیه مشهد*، قم: مؤسسه فرهنگی و اطلاع رسانی تبیان، ۱۳۸۷.
۲۵. شفیعی سروستانی، اسماعیل، *تفکر فرهنگ و ادب، تمدن*، تهران: انتشارات پیام، ۱۳۸۷.
۲۶. صالحی، سیدعباس، *نشریه حوزه*، ش ۱، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۳۶۲.
۲۷. صبوری، محمد علی، *حرم مطهر امام رضا در مشهد*، قم: مؤسسه فرهنگی و اطلاع رسانی تبیان، ۱۳۹۳.
۲۸. طبری، محمد بن جریر، *تاریخ طبری*، ترجمه ابوعلی محمد بلعمی، تهران: بی نا، بی تا.
۲۹. عرفان منش، جلیل، *جغرافیای تاریخی هجرت امام رضا علیه السلام از مدینه تا مرو*، مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۸۲.
۳۰. عطاردی، عزیزالله، *تاریخ آستان قدس*، تهران: طبع و نشر، ۱۳۷۱.
۳۱. علی بن موسی علیه السلام (الف)، *امام هشتم، طب الرضا علیه السلام*، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی، بی تا.
۳۲. علی بن موسی علیه السلام (ب)، *امام هشتم، صحیفه الرضا علیه السلام*، ترجمه علاء

الدین حجازی، مشهد: انتشارات ندای اسلام، ۱۳۶۴.

۳۳. علی بن موسی علیه السلام، امام هشتم، *الفقه المنسوب للإمام الرضا علیه السلام و المشتبه ب(فقه الرضا)*، مشهد: المؤتمر العالمي للإمام الرضا علیهم السلام، ۱۳۶۴.

۳۴. عمید، حسن، *فرهنگ عمید*، تهران: انتشارات کبیر، ۱۳۷۶.

۳۵. فروخ، عمر، *تاریخ الادب العربی*، بیروت: دارالعلم للملایین، ۱۳۷۶.

۳۶. فضل الله، محمدجواد، *تحلیلی از زندگانی امام رضا علیه السلام*، ترجمه سید محمدصادق عارف، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۸۵.

۳۷. قانع، احمد علی، *علل انحطاط تمدن‌ها از دیدگاه قرآن*، تهران: انتشارات باور عدالت، ۱۳۷۱.

۳۸. قرشی، باقرشریف، *حیاه الامام علی بن موسی الرضا علیه السلام دراسه و تحلیل*، قم: سعیدبن جبیر، ۱۳۸۰.

۳۹. قهی کرمی، محمدتقی، *جستاری در باب تمدن*، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۶.

۴۰. کنگره جهانی حضرت رضا علیه السلام، *مجموعه آثار دومین کنگره جهانی حضرت رضا علیه السلام*، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۶۶.

۴۱. گیرشمن، رومن، *ایران: از آغاز تا اسلام*، ترجمه محمد معین، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۲.

۴۲. معینی، محمدجواد و ترابی، احمد، *امام علی بن موسی الرضا علیه السلام منادی توحید و امامت*، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۸۱.

۴۳. مفید (ب)، محمد بن محمد، *المسائل العکبریة الکافئه*، العویص: قسم من رساله المتعه، بیروت: دارالمفید، ۱۳۷۲.

۴۴. مکارم شیرازی، ناصر، *مناظرات تاریخی امام رضا علیه السلام با پیروان مذاهب و مکاتب دیگر*، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۸۸.

۴۵. مکی، محمدکاظم، *تمدن اسلامی در عصر عباسیان*، ترجمه محمد سپهری، تهران: انتشارات سمت، ۱۳۸۳.

۴۶. منصور زعیم، طاهره، *بررسی پیامدهای ورود امام رضا علیه السلام به ایران*، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد، ۱۳۹۳.

۴۷. ولایتی، علی اکبر، **فرهنگ و تمدن اسلامی**، قم: دفتر نشر معارف، ۱۳۸۶.

۴۸. هانتینگتون

۴۹. یاقوت حموی، یاقوت بن عبدالله، **معجم البلدان**، بیروت: دار إحياء التراث العربی، بی تا.

فصلنامه علمی امام رضا علیه السلام و علوم روز - شماره دوم زمستان ۱۴۰۲

روش‌های تربیت جنسی در دوره کودکی مبتنی بر سیره و سنت رضوی

سید علی الموسوی^۱

مهدی جهانی^۲

چکیده

انسان با همه پیشرفت‌های خود در علوم، صنایع و فناوری، گرفتار بحران‌های فراوانی در زمینه آموزش و تربیت به ویژه در تربیت جنسی است. نداشتن جهان بینی درست و داشتن دید صرفاً مادی به تربیت جنسی و غفلت از جنبه‌های معنوی و اخلاقی باعث شده است که انسان در این بحران، همچنان غوطه‌ور باشد و نه تنها پیشرفت نکند، بلکه در مراحل، تنزل نیز یابد. تکامل انسان بستگی به تربیت دارد و در قرآن و سنت اهل بیت علیهم السلام به ساحت‌های مختلف تربیت توجه شده است، مانند تربیت جسمی، روانی، اخلاقی، جنسی و اجتماعی لذا آگاهی در مورد تربیت جنسی در دوره معاصر ضروری است چون باعث می‌گردد که گزینه جنسی کنترل شده و در قالب ضوابط اجتماعی مانند عفت و تقوا، خودنمایی کند و عدم تربیت آن و توجه نکردن به این استعداد، عامل بیماری‌های روانی بسیاری شمرده شده است که در جوامع بشری پیامدهای منفی بسیاری را به دنبال دارد.

با توجه به اینکه جامعه اسلامی باید بر اساس نظام تربیتی اسلام تدبیر گردد، روش‌های تربیتی جنسی به دست آمده از سنت رضوی در دوره کودکی عنوان این پژوهش است که به روش توصیفی تحلیلی صورت گرفته است. در سنت رضوی می‌توان دو دسته روش برای تربیت جنسی بدست آورد که عبارت است از مستقیم و غیر مستقیم؛ از جمله موارد مستقیم تربیت هویت جنسی، پیشگیری از زمینه‌های تحریک جنسی که شامل خودداری از انجام دادن عمل جنسی در برابر فرزندان، خودداری از لخت کردن کودکان، خودداری از بوسیدن و در آغوش گرفتن کودکان نامحرم پس از سن معین و از جمله موارد غیر مستقیم مانند تأمین نیاز روانی- عاطفی که شامل محبت به کودک و هدیه دادن است، و نیز آموزش اعمال دینی از قبیل آموزش نماز به کودک، و پرورش بعد عقلانی و اخلاقی، و اموری مانند آن را می‌توان نام برد.

کلیدواژه‌ها: تربیت جنسی، سنت رضوی، روش‌های تربیت، امام رضا علیه السلام

۱. دکترای قرآن و علوم تربیتی، مجتمع آموزش عالی امام خمینی (ره)، قم، دانش پژوه اهل کشور پاکستان

۲. استادیار جامعه المصطفی العالمیه، مجتمع آموزش عالی امام خمینی (ره)، قم.

۱. بیان مسئله

روش‌های تربیت جنسی در دوره کودکی از جمله مسائلی است که توجه والدین، معلمان و کارشناسان امر تربیت را به خود جلب می‌کند. این مسئله همیشه مهم تلقی شده است، چه در دوره‌هایی که تربیت، امری ساده بوده و چه در دهه اخیر به خاطر وجود تلفن همراه، تلویزیون، اینترنت و ماهواره و شدت تأثیرپذیری کودکان از این عوامل که تربیت امری پیچیده و دشوار دانسته شده است. البته امروز، تربیت به‌ویژه تربیت جنسی کودکان نیاز به اعمال ظرافت‌ها و روش‌های کاربردی ویژه دارد و والدین کمتر از عهده آن بر می‌آیند که توضیح و تبیین و آموزش روش‌های صحیح تربیت جنسی و چگونگی برخورد با کودک در سیره رضوی، پاسخی به آن نیازهاست لذا در این پژوهش سعی شده که به مقوله روش‌های تربیت جنسی در دوره کودکی از دیدگاه امام رضا علیه‌السلام توجه شود و از نگاه ایشان به مسئله پرداخته شود.

از نظر دانشمندان تربیتی، دوران کودکی زمان شکل‌گیری شخصیت انسان است و دوره نوجوانی به بعد، زمان تثبیت آن؛ بنابراین مربیان خصوصاً پدر و مادر باید توجه داشته باشند که برای تربیت فرزند خود از کودکی شروع کنند. با توجه به این که دین اسلام که شارع مقدس او را آخرین و کامل‌ترین دین قرار داده می‌بینیم درباره ساحت‌های مختلف تربیتی از جمله تربیت عقلی، عاطفی، اجتماعی،... روش‌های تربیتی ارائه کرده حتماً برای تربیت جنسی نیز روش‌های گوناگون ارائه کرده باشد. بر این اساس مسئله ما در این مقاله اثبات روش‌های تربیت جنسی در دوره کودکی در سیره رضوی است.

به طور کلی مهم‌ترین اهداف این پژوهش عبارت است از:

اولین هدف این تحقیق، آشنایی دادن به روش‌های مستقیم و غیرمستقیم تربیت جنسی به والدین، مربیان و هر کس که در امر تربیت کودکان مشغول است که بی‌شک تأثیر بسیار زیادی در شکل‌گیری شخصیت کودکان دارند.

جواب دادن به پرسش‌های مختلف در زمینه تربیت جنسی کودک از جمله این‌که: آیا آموزش مسائل جنسی به کودکان از نظر دینی صحیح است؟ نقش والدین در تربیت جنسی فرزندان خود چگونه است؟ روش‌های مؤثر در تربیت جنسی کودکان کدام هستند؟

در همین زمینه، مهم‌ترین فرضیه تحقیق نیز اینگونه مطرح است:

اعتقاد داریم که اسلام آخرین و کامل‌ترین دین الهی و یک دین جهانی است که بر همه ادیان الهی برتری دارد؛ بنابراین کامل‌ترین برنامه سعادت انسان را نیز به همراه دارد. به همین خاطر ایدئولوژی اسلام همه‌جانبه، جامع و فراگیر است و به تمام نیازهای فردی و اجتماعی انسان توجه کرده است. امام رضا علیه‌السلام که برای ظریف‌ترین مسائل انسانی راهکارها، روش‌ها و نظرات دارند بی‌شک در مورد تربیت جنسی کودکان که یکی از مسئله مهم زندگی است و نقش اساسی در سعادت انسان دارد نیز بی تفاوت نبوده‌اند. این پژوهش به روش توصیفی تحلیلی صورت گرفته است و گردآوری اطلاعات این تحقیق به شیوه کتابخانه‌ای است.

۲. اهمیت و ضرورت تحقیق

یکی از اساسی‌ترین مسائلی که در دهه اخیر در محافل علمی و آموزشی جهان مطرح است مسئله تربیت جنسی کودکان است. اهمیت تربیت جنسی در دوره کودکی به خاطر این است که قلب کودک در این دوران مانند لوح سفید نانوشته‌ای است که هنوز به سیاهی و پلیدی گناهان آلوده نشده است و در اختیار پدر و مادر قرار می‌گیرد.

تربیت صحیح یک کودک در این زمان از طرف والدین او را فردی سعادتمند کرده و برعکس عدم تربیت او را فردی شقی می‌کند. پدر و مادر در شکل‌گیری اخلاق و شخصیت کودکان اصلی‌ترین تکیه‌گاه و مؤثرترین افراد هستند و کودکان از آن‌ها تأثیرپذیری بیشتری دارند بنابراین بایسته والدین از ابتدای دوران کودکی به فکر آموزش و تربیت جنسی کودکان باشند زیرا تربیت جنسی کودک از سخت‌ترین و حساس‌ترین جنبه‌های تربیتی است و لازم است با ظرافت و با روش‌های خاص، از سوی والدین و مربیان، پیگیری شود. تربیت جنسی کودک علاوه بر رشد سالم و صحیح، از انحرافات و اختلالات و بیماری‌های جنسی پیشگیری می‌کند که همه این‌ها از ضرورت پرداختن به این موضوع حکایت دارد.

در زمینه تربیت جنسی کودکان احادیث زیاد از اهل بیت علیهم‌السلام وارد شده است که نشان می‌دهد ائمه معصومین علیهم‌السلام به تربیت جنسی کودک توجه خاصی داشته‌اند زیرا دنبال یک جامعه سالم بودند. احکام و دستورات و روش‌های تربیتی جنسی معصومان علیهم‌السلام بی‌شک موفق‌ترین، عملی‌ترین و مطمئن‌ترین الگو برای والدین

در امر ظریف و پرپیچ و خم تربیت جنسی است لذا ضرورت دارد که نکاتی از سیره تربیتی امام رضا علیه السلام در تربیت جنسی فرزند را یادآوری کرده و گامی هرچند ناچیز، در ترویج معارف اهل بیت علیهم السلام برداریم.

۳. پیشینه تحقیق

طی تحقیق و بررسی در تحقیقات پیشین، مشخص شد که در حوزه تربیت جنسی تحقیقاتی انجام شده است که در ادامه اشاره کوتاهی به آن‌ها می‌شود. علی نقی فقیهی (۱۳۹۲) در کتاب «تربیت جنسی: مبانی، اصول و روش‌ها از منظر قرآن و حدیث» به بررسی روش‌های تربیت جنسی از منظر آیات و روایات پرداخته است. ایشان در بخش دوم شیوه‌های آموزش و تربیت جنسی در قالب شیوه‌های تربیت جنسی پیش از ازدواج، در دوره ازدواج و پس از آن را مورد بحث قرار داده‌اند. علاوه بر این، علی اصغر شعبان دخت (۱۳۹۰) در کتاب «تربیت کودک از منظر آموزهای دینی» به بعضی از روش‌های غیرمستقیم تربیت جنسی اشاره نموده است. غیر از این کتب، محمد رمضانعلی (۱۳۹۱) در مقاله‌ای به بررسی تربیت جنسی کودکان از منظر اسلام پرداخته است.

همچنین می‌توان به کتاب تربیت جنسی در اسلام اثر حافظ ثابت، انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، فقه تربیت جنسی اثر علی نقی فقیهی، نشر منهج علم، کتاب‌های خانواده و تربیت جنسی و تربیت جنسی در اسلام، آموزه‌ها و راهکارها، اثر سید محمود مرویان حسینی از انتشارات دانشگاه علوم اسلامی رضوی اشاره نمود که به مراحل رشد جنسی، عوامل موثر بر رفتارهای جنسی و اصول و روش‌های تربیت جنسی می‌پردازند.

۴. مفهوم شناسی

لازم است، پیش از ورود به بحث، به بیان مفاهیم واژه‌های به‌کاررفته در پژوهش پرداخته شود.

تربیت: واژه «تربیت» از نظر لغوی مصدر باب تفعیل از ریشه «ربب» و «ربو» است. صاحب لسان العرب می‌گویند: «الرَّبُّ يُطْلَقُ فِي اللُّغَةِ عَلَى الْمَالِكِ وَالسَّيِّدِ وَالْمُدَبِّرِ وَ

المُرَبِّي، کلمه ربّ در لغت به معنی مالک، سید، مدبر و مربّی استفاده می‌شود» ربّ ولده و الصّبی یُرَبُّه ربّا یعنی کودک خود را نیکو تربیت کرد و برای او به نحو شایسته انجام وظیفه نمود. (ابن منظور، ۱۴۱۴ ق، ج ۱؛ ص ۳۹۹)

آقای مصطفوی می‌گوید: «ربو هو الانتفاخ مع زیاده بمعنی أن ینتفخ شیء فی ذاته ثم یتحصّل له فضل و زیاده» (مصطفوی، ۱۳۶۸ ش، ج ۴؛ ص ۳۵)؛ یعنی رویش و متورم شدن همراه با زیاد شدن، به این معنا که چیزی ذاتا بزرگ و متورم می‌شود و نتیجه آن زیادت و تکثر است. بدین ترتیب مفهوم تربیت عام بوده و تمام مراتب حصول نشو و نما و زیادت در هر مرتبه و به هر مقدار و به هر کیفیت مادی و معنوی را شامل می‌شود. به طور کلی، تربیت در اصطلاح به معنای پرورش دادن و پروراندن است؛ و پروراندن هر چیزی به کمال رساندن آن است تا تمام قابلیت‌های آن شکوفا شود. (اسماعیلی، ۱۳۸۵ ش، ص ۳۹)

جنس: ماهیتی که انواع متعدد را شامل می‌شود؛ مثلاً حیوانیت به عنوان یک جنس، شامل انسان و اسب می‌شود. (لوئیس معلوف، ۱۳۶۷ ش، ص ۱۰۵)

جنسیت: حالت یا ماهیت جنس، دارا بودن تمایلات جنسی. (آریان پور کاشانی، ۱۳۶۹ ش، ج ۲، ص ۲۰۱۲)

تربیت جنسی: مقصود از تربیت جنسی این است که کودک را به گونه‌ای بپرورانیم که هنگامی که به سن بلوغ رسید، حلال و حرام را در مسائل جنسی تشخیص دهد و به وظایف زناشویی و همسری آگاه باشد و از لایابالی گری بپرهیزد و راه و رسم عفت اسلامی، خلق و خوی او باشد و در وادی شهوت سرگردان نشود. (بهشتی، ۱۳۷۷ ش، ص ۲۴)

علی نقی فقیهی درباره تربیت جنسی می‌گویند: تربیت جنسی عبارت است از این که فرد در دوره‌های رشد کودکی، نوجوانی و جوانی به گونه‌ای پرورده شود و آموزش ببیند که با جنسیت خود آشنا شود و آن را بپذیرد، قدردان وجود خویش باشد و به آن افتخار کند، نقش مذکر یا مؤنث بودن از لحاظ اجتماعی را یاد بگیرد و احکام و آداب دینی در ارتباط با مسائل جنسی مربوط به خود و روابط با هم‌جنس و جنس مخالف را فراگیرد و به گونه‌ای توانمند شود که عواطف و فعالیت‌های جنسی خویش را در جهت قرب الی الله به کار گیرد.

۵. روش‌های تربیت جنسی در دوره کودکی در سیره رضوی

بدون تردید، بخشی از موفقیت‌ها و کامیابی‌های بشر در گرو تربیت جنسی است، چرا که تکامل انسان بسته به تربیت همه ابعاد وجود اوست و تربیت جنسی یکی از این ابعاد است. لذا اسلام که ادعای تأمین سعادت بشر را دارد، باید برای غریزه جنسی برنامه داشته باشد. یکی از مراحل مهم در تربیت جنسی، دوره کودکی است. هدف از تربیت جنسی کودک این است که سلامت روانی و جنسی کودک را تضمین می‌کند، از انحرافات جنسی پیشگیری می‌کند، از بلوغ زودرس جلوگیری می‌نماید و در یک کلمه، تربیت جنسی رشد و کمال فرزندان را تسهیل می‌کند.

روش‌های تربیت جنسی در دوره کودکی در سیره رضوی، به دو دسته تقسیم می‌شود:

الف) روش‌های تربیت جنسی مستقیم

ب) روش‌های تربیت جنسی غیر مستقیم

روش‌های تربیت جنسی مستقیم، شامل جنبه‌هایی است که بلاواسطه بر رفتارهای جنسی کودک تأثیر می‌گذارد؛ مانند تربیت هویت جنسی، پیشگیری از زمینه‌های تحریکات جنسی که شامل خودداری از انجام دادن عمل جنسی در برابر فرزندان، خودداری از بوسیدن و در آغوش گرفتن کودکان توسط نامحرم پس از سن معین و اموری مانند آن.

اما روش‌های تربیت جنسی غیرمستقیم شامل مسائل و اموری است که به نحوی بر رفتارهای جنسی کودک مربوط می‌شود؛ مانند محبت به کودک، هدیه دادن، آموزش اعمال دینی، پرورش بعد عقلانی و اخلاقی و اموری مانند آن. مسائل مربوط به تربیت جنسی غیرمستقیم، اگرچه مستقیماً با تربیت جنسی مرتبط نیستند و جنبه عام تربیتی دارند اما چون به نحوی با مسائل جنسی مرتبط هستند لذا در تعالیم امام رضا علیه السلام، پدر و مادر را موظف هستند تا از همان آغاز تولد کودک، زمینه رشد و تربیت طبیعی از جمله تربیت جنسی او را فراهم سازند.

۵-۱. روش‌های تربیت جنسی مستقیم

۵-۱-۱. تربیت هویت فراجنسیتی

نگرش والدین، نوع تربیت و برخورد آن‌ها با کودکان در شکل دهی هویت فرزند خیلی تأثیرگذار است لذا نگرش و عملکرد والدین باید از این امر حکایت کند که هیچ جنسیتی بر دیگری برتری ندارد.

«عَنْ سَعْدِ بْنِ سَعْدِ الْأَشْعَرِيِّ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا الْحَسَنِ الرِّضَا عَلَيْهِ السَّلَامُ عَنِ الرَّجُلِ يَكُونُ بَعْضُ وُلْدِهِ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِنْ بَعْضٍ وَيَقْدُمُ بَعْضُ وُلْدِهِ عَلَى بَعْضٍ تَكُونُ بَنَاتُهُ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِنْ بَنِيهِ فَقَالَ الْبَنَاتُ وَالْبَنُونَ فِي ذَلِكَ سَوَاءٌ إِنَّمَا هُوَ يَقْدِرُ مَا يُنْزِلُهُمُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ؛

سعد بن سعد اشعری می گوید از ابوالحسن الرضا علیه السلام در مورد مردی که بعضی از فرزندان را بیش تر دوست دارد و بعضی را بر بعضی دیگر ترجیح می‌دهد، سؤال کردم. حضرت فرمودند پسر و دختر در این حکم با هم مساوی اند. شأن هر کس از آن‌ها به اندازه ای است که خداوند برایشان قرار داده است.» (حرعاملی، ۱۴۰۹ ق، ج ۲۱، ص ۴۸۶)

با تأمل در این روایت معلوم می‌شود که در عصر امامت امام رضا علیه السلام، فرهنگ حاکم بر جامعه، ارزشی برای دختر قائل نبود اما از نظر امام، دختر در حقوق و بهره‌های انسانی هم‌سنگ پسر است و این همان برابری الهی است که عقل آن را می‌پذیرد. بنابراین والدین باید این توصیه امام رضا علیه السلام را جدی بگیرند و از هرگونه تبعیض، نسبت به پسر و دختر خودداری کنند و نه تنها از تبعیض جنسیتی خودداری کنند بلکه باید احساس ارزشمندی جنسیتی را به آن‌ها منتقل کنند تا کودکان بتوانند به راحتی و بدون آرزوی داشتن جنسیتی مخالف، به هویت جنسی خودشان دست یابند و در آینده، نقش پدر و مادری خود را نیز به خوبی ایفا کنند. اگر پدر و مادر، در مرحله کودکی نتوانند در یافتن هویت جنسیتی به کودک کمک کنند و یا برعکس، در این راه خللی ایجاد کنند، آن دختر یا پسر در آینده با ایفای نقش زن یا مرد بودن مشکل پیدا خواهد کرد و همیشه داشتن این جنسیت را عامل شکست و مانع رشد خود می‌دانند لکن هر یک از این جنسیت در پیشگاه الهی ارزش و جایگاه خاصی دارند که برای سعادت ایشان کافی است.

۲-۱-۵. سالم سازی روابط اجتماعی و کاهش محرک های جنسی

این تفکر کاملاً اشتباه است که کودک تا زمان بلوغ از غریزه جنسی بی بهره است و والدین هر رفتاری که در مقابل او داشته باشند، تاثیری در او نخواهد داشت بلکه برخلاف این تصور، غریزه جنسی از ابتدای تولد در وجود انسان وجود دارد. این مسئله مورد تایید اسلام است و روایاتی از امام رضا علیه السلام مؤید این مطلب است که کودکان هم میل جنسی دارند لذا باید از تحریک کردن آن‌ها خودداری کرد.

۳-۱-۵. خودداری از انجام عمل جنسی در برابر فرزندان

یکی از روش‌های مهم پیشگیری از انحراف کودکان، خودداری والدین از انجام عمل جنسی در برابر دیدگان کودکان است چون این کار سبب تمایل جنسی پیش از وقت یا همان بلوغ زودرس در کودک می‌شود لذا امام رضا علیه السلام می‌فرمایند: «وَكَانَ عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ عَلَيْهِ السَّلَامُ إِذَا أَرَادَ أَنْ يَغْشَى أَهْلَهُ أَغْلَقَ الْبَابَ وَارْحَى السُّتُورَ أَخْرَجَ الْخَدَمَ؛ علی ابن الحسین علیه السلام هر گاه می‌خواست با همسرش هم‌بستر شود، درها را می‌بست و پرده‌ها را می‌انداخت و خدمتکاران را بیرون می‌کرد.» (حرعاملی، ۱۴۰۹ ق، ج ۲۰، ص ۱۳۳)

امام رضا علیه السلام سیره امام سجاد علیه السلام را برای مردم نقل می‌کنند و بر والدین لازم می‌دانند که در نوع روابط و معاشرت با یکدیگر مواظب باشند لذا مادر حق ندارد هر طوری نزد بچه‌اش بنشیند، پدر حق ندارد هر طوری نزد بچه‌اش بنشیند چون موجب گمراهی و فساد کودکان در آینده خواهد شد، بنابراین همسران باید به دور از چشم فرزندان عمل جنسی انجام بدهند. طبیعی است اگر همه اجزای جامعه از جمله پدر و مادر در دوران کودکی در داخل منزل احتیاط کنند جامعه راه هموارتری برای عقیف شدن خواهد داشت.

۴-۱-۵. خودداری از برهنه کردن کودکان

یکی از روش‌های پیشگیری از تحریک کودکان، خودداری والدین از برهنه کردن آنهاست. امام رضا علیه السلام با اشاره به این که کودکان از شش سالگی به بعد تحریک جنسی بیشتری را تجربه می‌کنند می‌فرمایند:

«مادر، دختری را که شش سالش تمام شده است، برهنه در کنار خود خواباند که به منزله زناست». (مجلسی، ۱۳۸۸ ش، ص ۱۶۲)

با دقت به این حدیث معلوم می‌شود که برهنه کردن کودکان، آثار منفی دارد. اولاً باعث تحریک جنسی کودکان می‌شود و ثانیاً این که حیای آن‌ها را از بین می‌برد و ثالثاً اینکه این عمل ممکن است باعث عادت شود.

۵-۱-۵. خودداری از بوسیدن و در آغوش گرفتن کودکان نامحرم، پس از سن معین

در دین اسلام محبت کردن، نوازش کردن و بوسیدن کودکان توصیه شده، اما این رفتار پس از سن معین، از سوی نامحرم منع می‌شود چون این کار در تربیت جنسی اثر به سزایی خواهد داشت. در این باره داستانی از زندگی امام رضا علیه السلام نقل شده است:

«عَنْ أَبِي الْحَسَنِ الرِّضَا عَلَيْهِ السَّلَامُ أَنَّ بَعْضَ بَنِي هَاشِمٍ دَعَاهُ مَعَ جَمَاعَةٍ مِنْ أَهْلِهِ فَأَتَى بِصَبِيَّةٍ لَهُ فَأَذْنَاهَا أَهْلَ الْمَجْلِسِ جَمِيعًا إِلَيْهِمْ فَلَمَّا دَنَتْ مِنْهُ سَأَلَ عَنْ سِنَّهَا فَقِيلَ خُمْسٌ فَنَحَّاهَا عَنْهُ؛

امام رضا علیه السلام در مجلس ولیمه‌ای بودند، ولیمه دهنده دختر بچه‌ای داشت که به آنجا آمد. کسانی که در مجلس نشسته بودند، دختر بچه را بغل کردند و بوسیدند تا به حضرت رسید. امام رضا علیه السلام سؤال کردند: بچه چند سالش است؟ گفتند: پنج ساله است. حضرت این کار را نکرد و از دور با او احوال‌پرسی کردند.» (کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۵ ص ۵۳۳)

در رابطه با اینکه وجود مقدس امام رضا علیه السلام از آغوش گرفتن دختر بچه پنج ساله خودداری می‌کنند، این فعل امام را نباید به عنوان سختگیری نسبت به کودکان تلقی کرد زیرا امام می‌دانند گاهی اوقات یک عمل اشتباه فرد باعث هدر رفتن زحمات پدر و مادر در فرایند تربیت جنسی کودکان می‌شود. امام از عوارض جسمی و روحی کودکان آشنا هستند و نمی‌خواهند زمینه سقوط اخلاقی کودکان مهیا شود، هر چند کودک به سن تکلیف نرسیده است اما رعایت برخی از امور نسبت به آنها لازم است. البته ممکن است این دستور فقط بخاطر کودک نباشد بلکه آثاری در مورد فردی که کودک را در آغوش می‌گیرد داشته باشد و حضرت برای تذکر هر دو جهت نهی فرموده باشند.

۵-۲. روش های غیر مستقیم

۵-۲-۱. تأمین نیاز روانی- عاطفی

نیازهای عاطفی- روانی بر تربیت جنسی کودکان تأثیر عمیق می گذارند. ارضای آنها زمینه تربیت صحیح جنسی را فراهم می سازد و در مقابل، عدم ارضای آنها آثار نامناسب روانی زیادی خواهد داشت که در پی آن انحرافات جنسی را به دنبال خواهد داشت. از جمله روایاتی که امام رضا علیه السلام نسبت به تربیت فرزندان و نیازهای عاطفی آنها دارند روایتی است از امام رضا علیه السلام که از رسول اکرم صلی الله علیه و آله و سلم نقل کرده و فرمودند: عَنْ أَبِي الْحَسَنِ الرِّضَا ع قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى عَلَى الْإِنَاثِ أَرْأَفُ مِنْهُ عَلَى الذُّكُورِ وَمَا مِنْ رَجُلٍ يُدْخِلُ فَرْحَةً عَلَى امْرَأَةٍ بَيْنَهُ وَبَيْنَهَا حُرْمَةً إِلَّا فَرَحَهُ اللَّهُ تَعَالَى يَوْمَ الْقِيَامَةِ.

امام رضا علیه السلام از پیامبر (ص) روایت نموده که فرمودند: خدای متعال با زنان مهربان تر از مردان است و اگر مردی یکی از زنان محرم خود را شاد کند، خدای متعال او را در روز قیامت شاد می کند. (کافی، ج ۶، ص ۶) گرچه اسلام همواره عدالت را محور قرار داده و به مسلمانان تاکید کرده که عدالت رعایت شود، اما در برخی مواقع چنین توصیه هایی به مسلمانان شده که اینگونه رفتار کنند.

الف- محبت کردن

انسان ها همواره به محبت نیازمندند و در این میان کودکان به دلیل رشد عاطفی به محبت والدین نیاز بیشتری دارند. نقش والدین در این میان به دلیل آنکه نقش اساسی را در بذل محبت به کودک دارند از همه مهم تر است. امام رضا علیه السلام محبت به فرزند را در کنار لزوم نیکی به پدر و مادر قرار داده اند:

«أَنَّهُ قَالَ لِرَجُلٍ أَلَيْكَ وَالِدَانِ فَقَالَ لَا فَقَالَ أَلَيْكَ وَلَدٌ فَقَالَ نَعَسَمُ قَالَ لَهُ بَرٍّ وَلَدَكَ يُحْسَبُ لَكَ بَرٌّ وَالِدَيْكَ وَرُؤْيَ أَنَّهُ قَالَ بَرُّوا أَوْلَادَكُمْ وَأَحْسِنُوا إِلَيْهِمْ فَإِنَّهُمْ يَطُئُونَ أُنْكُمْ تَرْزُقُونَهُمْ وَرُؤْيَ أَنَّهُ قَالَ إِنَّمَا سُمُّوا الْأَبْرَارَ لِأَنَّهُمْ بَرُّوا الْآبَاءَ وَالْأَبْنَاءَ؛

امام رضا علیه السلام روزی از یکی از اصحابشان پرسیدند: آیا پدر و مادر داری؟ عرض کرد: خیر. فرمود: آیا فرزند داری؟ عرض کرد: بلی. فرمود: پس برای تو نیکی به فرزند به جای نیکی به پدر و مادر کفایت می کند. در ادامه می فرمایند:

به فرزندان خود نیکی کنید؛ چراکه آن‌ها شما را روزی دهنده خود می‌دانند. (نوری، ۱۴۰۸ ق، ج ۱۵، ص ۱۷۰). از نکات زیبا در این روایت این است که حضرت علت احسان و نیکی را اینگونه معرفی می‌فرمایند که فرزندان، شما را روزی دهنده خود می‌دانند. یعنی احسان و نیکی از مصادیق رزق است.

در سیره امام رضا علیه‌السلام به صورت متعدد شاهد اظهار محبت ایشان به کودکان هستیم، مثلاً می‌بینیم که امام رضا علیه‌السلام وقتی فرزند خود را خطاب می‌کنند چنین می‌فرمایند: «قُمْ يَا حَبِيبِي» برخیز، ای حبیب من (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۴۹، ص ۱۲۰). شرح کامل یکی از موقعیت‌ها را امیه بن علی نقل می‌کند:

«وَمِنْ كِتَابِ الدَّلَائِلِ عَنْ أُمِّيَّةَ بْنِ عَلِيٍّ قَالَ: كُنْتُ مَعَ أَبِي الْحَسَنِ بِمَكَّةَ فِي السَّنَةِ الَّتِي حَجَّ فِيهَا ثُمَّ صَارَ إِلَى خُرَاسَانَ وَمَعَهُ أَبُو جَعْفَرٍ وَأَبُو الْحَسَنِ يُودِعُ الْبَيْتَ فَلَمَّا قَضَى طَوَافَهُ عَدَلَ إِلَى الْمَقَامِ فَصَلَّى عِنْدَهُ فَصَارَ أَبُو جَعْفَرٍ عَلَى عُنُقِ مُوَفَّقٍ يَطُوفُ بِهِ فَصَارَ أَبُو جَعْفَرٍ إِلَى الْحَجَرِ فَجَلَسَ فِيهِ فَأُطَالَ فَقَالَ لَهُ مُوَفَّقٌ قُمْ جُعِلَتْ فِدَاكَ فَقَالَ مَا أُرِيدُ أَنْ أَبْرَحَ مِنْ مَكَانِي هَذَا إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ وَاسْتَبَانَ فِي وَجْهِهِ الْغَمُّ فَآتَى مُوَفَّقٌ أَبَا الْحَسَنِ فَقَالَ لَهُ جُعِلَتْ فِدَاكَ قَدْ جَلَسَ أَبُو جَعْفَرٍ فِي الْحَجَرِ وَهُوَ يَا بَنِي أَنْ يَقُومَ فَقَامَ أَبُو الْحَسَنِ فَآتَى أَبَا جَعْفَرٍ فَقَالَ قُمْ يَا حَبِيبِي فَقَالَ مَا أُرِيدُ أَنْ أَبْرَحَ مِنْ مَكَانِي هَذَا قَالَ بَلَى يَا حَبِيبِي ثُمَّ قَالَ كَيْفَ أَقُومُ وَقَدْ وَدَعْتُ الْبَيْتَ وَدَاعًا لَا تَرْجِعُ إِلَيْهِ فَقَالَ لَهُ قُمْ يَا حَبِيبِي فَقَامَ مَعَهُ؛

در سالی که امام رضا علیه‌السلام حج به جای آورده و سپس به خراسان رفتند، من در مکه همراه امام علیه‌السلام بودم و امام جواد علیه‌السلام نیز همراهشان بودند. امام علیه‌السلام با خانه کعبه وداع کرد. وقتی طوافش تمام شد به طرف مقام ابراهیم رفت و در آنجا نماز گزارد. جواد علیه‌السلام که خردسال بود بر دوش موفق (غلام حضرت) طواف داده می‌شد. جواد علیه‌السلام به طرف حجر اسماعیل رفت، در آنجا نشست و این امر مدتی طول کشید. موفق به او گفت: جانم به فدایت باد، برخیز. او فرمود: بر نمی‌خیزم تا وقتی که خدا بخواهد و در چهره اش غم نمایان شد. موفق خدمت امام رضا علیه‌السلام آمد و گفت: جانم به فدایت باد، جواد علیه‌السلام در حجر نشسته بر نمی‌خیزد.

امام رضا علیه‌السلام به طرف جواد علیه‌السلام آمد و فرمود: برخیز، ای حبیب من. جواد علیه‌السلام فرمود: چگونه برخیزم، در حالی که شما با کعبه چنان وداع می‌کنید که گویا هرگز به سویش باز نمی‌گردید! [برای بار سوم] امام رضا علیه‌السلام فرمود: برخیز، ای

حبیب من. جواد علیه السلام برخاست.» (اربلی، ۱۳۸۱ ش، ج ۲، ص ۳۶۲-۳۶۳)
واضح است که این همه سفارش در سیره امام رضا علیه السلام برای محبت به کودکان، آثار فراوان روانی- عاطفی و اخلاقی داشته است که یکی از نتایج مهم این است که ارضای نیاز به محبت در کودکان، آن‌ها را از وقوع در انحرافات جنسی محافظت می‌کند و در مقابل، کمبود محبت، زمینه انحراف جنسی را فراهم می‌کند. علاوه بر این، محبت مناسب و به اندازه کافی در کودکی، باعث می‌شود که افراد در زندگی خانودگی خود بتوانند به همسر و فرزندان محبت کنند. کودکانی که محبت ندیده اند، توانایی مناسبی برای مهرورزی را ندارند و محبت‌های دیگران را بی پاسخ می‌گذارند.

ب- هدیه دادن

یکی از آثار شادمانی در قرآن کریم هدیه دادن ذکر شده است. «فَلَمَّا جَاءَ سُلَيْمَانُ قَالَ أَتُمَدُّونَ بِمَا لَآتَانِي اللَّهُ خَيْرٌ مِمَّا آتَاكُمْ بَلْ أَنْتُمْ بِهَدِيَّتِكُمْ تَفْرَحُونَ» (نمل، ۳۶)
والدین، فرزندان خود را به مناسبت‌های مختلف باید هدیه دهند چون این کار در پرورش بعد عاطفی کودک مدد می‌رساند و سبب جلب دوستی و علاقه مندی بیشتر میان والدین و کودکان می‌شود. امام رضا علیه السلام در روایتی در تأیید این فرهنگ نیکو از اجداد خویش از رسول خدا (ص) چنین می‌فرمایند:
حَدَّثَنِي عَلِيُّ بْنُ مُوسَى الرُّضَا عَنْ أَبِيهِ عَنْ آبَائِهِ عَنْ عَلِيٍّ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ (ص) نِعَمَ الشَّيْءِ الْهَدِيَّةُ وَهِيَ مِفْتَاحُ الْحَوَائِجِ؛ امام رضا علیه السلام از رسول الله (ص) روایتی نقل می‌کند که: هدیه خوب چیزی است زیرا آن کلید حوائج است. (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۲، ص ۷۴)

هدیه دادن به کودک یکی از روش‌های غیرمستقیم تربیت جنسی است که در تربیت صحیح و پیشگیری از انحراف جنسی می‌تواند موثر واقع شود. در حقیقت مبتنی بر فرمایش امام علیه السلام معلوم می‌شود که هدیه دارای نقش اساسی در تربیت کودکان است؛ اول این که باعث می‌شود احساسات قلبی والدین به کودک منتقل شود، نیاز به دریافت محبت کودک ارضا شود و احساس کمبود نکند که نتیجه اش، کاهش انحراف جنسی در کودک است. دوم این که کودک، این رفتار را به عنوان عملی برای ابراز محبت به دیگران یاد می‌گیرد.

۵-۲-۲. آموزش اعمال دینی

از جمله روش هایی که به صورت غیرمستقیم، در رشد سالم و پیشگیری از انحراف جنسی کودکان مؤثر است «آموزش اعمال دینی» است. آشنایی با اعمال دینی باعث می شود که کودک از مسیر هدایت فطری، منحرف نگردد. در همین زمینه باید تاکید نمود یکی از محورهای دین و نردبان رسیدن به خدا، نماز است و باید فرزندان را از دوران کودکی با نماز آشنا کنیم لذا امام رضا علیه السلام فرموده اند: بچه هایتان را از هفت سالگی امر به نماز کنید تا آشنا بشوند و عادت کنند.

«عَنِ الرَّضَا عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: يُؤْخَذُ الْغُلَامُ بِالصَّلَاةِ وَهُوَ ابْنُ سَبْعِ سِنِينَ وَلَا تُعْطَى الْمَرْأَةُ شَعْرَهَا مِنْهُ حَتَّى يَحْتَلِمَ» (ابن بابویه، ۱۴۱۳ ق، ج ۳ ص ۴۳۶). در حقیقت، یکی از روشهای تربیتی، عادت دادن است البته عاداتی که در ادامه با تقویت و رشد بعد فکری و عقلی تکمیل شود.

در روایت دیگری که حسن بن قارن می گوید از امام رضا علیه السلام سوال کردم یا دیگری سؤال کرد و من شنیدم درباره شخصی که جبر کند فرزند خود را برای خواندن نماز که یک یا دو روز نماز نخواند:

«رَوَى عَنِ الْحَسَنِ بْنِ قَارِنٍ أَنَّهُ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا الْحَسَنِ الرَّضَا (ع) أَوْ سُئِلَ وَ أَنَا أَسْمَعُ عَنِ الرَّجُلِ يَخْتِنُ وَلَدَهُ وَ هُوَ لَا يُصَلِّي الْيَوْمَ وَ الْيَوْمَيْنِ فَقَالَ وَ كَمْ أَتَى عَلَى الْغُلَامِ فَقَالَ ثَمَانِي سِنِينَ فَقَالَ سُبْحَانَ اللَّهِ يَتْرُكُ الصَّلَاةَ قَالَ قُلْتُ يُصِيبُهُ الْوَجَعُ قَالَ يُصَلِّي عَلَى نَحْوِ مَا يَقْدِرُ

حضرت فرمودند که این فرزند چند سال دارد پس من عرض نمودم که هشت سال. فرمودند: سبحان الله ترک نماز می کند؟ راوی گفت عرض نمودم دردی دارد که چون متوجه نماز می شود بیشتر می شود. حضرت فرمودند: هر نحوی که قدرت دارد نماز را به جا می آورد و ترک نکند نماز را.» (ابن بابویه، ۱۴۱۳ ق، ج ۱ ص ۲۸۰)

درباره نماز کودکان در سیره رضوی دو مسئله را می توان فهمید؛ نخست توجه به این که کودکان را از هفت سالگی امر به نماز کنیم تا با نماز آشنا بشوند و عادت کنند. دوم روش برای نماز خوان شدن فرزندان. امام به خاطر جایگاه رفیعی که نماز دارد یعنی انسان را از پلیدی ها دور می کند و راه تکامل را برایش هموار می سازد از کودکی سفارش به نماز می کنند. البته در مورد اعمال فقط به نماز بسنده نشده ولی ماثر ترین بوده است.

۵-۲-۳. پرورش بُعد عقلی

رشد عقل برخلاف رشد جنسی که در دوران بلوغ نمایان می‌شود، از زمان کودکی آشکار می‌شود. رشد عقل در دوران کودکی دو مرحله دارد؛ یکی رشد طبیعی که همزمان با رشد جسم و بدن به طور طبیعی آغاز می‌شود و دیگری رشد اکتسابی عقل که در صورت ایجاد شرایط تعلیم و تربیت این هم می‌تواند از زمان کودکی آغاز شود. (اسماعیلی یزدی، ۱۳۸۵ ش، ص ۱۶۱) لذا برای پرورش بُعد عقلی برخلاف بُعد جنسی سن خاصی وجود ندارد.

در این باره داستانی از زندگی امام رضا علیه السلام نقل شده است:
 قُلْتُ لِلرُّضَا (ع) قَدْ كُنَّا نَسْأَلُكَ قَبْلَ أَنْ يَهَبَ اللَّهُ لَكَ أَبَا جَعْفَرٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ فَكُنْتَ تَقُولُ يَهَبُ اللَّهُ لِي غُلَامًا فَقَدْ وَهَبَ اللَّهُ لَكَ فَقَرَّ عَيْنُونَا فَلَا أَرَانَا اللَّهُ يَوْمَكَ فَإِنْ كَانَ كَوْنٌ فَإِلَى مَنْ فَأَشَارَ بِيَدِهِ إِلَى أَبِي جَعْفَرٍ وَهُوَ قَائِمٌ بَيْنَ يَدَيْهِ فَقُلْتُ جُعِلْتُ فِدَاكَ هَذَا ابْنُ ثَلَاثِ سِنِينَ قَالَ وَمَا يَضُرُّهُ مِنْ ذَلِكَ شَيْءٌ قَدْ قَامَ عِيسَى ع بِالْحُجَّةِ وَهُوَ ابْنُ ثَلَاثِ سِنِينَ؛

صفوان بن یحیی گوید: به امام رضا علیه السلام عرض کردم: پیش از آنکه خدا ابا جعفر علیه السلام را بشما ببخشد، از شما (درباره جانشین) می‌پرسیدیم، می‌فرمودید: خدا به من پسری عطا می‌کند. اکنون خدا او را به شما عطا کرد و چشم ما روشن گشت، خدا روز مرگ تو را به ما ننماید، اگر پیش آمد ناگواری به سوی چه کسی گرائیم؟ امام رضا علیه السلام با دست به امام جواد علیه السلام اشاره کرد، من عرض کردم: فدایت گردم، این پسر سه ساله است فرمودند: این خردسالی به امامت او هیچ زیانی ندارد، حضرت عیسی هم در سن سه ساله بود که قیام به رسالت کرد. (کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۱، ص ۳۲۱).
 در روایتی دیگر امام رضا علیه السلام درباره اهمیت عقل فرمودند: «صَدِيقُ كُلِّ امْرِئٍ عَقْلُهُ وَ عَدُوُّهُ جَهْلُهُ؛ دوست هر کس عقل او و دشمنش جهل اوست.» (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ ق؛ ص ۴۴۳)

همچنین در روایات آمده است که حضرت رضا علیه السلام ویژگی های دهگانه ای را برای جایگاه عقل و انسان عاقل ذکر می‌کنند که می‌توان از آن جایگاه و ارزش عقل را نیز به دست آورد:

«وَقَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ لَا يَتِمُّ عَقْلُ امْرِئٍ مُسْلِمٍ حَتَّى تَكُونَ فِيهِ عَشْرُ خِصَالٍ: الْخَيْرُ مِنْهُ مَأْمُولٌ وَ الشَّرُّ مِنْهُ مَأْمُونٌ يَسْتَكْثِرُ قَلِيلَ الْخَيْرِ مِنْ غَيْرِهِ وَ يَسْتَقِلُّ كَثِيرَ الْخَيْرِ مِنْ

نَفْسِهِ لَا يَسْأَمُ مَنْ طَلَبَ الْخَوَائِجَ إِلَيْهِ وَلَا يَمَلُّ مَنْ طَلَبَ الْعِلْمَ طُولَ دَهْرِهِ الْفَقْرُ فِي اللَّهِ أَحَبُّ إِلَيْهِ مِنَ الْغِنَى وَالذُّلُّ فِي اللَّهِ أَحَبُّ إِلَيْهِ مِنَ الْعِزِّ فِي عَدُوِّهِ وَالْخُمُولُ أَشْهَى إِلَيْهِ مِنَ الشُّبْهَةِ ثُمَّ قَالَ عَ الْعَاشِرَةَ وَمَا الْعَاشِرَةُ قِيلَ لَهُ مَا هِيَ قَالَ ع لَا يَرَى أَحَدًا إِلَّا قَالَ هُوَ خَيْرٌ مِنِّي وَآتَقَى إِنَّمَا النَّاسُ رَجُلَانِ رَجُلٌ خَيْرٌ مِنْهُ وَآتَقَى وَ رَجُلٌ شَرٌّ مِنْهُ وَ أَذْنَى فَإِذَا لَقِيَ الَّذِي شَرٌّ مِنْهُ وَ أَذْنَى قَالَ لَعَلَّ خَيْرَ هَذَا بَاطِنٌ وَ هُوَ خَيْرٌ لَهُ وَ خَيْرِي ظَاهِرٌ وَ هُوَ شَرٌّ لِي وَ إِذَا رَأَى الَّذِي هُوَ خَيْرٌ مِنْهُ وَ أَتَقَى تَوَاضَعَ لَهُ لِيَلْحَقَ بِهِ فَإِذَا فَعَلَ ذَلِكَ فَقَدْ عَلَا مَجْدُهُ وَ طَابَ خَيْرُهُ وَ حَسُنَ ذِكْرُهُ وَ سَادَ أَهْلُ زَمَانِهِ؛

عقل شخص مسلمان تمام نیست، مگر این که ده خصلت را دارا باشد:

از او امید خیر باشد، از بدی او در امان باشند، خیر اندک دیگری را بسیار شمارد، خیر بسیار خود را اندک شمارد، هرچه حاجت از او خواهند دلتنگ نشود، در عمر خود از دانش طلبی خسته نشود، فقر در راه خدایش از توانگری محبوبتر باشد، خواری در راه خدایش از عزت با دشمنش محبوبتر باشد، گمنامی را از پرنامی خواهانتر باشد، سپس فرمود: دهمی چیست دهمی؟ به او گفته شد: چیست؟ فرمود: احدی را ننگرد جز این که بگوید او از من بهتر و پرهیزکارتر است. (ابن شعبه حرانی، ۱۳۶۳ ق، ص ۴۴۳)

۵-۲-۴. پرورش فضایل اخلاقی

یکی دیگر از روش هایی که به صورت غیرمستقیم، در تربیت جنسی و پیشگیری از انحراف جنسی اثر می گذارد پرورش فضایل اخلاقی در روح و روان مخاطبان است تا از این طریق این فضایل با شخصیت او عجین شود زیرا انسانی که از کودکی با فضائل اخلاقی رشد کند، در برابر رذائل اخلاقی به خوبی مقاومت می کند.

امام رضا علیه السلام به نقل از پیامبر (ص) به خوش اخلاقی توصیه کرده اند و می فرمایند: «أَقْرَبُكُمْ مِنِّي مَجْلِسًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ - أَحْسَنُكُمْ خُلُقًا وَ خَيْرُكُمْ خَيْرُكُمْ لِأَهْلِهِ؛ در قیامت کسی به من نزدیک تر است که در دنیا خوش اخلاق از باشد و یا خانواده خودش نیکوکارتر.» (علی بن موسی علیه السلام، ۱۴۰۶ ق، ص ۶۷)

فضائلی که با بحث تربیت جنسی در ارتباط اند و پرورش آنها در حفظ کودک از انحرافات اهمیت دارد، عبارت اند از: غیرت، حیا و عفت.

الف - غیرت

اولین فضیلت اخلاقی که در امر تربیت جنسی در دوره کودکی، اهمیت ویژه ای دارد غیرت است. امام رضا علیه السلام برخی از خصوصیات خروس را برگرفته از ویژگی های انبیاء دانسته که یکی از آن ویژگی ها غیرت خروس است.

عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عِيسَى الْقِطِينِيِّ قَالَ قَالَ الرَّضَا عَلَيْهِ السَّلَامُ فِي الدِّيكِ الْأَبْيَضِ خَمْسُ خِصَالٍ مِنْ خِصَالِ الْأَنْبِيَاءِ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ مَعْرِفَتُهُ بِأَوْقَاتِ الصَّلَاةِ وَالْغَيْرَةِ وَالسَّخَاءُ وَالشَّجَاعَةُ وَكَثْرَةُ الطَّرُوقَةِ؛ در خروس سفید پنج خصوصیت انبیاء وجود دارد: آشنایی با اوقات نماز، غیرت، سخاوت، شجاعت و...» (ابن بابویه، ۱۳۶۲ ش، ج ۱؛ ص ۲۹۸)

شهید مطهری می گوید: این حالتی (نبود غیرت) که شما الآن در اروپا می بینید، اثر گوشت خوک است. مسئله غیرت در کشورهایی که مصرف کننده گوشت خوک اند، امری فراموش شده است. از جمله صفات خوک این است که خیلی کثیف است. در حدیث است که یکی از خصایص روحی این حیوان این است که غیرت ندارد و خوردن گوشت او غیرت را از بین میبرد. البته می دانید هر کدام از حیوانات خصایص روحی مخصوص به خود دارند، مثلاً وفا در سگ زیاد است و در مقابل احسانی که به او میشود آن احسان را نادیده نمیگیرد، ولی گربه این طور نیست و یا غیرت ناموس در خروس زیاد است و حیوانی که اصلاً این خاصیت در او نیست خوک است. (مطهری، ۱۳۸۱ ش، ج ۱، ص ۵۸)

ب - حیا

دومین فضیلت اخلاقی که با تربیت جنسی ارتباط دارد و باید والدین آن را در کودکان خود پرورش دهند «حیا» است. حیا پایه و اساس عفت و پاکدامنی است. حیا در گفتار و رفتار و کردار و در نحوه پوشیدن لباس و... ظاهر می شود. در گزارش امام رضا علیه السلام از گفتگوی حضرت یوسف علیه السلام و زلیخا همسر عزیز مصر، اهمیت و ارزش همین نوع از حیا آشکار می شود. امام رضا علیه السلام از پدران خویش در تفسیر آیه ۲۴ سوره مبارکه یوسف «لَوْ لَا أَنْ رَأَى بُرْهَانَ رَبِّهِ» می فرمایند:

«قَامَتْ امْرَأَةُ الْعَزِيزِ إِلَى الصَّنَمِ فَأَلْقَتْ عَلَيْهِ ثَوْبًا فَقَالَ لَهَا يُوسُفُ. مَا هَذَا؟ فَقَالَتْ: أَسْتَحْيِي مِنَ الصَّنَمِ أَنْ يَرَانَا، فَقَالَ لَهَا يُوسُفُ: أَسْتَحِينَ مِمَّنْ لَا يَسْمَعُ وَلَا يُبْصِرُ وَلَا يَفْقَهُ وَلَا يَأْكُلُ وَلَا

لَا يَشْرَبُ، وَلَا أَسْتَحْيِ أَنَا مِمَّنْ خَلَقَ الْإِنْسَانَ وَ عَلَّمَهُ؟ فَذَلِكَ قَوْلُهُ تَعَالَى: «لَوْ لَا أَنْ رَأَى بُرْهَانَ رَبِّهِ»

زلیخا زن عزیز مصر برخاست و به سوی بت رفت و پارچه‌ای روی آن افکند. پس حضرت یوسف علیه‌السلام به او گفت: این چه کاری است؟ زلیخا گفت: خجالت می‌کشم و شرم می‌کنم از اینکه بت ما را ببیند! یوسف به زلیخا گفت: آیا تو از کسی که نمی‌شنود، نمی‌بیند، نمی‌فهمد، نمی‌خورد و نمی‌آشامد حیاء کنی و من از کسی که انسان را آفرید و به او دانش آموخت حیاء نکنم؟» (حویزی، ۱۴۱۵ق، ج ۲ ص ۴۱۹)

در حقیقت چیزی که حضرت یوسف علیه‌السلام را از بدی، فحشا و اراده رابطه نامشروع بازداشت حیا بود. توجه به خدای بزرگ و شرم و حیا از نافرمانی پروردگار بود که یوسف علیه‌السلام بر اساس آن، از گناه پاک ماند. ایشان از بندگان پاکیزه و مخلص خدا بود و با داشتن این حیاء از بدی و فحشاء پاک شد و به درجه عبد مخلص رسید. در روایتی دیگر که به امام رضا علیه‌السلام منسوب است در شرح علت تحریم خمر فرمودند:

«وَ إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى حَرَّمَ الْخَمْرَ لِمَا فِيهَا مِنَ الْفُسَادِ وَ بُطْلَانِ الْعُقُولِ فِي الْحَقَائِقِ وَ ذَهَابِ الْحَيَاءِ مِنَ الْوَجْهِ»

خداوند تعالی شراب را حرام فرمود زیرا شراب تباهی می‌آورد، عقل‌ها را در شناخت حقایق باطل می‌کند و شرم و حیا را از چهره فرد می‌زداید.» (منسوب به علی بن موسی، ۱۴۰۶ق، ص ۲۸۲)

علت تحریم شراب را امام رضا علیه‌السلام از بین رفتن حیا ذکر می‌کنند چون این حیاست که انسان را از ارتکاب هر عمل زشت و نادرست باز می‌دارد که یکی از آن‌ها روابط شهوانی خارج از محدوده شرع است. در حقیقت، اگر انسان حیا نداشته باشد مانند حیوان و بسیار بدتر از آن می‌شود.

همچنین در روایات آمده که امام رضا علیه‌السلام از قول پدرانشان نقل می‌کنند که پیامبر (ص) فرمودند:

«لَمْ يَبْقَ مِنْ أَمْثَالِ الْأَنْبِيَاءِ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ إِلَّا قَوْلُ النَّاسِ إِذَا لَمْ تَسْتَحْيِ فَاصْنَعْ مَا شِئْتَ؛ از مثل‌های پیامبران جز این سخن مردم بر جای نمانده است که وقتی حیا نداشتی پس هرچه خواستی انجام بده هر کاری می‌خواهی بکن.» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۲، ص ۵۶)

ج- عفت

سومین فضیلت اخلاقی که در امر تربیت جنسی در دوره کودکی، اهمیت ویژه ای دارد «عفت» است. عفت (پاکدامنی) حالت نفسانی است که انسان را از غلبه شهوت باز می دارد.

در دو مورد نیز قرآن به عفت طلبی در امور جنسی سفارش نموده است: «وَلَيْسَتَ عَفِيفٌ الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ نِكَاحًا» (نور، ۳۳) به جوانان و مردانی که امکان ازدواج برایشان فراهم نیست، سفارش می کند که عفاف بورزند تا دچار انحراف و آلودگی نشوند. نیز «وَأَنْ يَسْتَعْفِفْنَ خَيْرٌ لَّهُنَّ» (نور، ۶۰) که درباره زنان سالخورده ای است که به ایشان رخصت داده شده است تا خود را از نامحرمان نپوشانند، ولی بلافاصله سفارش می کند که اگر عفت در پوشش را رعایت کنند و موهایشان را بپوشانند برایشان بهتر است. این آیه نمونه ای است از عفت در ظاهر علاوه بر عفت در باطن و نشانگر آن است که اگرچه عفت یک مقوله درونی است لکن کاملاً در مصداق های بیرونی بروز و ظهور می یابد. (مرویان حسینی، ۱۳۹۵، ص ۱۴۲)

صاحب قاموس قرآن می گوید: عفیف یعنی خودنگهداری و با مناعت. (قریشی، ۱۳۵۴ ش، ج ۵، ص ۱۸) درباره اهمیت این فضیلت اخلاقی از امام رضا علیه السلام چنین نقل شده است:

«عَنِ الْحَسَنِ بْنِ جَهْمٍ قَالَ: قُلْتُ لِعَلِيِّ بْنِ مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ خَضَبَتْ قَالَ نَعَمْ بِالْحَنَاءِ وَالْكَتَمِ أَمَا عَلِمْتَ أَنَّ فِي ذَلِكَ لَأَجْرًا أَنْهَا تَحِبُّ أَنْ تَرَى مِنْكَ مِثْلَ الَّذِي تَحِبُّ أَنْ تَرَى مِنْهَا يَعْنِي الْمَرْأَةَ فِي التَّهْنِئَةِ وَلَقَدْ خَرَجْنِ نِسَاءً مِنَ الْعَفَافِ إِلَى الْفُجُورِ مَا أَخْرَجَهُنَّ إِلَّا قِلَّةٌ تَهَيَّؤُ أَزْوَاجَهُنَّ؛

روزی حسن بن جهم به محضر امام رضا علیه السلام مشرف شد. وی متوجه شد که حضرت، ظاهری آراسته دارد و خضاب هم کرده اند. با تعجب پرسید: «خضاب کرده اید؟» امام فرمود: بله، با حنا و برگ نیل خضاب کرده ام؛ مگر نمی دانی که این کار، سودی فراوان دارد؛ از جمله آنکه همسر تو دوست دارد در تو همان زیبایی و آراستگی را ببیند که تو دوست داری در او ببینی و زنانی در اقوام گذشته از دایره عفت، بیرون رفتند و فاسد شدند و چنین نشدند، مگر به دلیل کم توجهی شوهرانشان به آرایش خود.» (طبرسی، ۱۳۷۰ ش، ص ۸۱)

این سیره امام رضا علیه السلام راه کاری دقیق برای ایجاد پاکدامنی در فضای خانواده هاست. در حقیقت حدیث به این روش تاکید دارد که والدین باید الگوهای عفاف را به صورت عملی و رفتاری یاد دهند چون نمایش عفت در عمل یکی از مهم ترین روش های پرورش آن است.

نتیجه گیری

هدف این پژوهش شناسایی و تحلیل روش های تربیت جنسی در دوره کودکی در سیره رضوی بود. برای این منظور از روش توصیفی - تحلیلی استفاده شد. نتایجی که از این پژوهش به دست آمد به اجمال عبارت است از:

آنچه از سیره امام رضا علیه السلام به دست می آید این است که والدین با عمل به دستورات امام علیه السلام می توانند آینده فرزندان خود را تامین کنند تا هم سعادت کودک تضمین شود و هم سعادت جامعه.

در سیره رضوی دو دسته روش برای تربیت جنسی کودک وجود دارد که عبارت است از روش تربیت جنسی مستقیم و تربیت جنسی غیرمستقیم.

تربیت جنسی مستقیم شامل تربیت هویت جنسی و پیشگیری از تحریکات جنسی کودکان از قبیل خودداری از انجام دادن عمل جنسی در برابر فرزندان، خودداری از لخت کردن کودکان، خودداری از بوسیدن و در آغوش گرفتن کودکان توسط نامحرم پس از سن معین است.

تربیت جنسی غیر مستقیم عبارت اند از تامین نیاز روانی - عاطفی که شامل محبت به کودک و هدیه دادن است، علاوه بر این، پرورش بعد عقلانی و اخلاقی، آموزش اعمال دینی از جمله آموزش نماز به کودک، از روش های تربیت جنسی غیرمستقیم در دوران کودکی در سیره رضوی تلقی می شوند.

قرآن کریم

۱. ابن بابویه، **عیون أخبار الرضا علیه السلام**، تهران، نشر جهان، ۱۳۷۸ ق.
۲. —، محمد بن علی، **الخصال**، قم، جامعه مدرسین، ۱۳۶۲ ش.
۳. —، **من لا یحضره الفقیه**، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۳ ق.
۴. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، **تحف العقول**، قم، جامعه مدرسین، ۱۴۰۴ / ۱۳۶۳ ق.
۵. ابن منظور، محمد بن مکرم، **لسان العرب**، بیروت، دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع - دار صادر، ۱۴۱۴ ق.
۶. اربلی، علی بن عیسی، **کشف الغمّة فی معرفة الأئمة** (محقق / مصحح: رسولی محلاتی، سید هاشم)، تبریز، بنی هاشمی، ۱۳۸۱ ق.
۷. اسماعیلی یزدی، عباس، **فرهنگ تربیت**، قم، انتشارات مسجد مقدس جمکران، ۱۳۸۵
۸. آریان پور کاشانی، عباس و آریان پور کاشانی، منوچهر، **فرهنگ دانشگاهی انگلیسی به فارسی**، تهران، امیرکبیر ۱۳۶۹ ش.
۹. بهشتی، احمد، **اسلام و تربیت کودکان**، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۲ ش.
۱۰. حر عاملی، محمد بن حسن، **وسائل الشیعه**، قم، مؤسسه آل البيت عليهم السلام، ۱۴۰۹ ق.
۱۱. حویزی، عبد علی بن جمعه، **تفسیر نور الثقلین**، قم، اسماعیلیان، ۱۴۱۵ ق.
۱۲. طبرسی، حسن بن فضل، **مکارم الأخلاق**، قم، الشریف الرضی، ۱۴۱۲ ق / ۱۳۷۰ ش.
۱۳. علی بن موسی علیه السلام، **صحیفه الإمام الرضا علیه السلام**، مشهد، کنگره جهانی حضرت رضا علیه السلام، ۱۴۰۶ ق.
۱۴. علی بن موسی، **الفقه المنسوب إلى الإمام الرضا علیه السلام**، مشهد، مؤسسه آل البيت عليهم السلام، ۱۴۰۶ ق.
۱۵. قریشی بنایی، علی اکبر، **قاموس قرآن**، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۴۱۲ ق.
۱۶. کلینی، محمد بن یعقوب، **الکافی**، تهران، دار الکتب الإسلامیة، ۱۴۰۷ ق.
۱۷. مجلسی، محمدباقر، **حلیه المتقین**، قم، انتشارات مسجد مقدس جمکران، ۱۳۸۸ ش.

۱۸. -----، محمد باقر بن محمد تقی، *بحار الأنوار*، دار إحياء التراث العربی، بیروت، ۱۴۰۳ ق.
۱۹. مرویان حسینی، سید محمود، *تربیت جنسی در اسلام*، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد، ۱۳۹۵ ش.
۲۰. مصطفوی، حسن، *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، ۱۳۶۸ ش.
۲۱. مطهری، مرتضی، *اسلام و نیازهای زمان*، جلد ۱، تهران، صدرا، ۱۳۸۱ ش.
۲۲. معلوف، لوئیس، *المنجد*، قم، اسماعیلیان، ۱۳۶۷ ش.
۲۳. نوری، حسین بن محمد تقی، *مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل*، قم، مؤسسه آل البيت عليهم السلام، ۱۴۰۸ ق.

پایگاه ها و نرم افزار ها:

۱. پایگاه اطلاع رسانی حوزه
۲. پایگاه کتابخانه دیجیتال نور
۳. نرم افزار جامع التفاسیر نور (نسخه ۴)، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی نور
۴. نرم افزار جامع الاحادیث (نسخه ۳)، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی نور
۵. نرم افزار کتابخانه تخصصی امام رضا علیه السلام (نسخه ۲)، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی نور